

NEIZLIJEČENA TRAUMA

Rad na ozdravljenju i izgradnji mira u BiH

Urednice: Julianne Funk - Nancy Good

NEIZLIJEČENA TRAUMA

Rad na ozdravljenju i izgradnji mira u BiH

Urednice: Julianne Funk - Nancy Good

Sarajevo, 2017

Naziv originala:
UNHEALED TRAUMA
Engaging Healing and Peacebuilding in Bosnia & Herzegovina

NEIZLIJEĆENA TRAUMA
Rad na ozdravljenju i izgradnji mira u BiH

Urednice: Julianne Funk - Nancy Good

Izdavač: TPO Fondacija Sarajevo

Lektura: TPO

Prevod: Aida Spahić i Adisa Okerić Zaid

DTP i dizajn: Šejla Dizdarević

Štampa: AMOS-GRAF d.o.o. Sarajevo

Tiraž: 300

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

355.012:616.89(497.6)

NEIZLIJEĆENA trauma : rad na ozdravljenju i izgradnji mira / urednice Julianne Funk, Nancy Good. - Sarajevo : TPO Fondacija, 2017. - 241 str. ; ilustr. ; 23 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-422-05-9
I. Funk, Julianne
COBISS.BH-ID 24461830

<-----

SADRŽAJ

Predgovor, Steve Olweean	4
Uvod, Julianne Funk, Nancy Good & Amra Delić	8
Holističko liječenje: argumenti u korist spajanja procesa oporavka od traume i izgradnje mira, Kristina Hook	43
Izgradnja mira i složenost psihosocijalne traume: integrirani okvir, Barry Hart	61
Simbolički oblici tranzicijske pravde za društvenu obnovu u Bosni i Hercegovini? Mina Rauschenbach, Stephan Parmentier & Maarten Van Craen	85
Stvaranje višesmjernog sjećanja radi zacjeljivanja rana u bivšoj Jugoslaviji, Stephanie C. Edwards	111
“(Ne) mogu se sjetiti”: stvaranje kolektivnih narativa u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, Alma Jeftić	131
Prisjećanje rame uz rame: transformiranje odnosa pričanjem priča, Edita Čolo Zahirović	151
Žrtva ili preživjela? Odluka o identitetu nakon ratnog seksualnog nasilja, Zilka Spahić Šiljak	166
“Rat me promijenio”: Bosanke, rezilijencija i potraga za mirom, Marie E. Berry	181
Od predmeta priča do nositeljica promjena: osporavanje dominantnih diskursa o rodu i izgradnji mira, Jessica M. Smith	196
Ozbiljna igra: kreativno suočavanje sa traumom kroz ekspresivnu umjetnost, Kathryn Mansfield	218

PREDGOVOR

Steve Olweean

Tokom konferencije održane u Sarajevu, ljeta 2016, pod nazivom “Trauma, pamćenje i ozdravljenje na Balkanu i šire” i šetnje sa sinom uskim ulicama starog grada, bilo mi je teško pomiriti tihu ljepotu i nježnu prirodu okruženja sa svakodnevnim kopanjem po bolu, gubitku i traumi od prije dvije decenije. Prebirući po sjećanjima na eksploziju meteža i nasilja koja je odjeknula ovim područjem tokom devedesetih godina i to iz nečega što je ličilo skrivenom skladištu toksične energije, osjetio sam da i u sadašnjosti postoji opipljiv nemir koji odjekuje uobičajenom ljudskom dilemom koja nije nova niti svojstvena isključivo ovoj regiji.

Samo nekoliko koraka od našeg hotela nalazi se mjesto na kojem je austrougarskog nadvojvodu Ferdinanda i njegovu suprugu ubio atentator odlučan da ispravi ono što je smatrao nepravdom koja je počinjena stoljećima ranije. Taj je čin pokrenuo Prvi svjetski rat i besprimjernu, masivnu mašineriju traume kojoj su bile izložene zajednice na svim stranama, između ostalog proizvodeći kolektivne identitete žrtve i poriv za odmazdom koji je snažno doprinio izbijanju Drugog svjetskog rata, jedva dvije decenije kasnije. Gotovo neprimjetan muzej u toj uskoj ulici u Sarajevu, u kojem se čuvaju artefakti i novinski isječci, izgledao je odveć mali u poređenju sa onim što je pokrenuo čin izvršen na tom mjestu.

Na površini može izgledati da su takvi eksplozivni sukobi između društava ishod geopolitičkih faktora vremena koji su doveli do nesretnog završetka. Međutim, pažljivijim posmatranjem mjesta na kojem je sve počelo može se otkriti složenija konvergencija katalitičkih sila koje uključuju neriješenu kolektivnu traumu, narative žrtava, raširenu nesigurnost i tenzije suprotstavljenih vojnih sila koje jedna drugu identificiraju kao moguće počinitelje.

U historiji se mogu povući paralele s takvom zapaljivom formulom, baš kao i u današnjim malim i velikim sukobima širom svijeta. To svjedoči moći priča o dubokom i nenadoknadivom gubitku te tragediji, koje se prenose s generacije na

generaciju. Treba samo otvoriti historijsku čitanku, čuti neku herojsku narodnu priču ili posjetiti ratni spomenik da bi se vidjelo kako neliječena kolektivna trauma predstavlja jedno od najdugotrajnih i najjačih pogonskih goriva za polarizaciju, stvaranje predodžbe o neprijatelju/ici, sukob i "pravedan" rat te da je liječenje kolektivne traume isprepleteno i povezano s njegovanjem kapaciteta za mir. Prvo održava svježim rane nastale zbog toksičnog žalovanja i omogućava njihovo neprestano dodavanje u mješavinu sadašnjih i budućih sukoba, dok nas ovo drugo oslobađa tog tereta i omogućava postavljanje temelja za pomirenje i istinsku kulturu mira.

Ako pažljivo pogledamo i dovoljno se vratimo u prošlost, skoro svako društvo i kultura imaju svoju tradicionalnu priču o žrtvama. Ona se pojavljuje u našim historijskim narativima i ikonama grupnog identiteta i pripadnosti, a nažalost nekada i u osjećaju opravdanosti i spremnosti na osvetu, naročito prema potomcima počinitelja/ica ili onima koji/e nas podsjećaju na njih. I napadači/ce i oni/e koji/e se brane jednako mogu prigrliti osjećaj izvornog mučeništva i viziju moralne vrijednosti i pravednog procjenjivanja koja osnažuje sliku o samima sebi kao razumnim braniteljima/cama, a ne agresorima/cama. Nadalje, takva vizija omogućava drugima da određenu grupu vide i u jednoj i u drugoj ulozi. Kada dvije sukobljene grupe njeguju duboko ukorijenjen identitet žrtve, tada postoji najveći mogući potencijal za slijepo i nehumano postupanje sa dehumaniziranim/om i demoniziranim/om "Drugim/om" što se opravdava razumnom odbranom.

Duboka trauma može prožeti sve dimenzije realnosti pojedinca/ke. Usput se ranija sigurna i pozitivna uvjerenja mogu ozbiljno poljuljati ili, čak, srušiti da bi ih zamijenila štetna negativna vjerovanja o sebi, drugima i svijetu te iscijepkana percepcija stvarnosti koja će obojiti sve aspekte svakodnevnog života. Na nivou zajednice je proces daleko složeniji i višedimenzionalan jer se naslijeđe neriješene patnje utiskuje u etos grupe, njen identitet i osjećaj izuzetnosti koji se prenose na buduće generacije kao međugeneracijska trauma, postavljajući scenu za dalje sukobe. Među zajednicama ili unutar njih, sjećanja na traumu igraju glavnu ulogu u raspirivanju straha i neprijateljstva, stvaranju novih rana i konkurentnih narativa o tragediji koji održavaju hronične krugove traume, nasilja i dodatnog traumatiziranja. Unutar tog kruga, identiteti žrtve i počinitelja/ice se često preklapaju, a zajednice prelako pribjegavaju racionaliziranoj osveti.

Iskustvo Balkana nije nikakav izuzetak, naročito Bosna i Hercegovina, kako je jasno naznačeno u ovoj važnoj zbirci radova koji su proizvod pomenutih razmatranja. Autori/ce zajednički duboko istražuju složenosti specifične za ovu problematičnu regiju, ali i univerzalne, kako bi stekli/e sveobuhvatniji, višestran uvid i razumijevanje prošlosti i sadašnjosti, a u korist budućnosti. U ovim poglavljima je dat spoj objektivnih istraživanja, modela i primjena iz stvarnog svijeta, pronicljivih perspektiva i moćnih ličnih iskustava. Postavljaju se suštinska i ponekad bolna pitanja, a istovremeno se nude praktični elementi za nove formule u pravcu ozdravljenja, pomirenja i mira.

Neke od obrađenih tema su:

- Integriranje kolektivnog ozdravljenja, izgradnje mira i potrebe za multidisciplinarnim pristupom
- Nekonkurentni i neškodljivi narativi neophodni za postizanje zajedničkog kolektivnog narativa koji uključuje i uvažava uključene strane, uz uzajamno priznavanje i potvrđivanje gubitaka i povreda
- Propitivanje i istraživanje traume, gubitka i energije straha koju proizvode demagozi/ginje i namjera moćnika/ca da osnaže polarizaciju i slike o neprijatelju/ici kako bi stekli i konsolidirali moć
- Prisustvo individualnog i kolektivnog otpora i transformacije pri suočavanju sa nedaćama koje remete društveno tkivo te glavna uloga žena u kolektivnim traumatskim iskustvima, ali i promjenama u procesu ozdravljenja, pomirenja i ponovne izgradnje društava
- Proces transformiranja identiteta kako bi se prevazišle etikete žrtava i preživjelih i usvojio identitet otpornih iscjelitelja/ica i aktivista/ica za mir koji/e promoviraju pozitivne, milosrdne i mirne odnose
- Nijanse i uzajamno djelovanje primarne i sekundarne traume i dimenzija ozdravljenja uma, tijela i duha
- Vjersko izražavanje u svakodnevnom životu i poštovanje različitosti kao kvaliteta koji unosi dodatnu vrijednost i postaje okvir za uključivanje, a ne isključivanje

Balkansko iskustvo je i staro i svježe što je paradoks koji dovodi u pitanje jednostavne odgovore. Već decenijama se traže odgovori kako bi se razumjeli

događaji iz prošlosti i njihov utjecaj na trenutne i buduće odnose u regiji. Neki događaji traju već generacijama. A mnoga pitanja su i dalje neodgovorena. Među društвima se javlja i sve većа udaljenost izmeđу percepcija i narativa grupa o događajima, čime se sam proces formuliranja pitanja usložnjava i čini neizvjesnjim. Bolje razumijevanje samih pitanja predstavlja ključni i prvi korak u svakom pokušaju traženja smislenih rješenja. Kada se to postigne, može se preći na traženje odgovora koji donose održiva rješenja i koje, što je najvažnije, mogu prihvatiti sve strane.

Autori/ce ovog zbornika se bave različitim disciplinama i posjeduju stručno znanje iz prve ruke što im omogućava razumijevanje šire slike i suočavanje s takvim izazovom. Njihova jedinstvena kombinacija rada, talenta i stavova reflektirana je u dubini znanja i naučenih lekcija o kojima ovdje govore a kojima se promoviraju razumijevanje, suošjećanje i pozitivan aktivizam. Za sve one koji/e žele steći dublji uvid i razumijevanje dinamike i njansi traumatičnih kolektivnih odnosa na Balkanu – prošlih i sadašnjih – te onoga što je potrebno da bi došlo do istinskog ozdravljenja i pomirenja radi zajedničke budućnosti i održivog mira, ovaj zbornik će predstavljati osnovno štivo. To je značajno djelo koje će dati ključni doprinos podizanju svijesti i nastojanjima na analiziranju ukrštanja traume, nasilja, ozdravljenja i mira na Balkanu, ali i šire.

UVOD

Julianne Funk, Nancy Good & Amra Delić

Uvjerene smo da održivi mir ne može postojati bez rada na liječenju od traume nakon nasilja. Osim toga, trauma koja se ne transformira ostaje zarobljena i često prelazi u novo nasilje. Navedene tvrdnje su temelji ove knjige, kao i konferencije iz koje je ona proizišla: "Trauma, pamćenje i ozdravljenje na Balkanu i šire". Konferencija je održana u bosanskohercegovačkoj prijestolnici, Sarajevu 2016. godine i ugostila je međunarodne i domaće naučnike/ce i praktičare/ke iz širokog spektra disciplina, što se vidi i u poglavljima. U radu su ozbiljno razmatrani priroda i uloga traume, kao i prilike za izgradnju mira u različitim kontekstima – uključujući poslijeratne države nastale raspadom Jugoslavije – ali i prepreke tomu. I u Zborniku su razmatrana ista pitanja, s fokusom na Bosnu i Hercegovinu (BiH) jer je nedvojbeno najteže pogodjena raspadom Jugoslavije devedesetih godina.

I. Ratna traumatizacija i posljedice rata u Bosni i Hercegovini

BiH je preživjela troipogodišnji rat bez pobjednika, ali uz brojne žrtve. Došlo je do masovnog uništenja, ne samo u materijalnom i ekonomskom smislu, nego i do razaranja društvenog tkiva što ima najveću težinu. Dramatične posljedice rata obilježene su masovnim ratnim zločinima (mučenje zarobljenika/ca, uključujući civile), zločinima protiv čovječnosti (ropstvo, deportacije, masovna silovanja, ubistva civila, etnički i politički progon) i genocidom. Prema podacima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, rat je ostavio oko 103 000 ubijenih osoba (od čega su 60% civili), 30 000 nestalih, preko 2 000 000 izbjeglica i interno raseljenih osoba u pogromima "etničkog čišćenja", od čega 113 000 interno raseljenih u BiH, te oko 20 000 žena, djevojčica i muškaraca koji su bili/e žrtve silovanja ili drugih oblika seksualnog nasilja i seksualne torture (Delić 2015). Posljedice rata su, osim na vojnicima, značajno vidljive na mentalnom zdravlju civilnog

stanovništva, prvenstveno ugroženih grupa kao što su djeca, žene i starije osobe.

Prisjećajući se doživljaja i traume rata koji je nudio "jednake mogućnosti", kao i poslijeratne traume preživljavanja obespravljenih, Amela Puljek-Shank, povratnica nakon izbjeglištva i praktičarka izgradnje mira koja se specijalizirala za traumu navodi:

U bivšoj Jugoslaviji smo od 1991. do 2000. godine doživjeli četiri rata, a svaki je nosio različite traumatske događaje. Tu su bili koncentracioni logori i masakri. Mnogi su postali izbjeglice. Neki su godinama živjeli pod opsadom. Ljudi su riskirali živote izlažući se pogledima snajperista svaki put kad bi izašli do prodavnice ili krenuli na posao... Kad je rat prestao... trauma preživljavanja se prebacila s bježanja od pušaka tokom rata do trenutne situacije gdje nemate dovoljno novca da prehranite porodicu i pošaljete djecu u školu. Neki su napustili zemlju, neki su imali dovoljno sreće da nađu posao, neki su dobili finansijsku pomoć od države ili porodice iz inostranstva za obnovu kuća ili stanova, a neki nisu dobili baš nikakvu pomoć (Puljek-Shank 2012).

Dakle, može se govoriti o kolektivnoj traumi i traumatiziranom društvu, pored ozbiljne traume na individualnom nivou.

Ožiljci traume u BiH su veoma duboki. Ne odnose se samo na gubitak povjerenja u susjede i prijatelje/ice već i na osjećaj bespomoćnosti, glad, manjak motivacije za promjene, jačanje nacionalizma, stalnu prijetnju oružanim sukobom te činjenicu da političke elite iskorištavaju to za učvršćivanje pozicija. Individualna sjećanja, poput onih o kojima javno govore Majke Srebrenice, nisu samo priče o patnji već se uklapaju u društveno-političke programe kroz suprotstavljenje narative o viktimizaciji koji se očigledno koriste u ime grupe, dok su lične patnje i potrebe pojedinaca/ki gurnute u stranu. Iz historijskog iskustva znamo da sve strane u oružanim sukobima doživljavaju bol i gubitak te da to treba priznati i adekvatno tretirati. Međutim, transformiranje patnje u identitet viktimizacije može predstavljati prepreku kolektivnom ozdravljenju

i povećati rizik od daljeg sukoba. Da bi se pokrenuo proces “oporavka”¹ ili “detraumatizacije” u pravcu stvaranja pravednijeg, mirnog i stabilnog društva, prvo se mora prepoznati prisustvo vlastite traume. Neophodno je društveno okruženje koje pozitivno potvrđuje autentičnost traume individualnih žrtava, kao i vjerodostojnost traumatskih narativa grupa (kolektivna trauma).

Čini se da postoji neodređeno i uopćeno prihvatanje da ratno iskustvo nosi određene posljedice, a ipak je to daleko od priznavanja da bi mnogi svakodnevni “problemi” mogli biti povezani s traumom, te da ona utječe na čitavo društvo. Određene populacije, poput bivših vojnika/inja, djece, žrtava silovanja i preživjelih logoraša/ica smatraju se žrtvama koje imaju legitimne simptome PTSP-a poput epizoda prisjećanja (“flashback”), napada panike, anksioznosti, depresije te zloupotreba alkohola ili droge. Za ove simptome i kategorije se obično smatra da “zaslužuju poseban tretman, ali se ostatak društva istovremeno distancira od njih” (Puljek-Shank 2008: 163). Oni/e koji/e su doživjeli/e traumatski stres zbog pervazivnog nasilja rata – opsade, snajpera, česte pogibije voljenih osoba, izgnanstva iz vlastitog doma ili čak nagrizajućeg straha i nesigurnosti na relativno “sigurnim” mjestima – rijetko prepoznaju svoje manje izražene društvene i lične simptome kao što su nesanica, drhtanje ruku, izbjegavanje mjesta i osoba koje ih podsjećaju na naročito nesretna iskustva, negiranje simptoma ili čak podjelu života na kategorije prije i poslije rata. To je društveno neprihvatljivo, a postoji i strah da će biti proglašeni/e “psihički bolesnima”. Stoga postoji vrlo malo poticaja da se vlastita trauma prizna i počne raditi na liječenju.

Uprkos intervenciji međunarodne zajednice i investicijama na poslijeratnoj izgradnji mira, nije bilo većeg interesa za individualno mentalno zdravlje niti kolektivna posttraumatska stanja. To se odnosi i na lokalne aktere/ice. Profesionalno i znanstveno shvatanje traume i odgovor na nju također su zanemareni u poslijeratnoj BiH. Ne postoji dovoljno istraživanja, kao ni značajnih inicijativa za promoviranje liječenja traume. U spomenutoj studiji iz 2006. godine (danас je stara više od decenije) koja je obuhvatila 170 NVO iz BiH i 23 javne zdravstvene institucije, samo 13 NVO i četiri javne zdravstvene institucije “odgovorile su da rade na liječenju traume”. (Ibid.). Prema procjeni

¹ Pojmovi oporavak i ozdravljenje koriste se u oblasti traume. Molimo imajte na umu da ne mislimo da su to krajnja stanja, nego da predstavljaju putovanje.

tima praktičara/ki koji/e se bavi/e liječenjem traume iz međunarodne organizacije World Vision donesenoj nakon deset godina rada sa preko 11 000 djece, simptomi traume su i dalje "snažni mnogo godina nakon rata, čak i među djecom koja nisu doživjela primarnu traumatizaciju". (Ibid.)

Fondacija TPO² iz Sarajeva odlučila se pozabaviti ovim međuprostorom organizirajući konferenciju u cilju prikupljanja znanja i distribuiranja informacija za naučnike/ce i praktičare/ke iz regije. Cilj konferencije je bio da se napravi arhiva znanja – putem potkrepljuće analize za potrebe rada na liječenju traume na Balkanu – koja može poslužiti kao osnova za pravljenje strateških preporuka organizacijama i vladinim agencijama, ali i za izgradnju mreže aktivista/ica i naučnika/ca koji/e razmjenjuju "najbolje prakse" za oporavak od psihosocijalne traume i liječenje sjećanja. Nadamo se da će iz navedenog skupa i ove publikacije proizići sljedeći rezultati:

- Podignuta svijest o sveprisutnim, kontinuiranim, aspektima poslijeratnog života povezanim s traumom te lokalnim i globalnim historijskim, ekonomskim, političkim i kulturnim realnostima
- Ostvareno interdisciplinarno učenje koje prevazilazi podjele na regionalne grupe, i to preispitivanjem istina koje su konstruirale prethodne generacije i njihovim proširivanjem u nove mogućnosti za kolektivno liječenje
- Otvoren proces za psihosocijalno ozdravljenje i ponovo osnaživanje digniteta kao dio oporavka/liječenja. Prepoznajemo da ovo pitanje traži javno razmatranje, svjesnu odluku i političku volju na svim nivoima društva (vlade, lokalne zajednice i pojedinci/ke), zajedničko i kritičko promišljanje o dubljim korijenima društvene traume te razmjenu iskustava o ovim pojavama i ekspertize o njihovim mehanizmima
- Razvijena pravedna i bezopasna kulturna sjećanja, društvena solidarnost i saradnja širom regije Balkana. Uključivanje naučnika/ca i praktičara/

2 TPO – Transkulturnalna, Psihosocijalna Obrazovna Fondacija je nevladina organizacija u BiH koja, prema informacijama na internet stranici, doprinosi "izgradnji građanskog demokratskog društva, osnaživanju svijesti o ravnopravnosti spolova i etabriranju etike partnerstva i odgovornosti u porodici, društvu i političkom životu BiH kroz implementaciju obrazovnih, istraživačkih, psihosocijalnih i interkulturnih programskih aktivnosti". TPO Fondacija ima 20 godina iskustva u radu na pitanjima "psihosocijalne zaštite, obrazovanja, pomirenja i dijaloga". Radili su od ranih poslijeratnih godina s povratnicima, a kasnije je fokus preusmjeren na obrazovne i istraživačke projekte u saradnji s lokalnim i stranim univerzitetima (vidi <http://www.tpo.ba/b/OnamaEN.html>).

ki koji/e nisu sa Balkana, kao što smo vidjeli u ovom djelu, u funkciji je uključivanja tematske ekspertize i inputa izvana

2. Rušenje mitova: Šta trauma nije?

Trauma je postala toliko poznata i korištena u svakodnevnim razgovorima da smatramo važnim prvo se pozabaviti uvriježenim, ali lažnim idejama o njoj. Pojašnjavamo osnove traume u odgovarajućim pododjeljcima.

Trauma nije bolest ili mentalno oboljenje, niti je liječenje traume tzv. meka (soft) nauka

Prvo, trauma nije "mentalni" problem. Traumatizirane osobe nisu lude ili mahnite, kako bi nas rašireno stigmatiziranje liječenja mentalnih oboljenja navelo da mislimo. To je u stvari normalan i prirodni nagon za preživljavanjem te reakcija na svaki događaj – stvarni ili percipirani – koji predstavlja ozbiljnu prijetnju našem životu ili sigurnosti. Međutim, u takvoj situaciji, tijelo je onesposobljeno, preplavljenog i ne može slijediti vlastiti instinkt za bježanjem (Levine 1997; van der Kolk 2015).

Iako je tačno da trauma uključuje vožnju vlakom smrti s intenzivnim emocijama (bijes, tuga, bol, beznađe) i zahtijeva emocionalno ozdravljenje, ona podrazumijeva mnogo više od toga da se osjećate loše ili tužno. Ratne traume uzrokuju šokantan bol i konfuziju u sve četiri najvažnije domene: tijelo, mozak, uvjerenja i ponašanje (vidi sljedeći dio). Obzirom da trauma pogađa sve ove aspekte ljudskog doživljaja – fizički, mentalni/emocionalni, duhovni/duša i socijalni – liječenje traume dodaje brojna polja u psihologiju/psihijatriju kao što su neuronauka, spiritualnost, medijacija, bihevioralna nauka, medicina, joga, obrazovanje koje uključuje informacije o traumi, aktivizam za ljudska prava, rješavanje sporova i restorativna pravda, da navedemo samo neke. Stoga tendencija da se liječenje traume isključi jer nije naučno ili je previše "osjetljivo" ne drži vodu.

Trauma nije uznemirujuće iskustvo koje neko može “jednostavno prevazići”

Mnogi/e smatraju da bi poslije rata, nakon što je potpisani mirovni sporazum, ljudi to jednostavno trebali “prevazići” i vratiti se normalnom životu. Ovaj mit ukazuje na poriv i želju za brzim rješenjem koje često zahtijevamo od samih sebe i projiciramo na druge osobe u zajednici, tokom procesa izgradnje mira.

Na individualnom nivou, liječenje traume je putovanje, a ne događaj ili krajnje stanje. Naglašavamo da su oporavak, ozdravljenje i pomirenje procesi, a ne konačno rješenje, zato što je događaj ostavio traga i stoga se ne može očekivati da on jednostavno nestane. Van der Kolk (2015) govori o transformiranju traume, pronalaženju sposobnosti da se živi bolje sa simptomima tog iskustva tako da se ne bude preplavljeni njima, dok se Lederach na sličan način fokusira na transformaciju sukoba (umjesto na rješavanje ili upravljanje njim) kao na uvođenje konstruktivne promjene. Kako Lederach (2003: 5) objašnjava, “transformacija daje jasnu i važnu viziju, zato što u fokus stavlja horizont prema kojem putujemo”. Liječenje traume je zamršeno, zbumujuće, intenzivno i preplavljajuće kao i sama trauma, a ljudi preživljavaju kako najbolje znaju. Trauma zahtijeva nelinearani proces liječenja koji, kao i žalovanje, skače iz jedne faze u drugu bez praćenja ravne linije napretka.

Trauma nije isto što i PTSP

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) je dijagnostički pojam koji su tokom osamdesetih godina iskovali/e zapadni/e psiholozi/ginje, a definiran je u Dijagnostičkom i statističkom priručniku o mentalnim poremećajima (DSM-3). Prije ovog relativno novijeg razvoja događaja, trauma nije imenovana kao takva, iako su postojale dijagnoze “histerije” u 19. stoljeću i “šoka od bombardiranja” tokom Prvog svjetskog rata, koje se u savremeno doba smatraju manifestacijama traume (van der Kolk 2015; Herman 1997). Međutim, danas su obični ljudi, širom svijeta, upoznati s pojmom PTSP i često ga upotrebljavaju da objasne svaki traumatski doživljaj. Ipak, ljudsko iskustvo traumatskog stresa možda bi se najbolje moglo shvatiti kao spektar odgovora. S jedne strane su

tu traumatske stresne reakcije i, s druge strane, traumatizacija (u sadašnjosti biti zarobljen/a ili zamrznut/a u prošlom traumatskom događaju) kao što je PTSP. Uprkos iscrpljujućoj traumi, neki ljudi su u stanju da ponovo pronađu ravnotežu i da vremenom povrate snagu i rezilijenciju.

Trauma nije individualno stanje

Iako se trauma obično posmatra kao individualno iskustvo, ona gotovo uvijek ima kolektivnu dinamiku. Kada su čitave zajednice traumatizirane zbog ratnog nasilja, način na koji razumijemo ono što se dogodilo (“naš” narativ o prošlosti) uspostavlja osnovu za život u sadašnjem trenutku i dalje. Budući da trauma utječe na nas u društvenom smislu (kroz naše ponašanje), u našim vezama, moramo se pozabaviti njom i na kolektivnom i na ličnom nivou. “Ako se pojedinci ne mogu nositi s preživljenom traumom”, tvrdi Inicijativa za izgradnju mira, “postoji velika šansa da će je prenijeti na sljedeću generaciju”. (Trauma, Mental Health and Psycho-social Well-being 2017).

Trauma ne utječe samo na direktnе žrtve

Pomagači/ce i oni/e koji/e svjedoče i istražuju traumu, kao što su novinari/ke, savjetnici/e i mirotvorci/ke koji/e rade u traumatiziranim područjima mogu doživjeti slične simptome traume kao i oni/e koji/e su je primarno preživjeli/e. Ponovljena izloženost traumi može dovesti do iste vrste traumatizacije sekundarnih aktera/ica. Upečatljiva je priča novinara NPR-a (Carvin 2016) koji je upravljao društvenim medijima tokom Arapskog proljeća iz sigurnosti SAD-a i svakodnevno pregledao stotine gnusnih snimaka i fotografija. Primjetio je da je osjećanje užasa i osjetljivosti prešlo u otupjelost, ali nije bio svjestan utjecaja koje su navedeni prizori imali na njegov mozak i tijelo. Tokom rada u bivšoj Jugoslaviji, Puljek-Shank je na sličan način primijetila “visok stepen sekundarne traumatizacije među ljudima koji rade s traumatiziranim osobama – čak i među stručnjacima koji su svjesni rizika od sekundarne traumatizacije” (2008: 161-162). Zbog toga, osobe koje se bave pružanjem pomoći u BiH i same trebaju procese liječenja traume.

Trauma i njeno liječenje nisu isključivo negativna iskustva

Neke žrtve traume razviju snagu i otkriju otporne prakse kroz koje dožive posttraumatski rast (PTG). Psiholozi/ginje (Tedeschi i Calhoun 2004) su iskovali/e ovaj pojam jer su se susretali/e sa žrtvama koje ne samo da su preživjele, nego su procvjetale nakon traumatskog iskustva. Ti/e preživjeli/e su nas naučili/e da trauma može dati snagu, za neke i do te mjere da je smatraju darom. Psihijatar Frank Ochberg iznosi osjećanja mnogih preživjelih nakon traume u svom Psalmu o preživjelima (*Survivor Psalm*): “Gledam naprijed s nadom, a ne očajem. Možda nikad neću zaboraviti, ali se ne moram neprestano sjećati. Bila sam žrtva, sada sam preživjela.”³

Liječenje traume nije opreštanje i zaboravljanje

Trauma se neće vremenom sama istopiti. Čak i kada amnezija traje danima ili decenijama, mozak i tijelo pamte i pronalaze načine da ispričaju priču (Rothschild 2000; van der Kolk 2015; Scaer 2014; Herman 1997) barem kroz podsvjesno ponašanje. Bol, nasilje ili nepravednost traumatskog iskustva često su tako veliki da je osnovni poriv preživjelog/e – koji može trajati mjesecima ili godinama – da se osveti, da uradi “njima” ono što su oni/e uradili/e “nama”. Preživjeli/a treba pronaći vlastite odgovore na pitanje “zašto krenuti dalje”. Ponekad se osoba mora iznova vrtiti u krugu žrtve dok ne postane sigurna da mora odabrati drugačiji put ka ozdravljenju – i postupno donosi takvu odluku. Možemo uvidjeti da unutarnji krug bijesa, osvete i mržnje ograničava život, te otkriti da i mi sami/e postajemo slični/e neprijatelju/ici. Gorčina je destruktivna i za samog/u sebe i za druge (Good 2001). U ovoj knjizi se iznova razmatra stvarnost u kojoj oni/e koji/e su preživjeli/e neki traumatski događaj ne mogu da ga zaborave. Osim toga, neliječena trauma se može prenijeti na naredne generacije, omogućavajući tako nastavak kruga nasilja.

---

³ Gift From Within – PTSD Resources for Survivors and Caregivers: <http://www.giftfromwithin.org/>

3. Trauma i liječenje traume – osnove

Trauma je rana koja zahtijeva holistički pristup liječenju

Važnost mirovnih pristupa koji uzimaju u obzir traumu postaje jasnija kada je posmatramo kao ranu (a ne oboljenje ili doživotnu kaznu). Umjesto da se smatra bolešću, možda je korisnije da se trauma posmatra kao rana ili povreda (prema njenom grčkom korijenu koji je dalje koristio Freud. Vidi Caruth 2016: 3). Mnoge traumatske rane su nevidljive: uključuju bol i bijes nakon gubitka i uništene nade i zahtijevaju psihološko/emocionalno liječenje. Otvorene rane traume prevazilaze emocije do moralne povrede i utječu na naša uvjerenja i ponašanje (i međuljudske, kao i odnose između grupa). Freud je ovu ranu opisao kao psihološku. Međutim, neki/e bi danas govorili/e o holističkom modelu koji obuhvata jednu ili sve četiri najvažnije domene: tijelo (fizička), mozak (mentalna/emocionalna), vjerovanje (duhovna) i ponašanje odnosno društvena domena. (Good 2009) Kako se oblast traume razvijala tokom devedesetih godina, mnogi/e praktičari/ke koji/e se bave pitanjem traume govorili/e su o tome kako je ona povrijedila i tijelo i um te negativno utjecala na njih, pa su aspekti tijela i mozga dobro proučeni. Posljednje dvije domene – vjerovanja i ponašanje – su suštinski dodaci u tom modelu (“Četiri B”), jer se navodi kako trauma duboko utječe na pojedince/ke i zajednice u duhovnom i društvenom smislu, kao i fizičkom i mentalnom/emocionalnom.

- **Tijelo:** Iz ličnog iskustva poznajemo somatski aspekt traumatskog stresa, kao npr. kako nam se želudac zna vezati u čvor, osjećaj uznemirenosti u utrobi, knedla u grlu ili slomljeno srce. To nije samo figurativni jezik, nego pokazuje gdje i kako neko doživljava situaciju u svom tijelu. Nakon rata, Funk je od kolega slušala o brojnim fizičkim simptomima koji su preostali kao znaci traume, kao što su nesanica i noćne more, glavobolje, bol u mišićima i kostima i drhtanje (npr. ruku). Možda će ljekarski pregled pokazati da je s osobom sve uredu, ali ove tegobe ostaju dugo nakon preživljenog nasilja i/ili traume (Funk Deckard 2012).
- **Mozak:** U najnovijim istraživanja u oblasti neuronauke trenutno, naučnici/e analiziraju kako trauma fizički mijenja mozak (vidi van der Kolk 2015 i dalje u

nastavku). Kad nastane trauma, van der Kolk nam kaže da je “emocionalni mozak” – moždano deblo i limbički sistem – aktivan dok naš “racionalni mozak” ide *offline*. Emocionalni mozak, “srce centralnog nervnog sistema” (2015: 57) funkcionira kako bi nas održao u životu i zdravima, osjećajući opasnost i priliku i reagirajući hormonima ili okidačima koji automatski djeluju na naša tijela, bez učešća racionalnog dijela mozga. U situaciji kada postoji prijetnja, limbički sistem šalje odgovor “bori se ili bježi”, dok temeljno moždano deblo čini da se “zaledimo” ako prethodna reakcija u cilju preživljavanja nije adekvatna. S druge strane, racionalni mozak u prefrontalnom neokorteksu – centar za jezik, intelekt, značenje, maštu i kreativnost – je neaktivan i odsječen u takvoj situaciji. Zbog toga su pričanje o istinskom traumatskom događaju i pronalaženje smisla u njemu skoro nemogući. On se ne pamti u ovim dijelovima mozga.

- **Vjerovanja:** Cullberg Weston (2001: 6) navodi da su žene u BiH doživjele egzistencijalnu krizu i izrazile gubitak povjerenja u čovječnost “zbog izdaje bivših susjeda i prijatelja” tokom rata. “Ljudi s kojima su se gledale fudbalske utakmice, ljudi koji su bili gosti u nečijoj kući odjednom su vam palili kuću, pucali na vas ili služili kao čuvari logora u kojem su vas zatočili. Ljudi za koje to ne bi nikada ni sanjali su se okrenuli protiv njih.” Tokom rata su ljudi individualno i kolektivno vrijedani i ponižavani na nivou dostojanstva i vrijednosti, a jedan od Weineovih informatora je tvrdio da je to primarno nasilje za koje se čini da je i dalje prisutno. Weine objašnjava: “Etničko čišćenje pogodilo ih je u samo srce njihova bića, individualno i kao narod. To je druga vrsta masovnog silovanja – uništiti živi ponos jednog naroda na ono što znači biti Bosanac”. (1999: 74). Još jedna Weineova informatorica je navela: “Osjećam se kao da nemam nikakvu vrijednost u poređenju s onim što sam ranije imala. Kao da nisam vrijedna ničega... Kao da sam sada ništa” (*Ibid.*).
- **Ponašanje:** Inicijativa za izgradnju mira podsjeća nas da “društva uhvaćena u dugotrajan nasilni sukob također mogu doživjeti ozbiljne promjene kao rezultat dugotrajne izloženosti nasilju. Mogu se pojaviti novi društveni obrasci, kao što su raširena prostitucija, silovanje i nasilje u porodici”. (Trauma, Mental Health & Psycho-social Well-being 2017). Takve promjene su primijetili/e stanovnici/e BiH nakon rata – povećan nivo nasilnog

ponašanja kod kuće, u školama i općenito među mladima (koji sami nisu iz prve ruke doživjeli rat). Jačanje “grupnog identiteta i viktimizacije” tokom rata kao rezultat etnički ciljanog nasilja također je proizvelo vidljivu “pojavu znakova grupnog identiteta, izraženog kroz oblačenje, jezik i društvene prakse” (Ibid.). U Funkinoj zbirci podataka na ovu temu u BiH naglašena je sveprisutna podjela vremena na period prije i poslije rata u svakodnevnom govoru i obraćanju, kao da se radi o različitim životima i stvarnostima.

Zbog toga su za liječenje rana od traume potrebni holistički pristupi poput Modela 4B kako bi došlo do ozdravljenja i izgradnje mira. Svaki model vremenom treba podrazumijevati višestran, integrativan i holistički pristup, ne samo da bi se nasilje zaustavilo, nego i da bi se pokrenuli održivi mirovni procesi na mnogo nivoa.

Lederach, još jedan vodeći učenjak i graditelj mira, navodi da uspješna strategija izgradnje mira mora biti postavljena na više nivoa i integralna, kako bi dosegla do svih komponenti društva, umjesto da se samo fokusira na visokopozicionirane političke aktere/ice. Nakon rata, ako se mirovnim sporazumom želi postići održiv mir, moramo proširiti vidike umjesto da se samo fokusiramo na elitne političke aktere/ice i pregovarače/ice. Lederach poziva na oprez kod fokusiranja na kratkoročno upravljanje kriznim situacijama, jer se na taj način ne “uvažava višestrukost i uzajamna zavisnost mirovnih uloga i aktivnosti” (Lederach 1997: 73). Lederach koristi piramidu⁴ koja opisuje tri različita, ali povezana procesa. Prvi proces je liderstvo odozgo ka dole koji vodi nekoliko reprezentativnih i obično visoko vidljivih lidera/ica. Drugi proces podrazumijeva pristupe odozdo ka gore (lokalno liderstvo) koji uključuju poticanje i razumijevanje mira na lokalnim nivoima prema jedinstvenim karakteristikama datih okruženja. Treći proces uključuje pristupe od središta ka vani (*middle-out*) kojima se mogu podržati druga dva procesa na jedinstvene načine i koji često uspostavljaju vertikalne veze u društvu i horizontalne preko linija sukoba.

Paula Gutlove i članovi/ice Balkans Peace projekta na Harvardu su pokrenuli/e integrativni program (1997-2003) obuke lidera/ica srednjeg nivoa širom bivše Jugoslavije. Ovaj projekt (Health Bridges for Peace) je koristio aktioni pristup individualnog liječenja integriranog u socijalno ozdravljenje zajednice. Jedan

⁴ http://www.beyondintractability.org/essay/hierarchical_intervention_levels

od vodećih principa projekta Health Bridges glasi: "Trauma se ne dešava u društvenom vakuumu, niti se liječenje odvija odvojeno od tekućih društvenih procesa. Liječenje traume treba biti integrirano u zajednicu."⁵

Kao takvi, procesi izgradnje mira trebaju uključivati holističke i integrativne pristupe, poput restorativne pravde, upravljanja/transformacije sukoba, psihosocijalnog liječenja i razvoja (vidi poglavlja autora/ica Hook i Hart u ovom zborniku, kao i model STAR u Mansfieldinom poglavlju).

Trajni otisak traume – nema brzog rješenja

Nakon traume, bilo da se radi o seksualnom nasilju ili masovnom nasilju u zajednici, najčešće prirodno i istovremeno uslijede dva ekstrema, a sada vidimo da oni imaju osnovu u neurologiji mozga: otupjelost/amnezija i hiperosjetljivost za percipiranu opasnost u svakodnevnom (sigurnom) životu. Dok ovo prvo promovira prilično neprirodno utišavanje datog iskustva, ovo drugo navodi osobu da iznova proživljava šokantnu epizodu kao da se ona dešava u sadašnjosti, s istim odgovarajućim emocijama i reakcijama. Judith Herman (1997) je govorila o ovoj dijalektici čak i prije pojave neuroloških podataka koji potkrepljuju postojanje ove pojave. S jedne strane, postoji ljudski poriv za šutnjom i negiranjem nasilnog čina zato što je trauma "previše užasna da bi se o njoj glasno govorilo: to je značenje riječi neizreciv." Herman nastavlja: "Međutim, zvjerstva odbijaju da budu pokopana. Uvjerjenje da negiranje neće uspeti je jednakom moćno kao i želja da se zvjerstva negiraju. Narodna mudrost je puna duhova koji odbijaju da miruju u svojim grobovima sve dok se njihove priče ne ispričaju. Ubistvo će izaći na površinu. Sjećanje i pričanje istine o užasnim događajima preduslovi su za povratak društvenog reda i ozdravljenje individualnih žrtava" (1997: I).

Psihijatrijsko i neurološko istraživanje van der Kolka je revolucionarno za oblast traume, zato što otkriva kako trauma nije "samo mentalni poremećaj". On je shvatao kao nešto više od događaja iz prošlosti, odnosno kao "otisak koji je to iskustvo ostavilo na umu, mozgu i tijelu... s trajnim posljedicama po način preživljavanja ljudskog organizma u sadašnjosti" (van der Kolk 2015: 21). U situaciji u kojoj postoji ozbiljna prijetnja, mozak i tijelo reagiraju kroz osnovne

5 http://vizcom.org/CBD/website_final/LessonsLearned/gutlove.html

instinkte, otpuštajući hormone stresa u tijelo, kako bi se ono moglo odbraniti od opasnosti. Međutim, ta situacija može dovesti do traume zato što tijelo nije u stanju da odgovori onako kako želi, immobilizirano je zbog straha i ne može fizički upotpuniti instinkt za preživljavanjem, kojim bi se riješilo opasnosti i straha koji ga prati. Psiholog Peter Levine (2015) navodi da je to razlog zbog kojeg hormoni stresa ostaju neaktivni čak i kada opasnost prođe, a tijelo ostaje u modu "bori se/bježi", nesposobno da se vrati u normalno stanje mirovanja.⁶

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) i najugroženijile

Individualni odgovori na traumatske događaje razlikuju se od osobe do osobe i mogu obuhvatati različite psihološke reakcije – akutni stres zbog posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) i trajne promjene ličnosti nakon katastrofnog događaja koje, posljedično, mogu dovesti do povezanih invaliditeta. Yehuda (2002) navodi da razvoj PTSP-azavisi od prirode traumatskog iskustva. Događaji koji uključuju interpersonalno nasilje poput mučenja, silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja, fizičkog napada, razbojništva, vojne bitke/rata, otmice, itd. dovode do razvoja ovog poremećaja (kod 50-75% preživjelih) češće nego saobraćajne nesreće i prirodne katastrofe (kod manje od 10%). Amiss i Neale (2006) navode da je silovanje više patogeno od bilo kog drugog kriminalnog oblika nasilja. Stoga je osoba koja je doživjela seksualnu traumu pod znatno većim rizikom da oboli od posttraumatskog stresnog poremećaja. Učestalost PTSP-a ili ekstremnog stresa kao reakcije na traumatske događaje zavisi od strukture ličnosti i društvene podrške pojedincu/ki.

U Međunarodnoj klasifikaciji bolesti i poremećaja (DSM-5 i ICD-10), izloženost traumatskom događaju eksplicitno je postavljena kao dijagnostički kriterij. Direktno iskustvo traumatskog doživljaja uključuje izloženost ratu (i za vojna lica i civilne), prijetnju ili stvarnu izloženost napadu, prijetnju ili stvarnu izloženost seksualnom nasilju, otmicu, zatočeništvo, teroristički napad, mučenje, ratno zarobljeništvo, prirodne i katastrofe koje su uzrokovali ljudi, ozbiljnu saobraćajnu nesreću, itd. To može uključivati i indirektno iskustvo, npr. kada osoba sluša nečije svjedočenje o traumatskom događaju, naročito

6 Pogledajte video Instituta za somatski doživljaj traume, naročito dio o polarnom medvjedu koji naizmjenično ulazi i izlazi iz stanja zamrznutosti, 11:00-14:00 minuta.

kada je ta osoba u bliskom srodstvu ili u slučaju ekstremne izloženosti grafičkim detaljima traumatskog događaja. Jedna od karakteristika PTSP-a je dugotrajan kvalitet simptoma koji se javljaju nakon izlaganja stresnim životnim događajima. Simptomi izloženosti traumatskom događaju uključuju proživljavanje traumatskog iskustva neprestano iznova, izbjegavanje podražaja povezanih s traumom, negativne promjene i ometanje spoznaje, otupjelost umjesto standardne reaktivnosti i trajne simptome povećane iritabilnosti. Bijes, tuga, poniženje i osjećaji krivnje mogu se javiti kao odgovor na traumu. Međutim, mogu biti prisutni i disocijativni simptomi poput depersonalizacije i derealizacije,⁷ iscjepkanog sjećanja, traumatske amnezije, itd. Dijagnoza PTSP-a zahtijeva ovakvu kliničku sliku u trajanju od više od mjesec dana, a njeni simptomi moraju u značajnoj mjeri ometati ili škoditi društvenom, poslovnom i drugim oblicima funkciranja osobe.

Podaci o učestalosti PTSP-a kod stanovništva su različiti i zavise od populacije, traumatskih događaja, primijenjenih dijagnostičkih kriterija i drugih metodoloških faktora. Istraživanja pokazuju da se učestalost PTSP-a tokom prosječnog životnog vijeka osobe kreće od jedan do 14%, a kod rizičnog uzorka (tj. veterani/ke rata, žrtve ozbiljnih oblika nasilja i prirodnih katastrofa, itd.) od 3-58%, što predstavlja 15-25% osoba koje su bile izložene traumatskom događaju (Kessler, Sonne & Bromet 1995). Prema rezultatima jedne studije iz Sjedinjenih Država, kod 50% osoba koje pate od akutnog PTSP-a, on će preći u hronični, a u trećini tih slučajeva, simptomi će i dalje biti prisutni čak i nakon deset godina (Ozer et al. 2003).

Rezultati istraživanja pokazuju da PTSP značajno utječe na fizičko zdravlje te emocionalno i društveno funkcioniranje, kao i funkcioniranje na radnom mjestu (Wagner, Wolfe & Rotnisky 2000). U studijama koje su provedene u BiH na veteranima/kama rata koji/e su liječeni/e od PTSP-a i ženama žrtvama nasilja u porodici koje pate od PTSP-a uzrokovanog velikim brojem traumatskih događaja, utvrđena je povezanost između PTSP-a i velikog broja somatskih (tjelesnih) oboljenja, uglavnom kardiovaskularnih, cerebrovaskularnih, degenerativnih oboljenja kostiju, dijabetesa, poremećaja gastrointestinalnog

7 Derealizacija se odnosi na promjenu percepције ili doživljaja vanjskog svijeta tako da on izgleda nestvarno.

sistema (Avdibegović et al. 2010), kao i komorbiditet⁸ PTSP-a s drugim psihijatrijskim stanjima (Delić 2015; Sutović 1996). “Žene žrtve” rata u Bosni i Hercegovini nisu isključivo žrtve seksualnog nasilja, nego su to i one koje su doživjele traumu egzila/bijega, gubitak dragih/bliskih osoba, gubitak “hranitelja” porodice ili su slušale svjedočenja o teškim kršenjima ljudskih prava i ratnim zločinima nad drugim osobama, što ukazuje na višedimenzionalnu ratnu traumatizaciju. Nedavne studije provedene u BiH obuhvatile su žene čiji su članovi porodice “nestali” i pokazale da ovakav gubitak ima veliki i dugotrajan traumatski potencijal, usložnjavajući viktimizaciju žena i djece u ratnim i poslijeratnim situacijama i općenito pogoršavajući mentalno zdravlje (Delić 2015; Baraković et al. 2014).

Ratna traumatizacija djece i adolescenata/kinja

Studije provedene među djecom i adolescentima/kinjama širom svijeta pokazuju da odrastanje u ratnim uslovima i izloženost stresnim ratnim iskustvima u ranoj dobi imaju utjecaja na bihevioralni, emocionalni i kognitivni razvoj, dovodeći do pojačane anksioznosti, depresije i ozbiljnih simptoma PTSP-a, čestih psihosomatskih tegoba i spontane i reaktivne agresije (Kravić et al. 2013; Hasanović et al. 2006). Istražujući psihološke karakteristike profila ličnosti u studiji o adolescentima/kinjama iz Bosne i Hercegovine, uključujući one koji/e su u ranom djetinjstvu preživjeli/e genocid u Srebrenici, Kravić i saradnici (2013) su kod više od polovine učesnika/ca (adolescenata/kinja) pronašli nizak nivo spremnosti da budu otvoreni/e i manjak povjerenja u druge osobe što može biti rezultat ratnih iskustava. Autori/ce su naveli/e da se visok nivo psihosomatskih tegoba i spontane i reaktivne agresije kombinirane s niskim nivoom otvorenosti mogu tumačiti kao “nesposobnost da negativne emocije opišu riječima i podijele ih s drugima” što dovodi adolescente/kinje u veći rizik za razvoj psihosomatskih poremećaja i nekontroliranih reakcija.

⁸ Komorbiditet je prisustvo jednog ili više dodatnih oboljenja ili poremećaja koji se javljaju istovremeno s primarnim poremećajem/oboljenjem.

Ratno silovanje

Traumatska iskustva općenito remete sposobnost uspostavljanja bliskih odnosa punih povjerenja. U patrijarhalnim zajednicama, silovanje predstavlja i gubitak časti i poniženje za žrtvu, njegovu/njenu porodicu i društvo u cjelini što izaziva osjećaj srama i krivnje, strah od odbacivanja, gubitak samopouzdanja i samopoštovanja, negiranje i/ili šutnju. Emocionalna i kognitivna obrada traumatskih iskustava i oporavak zavise od načina na koji društvo posmatra i priznaje žrtvu. Uobičajena stigma, povlačenje i izolacija ometaju psihološko prilagođavanje preživjelih i njihovo ozdravljenje.

Posljedice traumatskog događaja su veoma široke, a kod žrtava silovanja su specifične i ovise o kasnjem socijalnom kontekstu i drugim faktorima vezanim za oporavak. Hermanova (1996) tvrdi da su samopoštovanje i nezavisnost silovane osobe narušeni na nivou osnovnog fizičkog integriteta što dovodi do gubitka dostojanstva, a kao odgovor na svoju bespomoćnost, žrtva osjeća sram. Osobe koje su doživjele silovanje gube povjerenje u same sebe i u druge osobe.

McDougall (1998: 4) definira ratno silovanje kao "namjernu i stratešku odluku boraca da zastraše i unište 'neprijatelja' u cjelini silovanjem i porobljavanjem žena koje su identificirane kao pripadnice protivničke grupe". Delić i Avdibegović (2015) su istraživale dugoročne psihološke posljedice kod 105 žena koje su preživjele ratno silovanje u Bosni i Hercegovini i bile izložene višestrukim traumatskim događajima povezanim s ratom i dugotrajnoj šutnji. Rezultati njihove studije su pokazali da su 22 godine kasnije simptomi PTSP-a i dalje bili prisutni kod 94,3% žrtava, a najčešći od njih su nametljivost i simptomi izbjegavanja te pretjerana napetost. Prosječno trajanje perioda šutnje o silovanju kretalo se od jedne do 20 godina, s prosjekom od 15 godina, što ukazuje na društveni i porodični tabu silovanja i vjerovatno neprihvatanje i indirektno odbacivanje (Arcel 1998) pored okrivljavanja društva i samih sebe (Paludi 1999). Rijetki slučajevi procesuiranja krivičnog djela silovanja i veoma blage sankcije za počinitelje/ice svakako doprinose teškoj situaciji u BiH.

Kolektivna, odabrana i međugeneracijska trauma

“Narodi se, kao i pojedinci, trebaju suočiti s traumatskim događajima iz prošlosti i razumjeti ih prije nego što ih ostave po strani i nastave s normalnim životom”, zaključuje novinarka Tina Rosenberg (1995: 80) nakon proučavanja država u tranziciji. Kako Barsalou navodi u svom USIP izvještaju, “društva koja je transformirao... dugotrajan sukob mogu upasti u visoko (samo) destruktivnu političku dinamiku u kojoj ostaju zaključana u beskrajnom sukobu s omraženim neprijateljima. U takvim slučajevima, pomirenje se neće postići samo potpisivanjem mirovnog sporazuma, nego će biti potrebne i prilagodbe na temeljnom psihološkom nivou”. (2005: 4). U BiH je bilo takvih pokušaja kroz tzv. mehanizme tranzicijske pravde (vidi poglavlje autora Rauschenbach et al.) kojima se nastoji ostvariti javno priznavanje zločina toliko potrebno mnogim koji/e su preživjeli/e kolektivno nasilje. Ti mehanizmi uključuju pričanja istine, suđenja, lustracije, memorijalizacije i komemoracije. Budući da se značenje i osjećaj ostvarenja pravde razlikuju od osobe do osobe, ove metode ne uspijevaju uvijek u izgradnji mira. One mogu biti i izazovne u mjeri u kojoj osnažuju podjele. Na primjer, iako “memorijali mogu odigrati ulogu u oporavku od traume i oblikovanju historijskog sjećanja... u zavisnosti od narativa koje prenose – i njihovog vremenskog tempiranja – memorijali mogu promicati pomirenje ili poticati dalji sukob” (Ibid.).

Yehuda i kolege (2016) svjedoče o značaju transgeneracijske traume u okviru inicijalne studije i medicinske dokumentacije o toj pojavi. Kao i kod pojedinca/ki, može se vidjeti utjecaj traume na društvo u dijalektici o otupjelosti i hiperosjetljivosti. S jedne strane, dio društva je patio i želi da se njegove patnje priznaju, ali drugi dio društva jednostavno nastoji krenuti dalje – ne postoji želja za povezivanjem s traumatskim iskustvom, a razgovor o traumi se posmatra kao potencijalni novi sukob. To je svakako slučaj u Bosni i Hercegovini. Ako uzmememo najpoznatiji slučaj Srebrenice, establišment bosanskih Srba obično preferira da negira genocid koji se desio 1995. godine, dok Bošnjaci na sve strane govore o njemu, naročito na njegovu godišnjicu 11. jula. Na sličan način se bosanski Srbi sjećaju svojih gubitaka u logoru Jasenovac tokom Drugog svjetskog rata od ustaša, a i te priče se negiraju ili ih potomci/kinje počinitelja/ica zločina ne znaju ili ne prepričavaju. Priče o

traumi vremenom postaju sve bolnije, a oni/e koji/e su počinili/e ta djela sve više brane svoju nevinost.

Kolektiv može odigrati važnu posredničku ulogu za osobe koje se osjećaju izolirano od ostatka čovječanstva zbog nečovječnosti koju su doživjeli. Kako je navedeno, pričanje koherentne priče o nečijem traumatskom iskustvu, da ne spominjemo shvatanje njenog značenja, može biti nemoguće zbog isključenosti racionalnog dijela mozga u trenutku nastanka traume. Međutim, društveni pritisak da se priča ispriča i da se to iskustvo protumači/analizira uzima danak od traumatizirane osobe. Kolektiv tu često može pomoći odabirom određenih elemenata iz individualnih priča i vijesti te pripisivanjem značaja tom iskustvu za čitavu grupu. Scaer objašnjava: "Traumatsko iskustvo u suštinskom smislu je iskustvo koje predstavlja prijetnju samom preživljavanju osobe. U ovoj definiciji, značenje iskustva može biti jednako važno za traumatiziranu osobu kao i ono što joj se stvarno fizički dešava" (2014: 2). Uokvirivanjem događaja u koherentan narativ čitave grupe, kolektiv često daje značenje tamo gdje to pojedinac/ka nije uspio/la, pružajući i osjećaj pripadnosti traumatiziranoj osobi koja se osjećala odsjećeno.

Volkā razmatra kako se trauma grupe prenosi s jedne generacije na sljedeću, odnosno zajedničko "sjećanje" na kolektivnu traumu. On je osmislio pojam "izabrana trauma" za "mentalno predočavanje masovne traume koju su preci te grupe doživjeli od neprijateljske ruke" (2001: 79). Taj odabrani događaj može postati veći od života i moćna motivacija odbrane od neprijatelja/ica kao egzistencijalne potrebe. Govoreći o BiH, on se prisjeća "600 godina stare srpske traume" od bitke na Kosovu polju protiv osmanskih osvajača koja je "ponovo aktivirana kako bi služila kao gorivo za zvjerstva počinjena protiv muslimana tokom devedesetih godina". Da bi se pozabavili ovim narativima i odabranim traumama koje definiraju njihove identitete u BiH, Amela i Randy Puljek-Shank su predvodili miješane grupe na edukativnim radionicama o traumi, kako bi ih proveli korak po korak kroz historiju nasilja koje povezuje obje strane. Amela piše:

U tom procesu razmatramo priče koje smo mi ispričali drugačije – možda prvi put. Prepoznajemo ono što su nam ispričali naši roditelji i djedovi i bake; koliko smo odgajani sa strahom, nepovjerenjem i

neprijateljstvom prema drugima. Tada slušamo narative s kojima smo odrasli u drugačijem svjetlu. U tom procesu ćemo možda prvi put shvatiti kako priča koju su nam ispričali nije tako jednostavna. Kako stvari nisu crne i bijele. Da postoji mnogo nijansi sive gdje su obje strane doprinijele nasilju i njegovom nastavku (2008: 199-200).

Taj proces može biti potpuno transformirajući kada se uspješno ostvari, kako tvrde supružnici Puljek-Shank, ali je veliki izazov prevazići egzistencijalnu prijetnju, nedodirljivu svetost priče jedne grupe i odbrambeni stav koji je okružuje. Funk je vidjela kako se sličan proces odvija uz korištenje humora kao načina da se pristupi temi grupnog identiteta, u nastojanju da se slomi osjećaj prijetnje kako bi se postigla otvorenost da se čuje i istina onih drugih. Poglavlja u ovom zborniku koja su napisali Edwards i Čolo Zahirović bave se aspektom sjećanja i narativa u tom procesu ozdravljenja.

Sekundarna trauma koja pogađa pomagačelice, istraživačelice i novinare/ke

Sekundarna trauma je priznato stanje koje nastupa kada osoba koja nije direktna žrtva doživi iste simptome kao i preživjeli/a traume dok sluša ili svjedoči pričama iz prve ruke o traumatskim iskustvima druge osobe. Švicarski psiholog Carl Jung je prvi primijetio sekundarni utjecaj (svjesni i nesvjesni) na osobe koje su učestvovali u samom procesu pomaganja.

Sekundarna trauma i drugi zamjenjivi pojmovi kao što su indirektna trauma i zamor od suošjećanja u početku su istraživani među osobama koje se brinu o drugima i savjetnicima/ama tokom devedesetih godina (Figley 1995; McCann & Pearlman 1990; Pearlman & Saakvitne 1995; Stamm 1995). Zamor od suošjećanja je pojam koji je iskovao Charles Figley (1995) kako bi opisao iscrpljenost koja nastupa tokom pomaganja drugima. Figley kaže kako ne trebamo brinuti zbog zamora od suošjećanja ako ne osjećamo empatiju. U zavisnosti od toga koliko nam je stalo i koliko osjećamo empatiju, možemo doživjeti zamor od suošjećanja.

Sekundarni traumatski stres može dovesti do zamora, intruzivnih negativnih misli, slabe koncentracije, emocionalne otuđenosti, interpersonalnih

problema, izostajanja s posla, depresije i fizičkog oboljenja. Dodatni simptomi koje treba imati na umu su gubitak smisla za humor, iritabilnost, ciničnost, demoraliziranost, osjećaj odsječenosti od briga i aktivnosti porodice i prijatelja, izoliranje samog/e sebe, itd. Simptomi mogu ići tako daleko da uključuju i noćne more i epizode sjećanja slične onima koje doživljavaju osobe s posttraumatskim stresom. Doživljavanje ovih simptoma može narušiti sposobnost osobe da pruži kvalitetnu brigu i poremetiti privatni život.

Posttraumatski rast i rezilijencija

Mnogi/e ne znaju da patnja, gubitak i negativna iskustva nisu jedini rezultati traume. Posttraumatsko snaženje i rezilijencija su ključni procesi u liječenju traume i kasnjem stvaranju dugotrajnog mira. Istraživanja počinju pokazivati da nakon traume i nedaća više ljudi doživi posttraumatski rast (PTR) nego PTSP. Sigurno je da će traumatsko iskustvo uvijek dovesti do neke promjene. Oni/e koji/e prezive nikada se ne mogu vratiti na staro. Osim toga, ta promjena će skoro uvijek biti mješavina negativnih – posttraumatskog propadanja i sloma – i pozitivnih aspekata kao što je PTR, kada se pronalazi snaga, prilika i značenje usred i nakon tragedije. Pozitivna promjena nakon nedaća prisutna je još od drevnih vremena, a ipak joj nije posvećeno dovoljno naučne pažnje sve do devedesetih godina kada je psihologija pokazala zanimanje za proučavanje pozitivnih aspekata ljudskog stanja, umjesto da se samo fokusira na oboljenja i patologije.

Taj pozitivan pokret u psihologiji doveo je do posttraumatskog rasta, pojma koji su osmisili Tedeschi i Calhoun (2004), kako bi se fokusirali na ideju o rastu i jačanju kao mogućim posljedicama hrvanja s traumom. Mnogi/e koji/e se praktično bave pitanjima traume i kriznih situacija traumu vide i kao nastanak povrede, ali i prekretnicu koja može predstavljati priliku za rast. Ljudi pronalaze korake ka ozdravljenju nakon traume tako što se povezuju s drugima, pronalaze pozitivno značenje u tom iskustvu i poduzimaju mjere. Mnogi/e se pokažu kao otporni/e u kriznim situacijama i sposobni/e su još više cijeniti život nakon traumatskog iskustva. U stvari, mnogi/e istraživači/ce navode da je rezilijencija više pravilo nego izuzetak kod osoba koje se suočavaju s traumatskim događajima, bez obzira na dob (Echterling, Presbury & McKee 2005 ; van der Kolk 2015; Good 2003, 2005, 2013).

Decenijama prije nego što je nastao pojam PTR, Viktor Frankl, austrijski neurolog, psihijatar i preživjeli Holokausta pisao je o "tragičnom optimizmu", kako unatoč tragediji patnju možemo pretvoriti u ljudsko postignuće (I992: 139-154). Nakon što je tri godine proveo u koncentracionim logorima tokom Drugog svjetskog rata, Frankl je detaljno pisao kako je svrha ovih logora bila da zatočenike/ce nagnaju da izgube volju za životom. Ostala je samo "posljednja od ljudskih sloboda" – sposobnost da se "izabere vlastiti stav u datim okolnostima" (I992: 9). Frankl nas podsjeća kako nam ovaj izbor donosi mogućnost pozitivnog rasta i stvaranja značenja, čak i u najtragičnijim okolnostima. Frankl je koristio pojam tragični optimizam kako bi objasnio da ljudska bića mogu reći "da" životu, uprkos "tragičnoj trijadi" bola, krivnje i smrti. Ovaj optimizam, uprkos velikom gubitku, "prepostavlja da je čovjek sposoban da kreativno preokrene negativne životne aspekte u nešto pozitivno ili konstruktivno" (Ibid.). Čak i nakon godina provedenih u koncentracionim logorima, Frankl je pisao o svom stavu o ljudskom potencijalu koji u najboljem obliku uvijek omogućava: pretvaranje patnje u ljudsko postignuće i dostignuće, izvlačeći iz krivnje priliku za promjenu osobe nabolje, a iz prolaznosti života poticaj za poduzimanje odgovornih mjera (Ibid.).

Rezilijencija je pojam koji se koristi naizmjenično s posttraumatskim rastom. Rezilijencija je sposobnost uspješnog navigiranja kroz navedene izazove i promjene te oporavka od traumatskih događaja. Rezilijencija ima najmanje dva važna aspekta: održivost i oporavak. Rezilijencija ne znači da nas životni izazovi neće *promijeniti*. Znači da ćemo biti u stanju da reagiramo na te događaje bez kompromitiranja naše opće sposobnosti preživljavanja i napredovanja. Jedan konsultant u oblasti traume je, na pitanje zašto je trauma dobra, zaključio da je dobra onda kada je angažirana.

Kada je ostavimo na miru i ignoriramo, trauma ostaje zarobljena, lomi nas, gomila se i dovodi do dodatnih oštećenja, razaranja i pustošenja. Čini se da je trauma veoma strpljiva i čeka nas (ponekad godinama) dok ne budemo spremni/e da podignemo poklopac s tog gadnog paketa. Međutim, dok trauma čeka, pritišće nas težim i bodljikavim teretom ranjenosti tijela, uma i duha. Jednostavno rečeno, trauma koja se ne transformira, prenosi se. Kada je u pitanju trauma, mi ne možemo birati šta ili kada. Međutim, možemo birati šta će se dalje dešavati u narednim poglavljima naše životne priče nakon

traume. Ako želimo pronaći dobro nakon traume – pronalazeći dar u njoj – imperativ je da se aktivno angažiramo na usmjeravanju energije traume ka ozdravljenju i rezilijenciji (snaga nakon nedaća). Moramo se zapitati zbog čega je to traumatsko iskustvo dobro (Good 2013).

Neki/e istraživači/ce koji/e proučavaju rezilijenciju zaključuju da svako ima “težnju ka uspravljanju samog sebe” koja najbolje funkcioniра kada ljudi imaju uslove za izgradnju rezilijencije u životu. Nova dešavanja i istraživanja o rezilijenciji u kriznoj i traumatskoj situaciji imaju jasne implikacije za korištenje interventnih strategija koje otkrivaju snage, identificiraju sposobnosti za suočavanje i promoviraju rast. U okviru jedne studije su istraživana pitanja koja postavljaju istraživači/ce i pomagači/ce nakon traume i razmatrano je kako graditelji/ce mira liječe nasilnu traumu koju su lično preživjeli/e, u cilju identificiranja zajedničkih tema u putovanjima od žrtava do preživjelih i osoba koje privređuju. Korištenjem zahvalnog formata intervjuja (Cooperrider & Whitney) osmišljenog tako da uvažava traumatska iskustva i jednako važnu potrebu za identificiranjem izvora rezilijencije, razgovori s odabranim graditeljima/cama mira su pokazali kako oni/e ujedno i cijene preživljenu traumu birajući poziv izgradnje mira u nasilnim sukobima, izlažući se tako riziku sekundarne traumatizacije i zamora od saosjećanja. Studija je pokazala da vođenje razgovora uz navedeno uvažavanje predstavlja ključni alat za otkrivanje i obnavljanje takvih priča o transformaciji, širenje jezika nade i jačanje napora u pravcu posttraumatskog ozdravljenja i rasta i za preživjele i one koji/e brinu o njima (Good 2005, 2003).

Nakon što prođu kroz traumu, preživjeli/e se često suočavaju s potrebom da pronađu neko značenje u proteklim godinama gubitka i terora. Govoreći o tome sada, nakon što je preživjela rat, Amela Puljek-Shank naglašava svoju moć izbora: “Počela sam uviđati da imam izbor da ostanem u unutarnjem krugu traume ili da pređem u vanjski krug liječenja traume: izbor da ozdravim, a ne da mrzim i ubijam; izbor da možda ponovo postanem zdrava osoba; izbor da napravim korake da se vratim kući nakon raseljenosti – kući svom duhu, tijelu i domovini” (Good 2001).

Psihijatar Bessel van der Kolk je jasno rekao:

Trauma vam se doista suprotstavlja s najboljim i najgorim. Vidite užasne stvari koje ljudi rade jedni drugima, ali vidite i rezilijenciju, moć ljubavi, brižnosti, posvećenosti, moć posvećenosti sebi, znanje da postoje stvari koje su veće od našeg ličnog preživljavanja. Na neki način, mislim da ne možete cijeniti slavu života ako ne upoznate i njegovu tamnu stranu (van der Kolk 2017).

Sva poglavlja ovog zbornika u kojima se razmatra pozitivan rast nakon traume (vidi Spahić Šiljak, Berry & Smith) istražuju i ovu novu i uzbudljivu oblast u kojoj se uči zbog čega trauma može biti dobra.

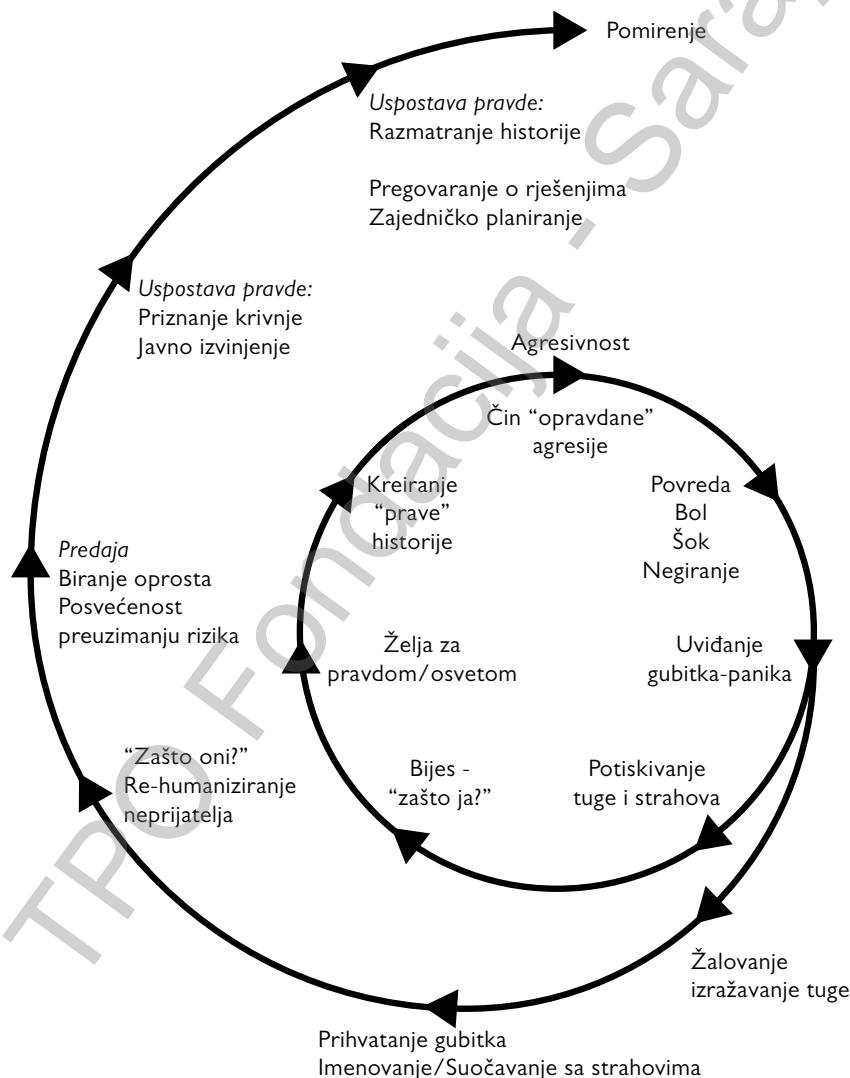
Traumatsko “sjećanje”, ozdravljenje i izgradnja mira

Liječenje nije brzo rješenje u situaciji kada je trauma pogodila neku zajednicu i državu. Iako to možda izgleda očigledno i dalje ostaje problematično zato što su poslijeratne mirovne intervencije obavezno ograničene vremenski, kao i u pogledu količine pomoći. To praktično znači da se međunarodne intervencije u sadašnjem obliku ne mogu dovoljno pozabaviti pitanjem traume. Mnogi/e stručnjaci/kinje smatraju da su “konkretnе mjere za liječenje ovih ‘nevidljivih rana’ i dalje često neadekvatne, ako u potpunosti ne izostanu iz paradigmi o pomoći i razvoju koje primjenjuju humanitarne i razvojne organizacije u poslijeratnoj tranziciji” (Trauma, Mental Health & Psycho-social Well-being 2017). To se jednakodobno odnosi i na BiH. Inicijative koje obuhvataju osjetljivost na traumu i pristupe traumi malobrojne su i zapažene.

Dok govorimo o sjećanjima na traumatska iskustva treba istaći da zapravo drugačije pamtimo kad je u pitanju trauma. Van der Kolk kaže: “Traumatizirane osobe istovremeno pamte i premalo i previše” (2015: 179)⁹. S jedne strane, može potpuno izostati svjesno pamćenje ili se događaj može pamtitи samo u vidu izoliranih tjelesnih senzacija – npr. samo mirisi, teksture, boje, oblici i/ili zvukovi – a ne kao hronološka priča. Traumatsko pamćenje je fiksno, za razliku od običnog koje se mijenja pri svakom prisjećanju. S druge strane, ove

⁹ Vidi poglavlje Alme Jeftić.

tjelesne senzacije i nesvjesni otisci traume mogu sasvim obuzeti osobu svojom snagom i intenzitetom. Traumatizirane osobe često ponavljaju nešto od tog iskustva, a da toga nisu ni svjesne. Dakle, nadu da se trauma može zaboraviti komplicira nemogućnost da se ona zapamti na odgovarajući način. Moglo bi se tvrditi da se trauma prvo mora zapamtiti, da bi osoba mogla nastaviti dalje sa životom. Van der Kolk objašnjava da "sve dok je sjećanje nedostupno, um ga ne može promijeniti. Ali čim se priča počne pričati, naročito ako se priča više

Slika 1: Model Botcharove – Sedam koraka do osvete i sedam koraka do oprosta

puta iznova, ona se mijenja – sam čin pričanja mijenja priču. Um mora tražiti značenje u onom što mu je poznato, a značenje koje pridajemo našim životima mijenja sadržaj našeg pamćenja, kao i način na koji to pamtimo” (2015: 191). Kako je prikazano u šemi Olge Bocharove (slika I), nesvesna i netransformirana trauma može se prenijeti na naredne generacije i okruženje u vidu nasilja. Model koraka osvete/nasilja i koraka ka izlasku iz tog kruga i kretanju u pravcu oprosta/pomirenja koji je predstavila pokazao se korisnim u nekoliko incijativa za izgradnju mira u BiH koje se ujedno bave i traumom kao ključnim aspektom. Naprimjer, Centar za izgradnju mira u Sanskom Mostu koristi ovaj model s mladima iz svih dijelova BiH tokom godišnjeg Mirovnog kampa. Kad se učesnici/e opuste tokom dana intenzivne obuke i interakcije, trenutak primjene ovog modela Funk opisuje kao prilično kritičan. Od učesnika/ca se traži da razmisle o nekom aktivnom i stvarnom sukobu u svom životu i odrede na kojem su koraku ovog modela u tom sukobu. Možda se nalaze u krugu nasilja/osvete, a možda su i uspjeli/e izaći iz njega. Model je mapiran na podu, a od učesnika/ ca se traži da odu i sjednu pored koraka koji najbolje oslikava njihov položaj u sukobu. Ako žele podijeliti svoju priču sa ostalima, slobodni/e su da to urade. Prema Funkinom iskustvu, učesnici/e su dijelili/e teške, uznenimirujuće i lične priče sa svojim kolegama/icama, što je utjecalo i na proširivanje perspektiva o složenosti situacija koje se često stereotipiziraju i o kojima se ne razmišlja. To je očigledno bio i siguran prostor za razmjenu priča, što pokazuje i vrsta intimnih iskustava o kojima se govorilo, a iz Funkine perspektive, to je donijelo i novi nivo povjerenja između učesnika/ca. Mnogim je učesnicima/ama Mirovnog kampa lično ozdravljenje tokom te sedmice promijenilo život. Mnogi/e od njih iz tog intenzivnog perioda promišljanja i interakcije izlaze kao posvećeni/e graditelji/ce mira i aktivisti/ce, što pokazuje kolika je moć uključivanja pristupa pitanjima traume u praksi izgradnje mira.

4. Pregled zbornika

Zbornik je koncipiran tako da se svaki od dijelova bavi nekim od ključnih pitanja vezanih za liječenje traume i odnos između traume, fenomena sjećanja i prakse izgradnje mira kao ostvarivanja dugoročnih dobrobiti za društvo. U prvom dijelu je dat pregled odnosa između liječenja traume i izgradnje mira u

okviru sadašnje nauke i prakse. Kako se ove dvije oblasti – mentalno zdravlje i implementacija mira nakon rata – rijetko razmatraju zajedno, Zbornik počinje tvrdnjom da je potrebno dodatno raditi na ovom međuprostoru radi održivog mira i istinskog ozdravljenja traumatiziranih populacija. Kristina Hook iznosi ovu tvrdnju oslanjajući se na istraživanja o sukobima i integrirane antropološke perspektive kao način da opravda traumatske intervencije u kontekstima izgradnje mira. Ona objašnjava kako ulaganje ovakvih napora može stanovništvu omogućiti da krene dalje prema spektru oporavka i fizičkoj i mentalnoj dobrobiti, kako neliječena trauma može imati dugotrajne društvene i fizičke utjecaje te kako intervencije na liječenju traume na kraju mogu ublažiti dinamiku budućih sukoba. U drugome poglavlju, Barry Hart razmatra šta praktično znači takva proširena izgradnja mira u složenim kontekstima traume. On tvrdi da je potrebno ponovo izgraditi zajednice pogođene ratom i psihsocijalnom traumom i to kroz kreativno, konstruktivno, međusektorsko planiranje i predlaganje multidisciplinarnog okvira za izgradnju mira koji prikazuje sveobuhvatnu sliku neophodne transformacije.

U drugom dijelu se govori ne samo o dubokim etničkim podjelama i negativnim historijskim narativima, osnaženim državnim i političkim praksama i politikama koje i dalje sprječavaju pomirenje u BiH i dvije decenije nakon rata, nego se razmatraju i transformativne prakse sjećanja. Priče o traumama se tako često koriste da bi se produbilo neprijateljstvo i osvetoljubivost prema "drugima", usporavajući tako procese ozdravljenja i društvene rekonstrukcije. Jedan od izazova u sjećanju na traumu je implicitna predrasuda koja lako postaje sastavni dio i individualnog i kolektivnog sjećanja te se može prenijeti na naredne generacije. U trećem poglavlju, Alma Jeftić nastoji analizirati načine stvaranja kolektivnih narativa iz teških sjećanja koja trenutno postoje u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, što se vidi iz tri različite historijske čitanke. Ona daje šematski prikaz originalnog *Modela razvoja narativa o sukobu* kako bi objasnila ovaj proces. Četvrto poglavlje govori o povezanom izazovu suprotstavljenih narativa o patnji koji produbljuju podjele nakon doživljene ratne traume. Stephanie C. Edwards analizira potencijal metode pod nazivom "višesmjerno sjećanje" za razvoj relacijske pravde i mira, stvaranje bezopasnih kulturnih sjećanja i zajedničkih bukvalnih i figurativnih prostora u Bosni i Hercegovini. U petom poglavlju, *Prisjećanje rame uz rame: transformiranje odnosa pričanjem priča*,

Edita Čolo Zahirović navodi primjer dva istaknuta projekta koja su omogućila bivšim pripadnicima/ama vojske i preživjelima rata različitim etničkim i vjerskim pripadnostima da javno ispričaju svoje ratne priče, pretvarajući se tako iz žrtava traume u aktivne graditelje/ice mira.

Dio koji govori o otpornosti žena se bavi ključnom rodnom dimenzijom rata iz devedesetih u Bosni i Hercegovini, u kojem je prema procjenama silovano oko 20 000 žena (da ne spominjemo muškarce), a ovaj čin seksualnog napada je prvi put presuđen kao ratni zločin. Mnogi/e i dalje žive pod stigmom i šutnjom koju su im nametnuli etno-nacionalistički programi, kulturne i vjerske norme te koncept časti njihovih porodica i naroda. Zilka Spahić Šiljak počinje problematizirati ovu temu u poglavlju *Žrtva ili preživjela? Odluka o identitetu nakon ratnog seksualnog nasilja*, u kojem analizira: a) politiku i etnizaciju tijela b) kako feministička debata i rječnik o žrtvovanju, preživljavanju i djelovanju o(be)snažuju žene c) kako prevazići nametnuti par žrtva/preživjela i omogućiti stvaranje novog vokabulara za samoidentifikaciju. Marie E. Berry usložnjava ovu sliku u sedmom poglavlju. Izlazeći izvan okvira shvatanja nasilja kao isključivo destruktivnog, ona rat razmatra kao ubrzani period društvene promjene tokom i nakon kojeg su bh. žene definirale svoje iskustvo ne kao viktimizaciju, nego kao transformaciju i preživljavanje. Berry nam priča o tome kako je nasilje, suprotno očekivanjima, u stvari otvorilo ženama prostor za uzimanje učešća u novim oblicima društvenog i političkog djelovanja, kao što su ključne uloge u lokalnim organizacijama. Jessica M. Smith, u svom poglavlju, naglašava kako je dominantni diskurs o žrtvovanju žena u Bosni i Hercegovini na mnogo načina strukturirao ne samo prostor za govor, nego i vrste priča koje neko može pričati. Žene su predmeti priča, umjesto da budu prijavljivačice. Foto-glas, umjetnička metoda koju je Smith koristila u istraživanju pruža transformativni prostor za ženske narative, iznoseći lokalnu mudrost u prvi plan i ponovo pozicionirajući žene kao pokretačice promjene.

Mina Rauschenbach, Stephan Parmentier i Maarten Van Craen se fokusiraju na mjere tranzicijske pravde koje čine značajnu komponentu poslijeratne izgradnje mira, ali se čini da su istovremeno i važan izvor prijepora između i unutar etno-nacionalnih grupa. Autori i autorica tvrde da, uprkos tome, simbolički (lokralni, nesudski) oblici tranzicijske pravde imaju potencijal za potvrđivanje, priznavanje nasilja i društvenu rekonstrukciju, pod uslovom da su uzajamni, inkluzivni i da

odražavaju potrebe i iskustva aktera/ica pravde kojima su i namijenjeni. U poglavlju *Ozbiljno shvatanje igre: Kreativno suočavanje s traumom kroz ekspresivnu umjetnost* Kathryn Mansfield pita kako nam suočavanje sa “zaglavljenošću” traume u našim tijelima i umovima omogućava da se suočimo sa hroničnim nasiljem čak i nakon traume? Ona razmatra prakse koje je predstavila na konferenciji u Sarajevu (Zbornik sadrži dijelove sa konferencije) kao načine da se istraži kako i zašto uključivanje fizičkog tijela u pokret i igru podiže somatsku svijest i stvara kreativne puteve za transformaciju – a ne prijenos – traume.

5. Zaključak

Masovna traumatizacija tokom rata u Bosni i Hercegovini imala je katastrofalne, duboke i dugotrajne efekte na primarne i sekundarne žrtve. Fischer (2007) navodi da su pravda i ozdravljenje također dio procesa transformacije sukoba i pomirenja, naglašavajući da je to zadatak koji zahtijeva proaktivn angažman donositelja/ica političkih odluka i čitavog bh. društva. Međutim, pravedno i istinito suočavanje s prošlošću zahtijeva i da se pozabavimo vlastitom odgovornošću. Nažalost, to se i dalje izbjegava na nivou vlada i parlamenta, a mnoge žrtve su izložene političkom iskorištavanju i manipulaciji.

Stigmatiziranje i potcjenvivanje individualne patnje, neprimjereni društveni i institucionalni odgovori u cilju pružanja pomoći traumatiziranim osobama, nedostatak političke volje da se prizna kolektivna dimenzija ratne traumatizacije i odgovornosti, neumorna etno-nacionalna retorika, homogenizirani narativi, sporost krivičnog pravosuđa, siromaštvo i nepostojanje sistematskog i interdisciplinarnog pristupa liječenju historijskih rana – sve to povećava rizik za dugotrajnu sekundarnu viktimizaciju različitih grupa u BiH i sprječava procese oporavka, izgradnje mira i pomirenja.

Iako su tokom više od dvije decenije uloženi napor na izgradnji mira u Bosni i Hercegovini, rijetki su oni na priznavanju neliječene traume i procesima pružanja podrške oporavku. U državi koja je preživjela ogromno nasilje tokom tri rata u dvadesetom stoljeću nije upitno prisustvo traume i to ne samo individualne nego i na nivou kolektiva. Ipak većina stanovništva BiH traumom smatra samo najekstremnije slučajeve PTSP-a. No, takvi slučajevi ne dobijaju dovoljno podrške. Samo u posljednjem ratu od 1992-1995, čitave zajednice

su preživjele ciljano nasilje, poput troipogodišnje opsade Sarajeva ili masovnih ubistava u Srebrenici. Danas se općenito ne prepoznaju svakodnevni simptomi i posljedice takvog iskustva po hiljade osoba i cijele zajednice. Tvrdimo da je bavljenje psihološkim i psihosocijalnim aspektima mira od ključnog značaja za transformiranje kruga nasilnog sukoba u dugotrajno stanje mira.

Reference

- American Psychiatric Association. 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, peto izdanje (DSM-V)*. Washington D.C: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association. 1980. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, treće izdanje*. Washington D.C: American Psychiatric Association.
- Amiss Cristel i Anne Neale. 2006. "Asylum from Rape." *Critical Half* 4.1: 28-34.
- Arcel, Libby T. 1998. "Sexual Torture of Women as a Weapon of War – The Case of Bosnia-Herzegovina." U: *War Violence, Trauma and Coping Process: Armed Conflict in Europe and Survivor Response*, ur. Libby T. Arcel, 183-217. Zagreb: Nakladništvo Lumin.
- Audergon, Arlene. 2004. "Collective Trauma: The Nightmare of History." *Psychotherapy and Politics International* 2.1: 16-31.
- Avdibegović Esmina, Amra Delić, Kanita Hadžibeganović i Zihnet Selimbašić. 2010. "Somatic Diseases in Patients with Posttraumatic Stress Disorder." *Medicinski Arhiv* 64.3: 154-157.
- Baraković Devla, Esmina Avdibegović i Osman Sinanović. 2014. "Posttraumatic Stress Disorder in Women with War Missing Family Members." *Psychiatria Danubina* 26.4: 340–346.
- Barsalou, Judy. 2005. "Trauma and Transitional Justice in Divided Societies." *Special Report no. 135*. Washington D.C: United States Institute of Peace.,
- Bloom, Sandra. 1998. "By The Crowd They Have Been Broken, By the Crowd They Shall Be Healed: The Social Transformation of Trauma." U: *Post-Traumatic Growth: Theory and Research on Change in the Aftermath of Crises*, ur. R. Tedeschi, C. Park i L. Calhoun. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Botcharova, Olga. 2001. "Implementation of Track Two Diplomacy: Developing a Model for Forgiveness." U: *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, ur. Raymond, G. Helmick, S.J. i Rodney L. Peterson, 279-304. Philadelphia: Templeton Foundation Press.
- Butollo, Willi, Marion Krüsmann i Maria Hagl. 2000. *Život poslije trauma – O psihoterapijskom postupanju sa užasom*. Zenica: Dom štampe.

- Caruth, Cathy. 2016. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Carvin, Andy. 2016. "Making Secondary Trauma a Primary Issue." Panel na Međunarodnom novinarskom festivalu. (<https://www.youtube.com/watch?v=aPlbBMKBtG8>)
- Cooperrider, David L. i Diana Whitney. 1999. *Appreciative Inquiry*. San Francisco: Berrett-Koehler Communications.
- Crider, Lindsey. 2012. "Rape as a War Crime and Crime against Humanity: The Effect of Rape in Bosnia-Herzegovina and Rwanda on International Law." Konferencijski rad, Alabama Political Science Association Conference, Auburn University (<http://www.cla.auburn.edu/alapsa/assets>).
- Croezen, Simone, Susan Picavet, Annemien Haveman-Nies, W. M. Monique Verschuren, Lisette C. P. G. M. de Groot i Pieter Veer. 2012. "Do positive or Negative Experiences of Social Support Relate to Current and Future Health? Results from a Doetinchem Cohort Study." *BMC public health* 12.65. DOI: 10.1186/1471-2458-12-65.
- Cullberg Weston, Marta. 2001. *Psychosocial Model of Healing from the Traumas of Ethnic Cleansing. The Case of Bosnia*. The Kvinna till Kvinna Foundation (<http://www.enigma.se/cullbergweston/internationell/healingmodell.pdf>).
- Delić, Amra. 2015. *Kvalitet života i dugoročne psihičke posljedice u žena sa iskustvom ratnog silovanja*. Magistarska teza, Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina.
- Delić, Amra i Esmina Avdibegović. 2015. "Shame and Silence in the Aftermath of War Rape in Bosnia and Herzegovina: 22 Years Later." U: *Interdisciplinary Perspectives on Children Born of War – from World War II to Current Conflict Settings*, ur. Heide Glaesmer, Sabine Lee i Philipp Kuwert (http://medpsy.uniklinikum-leipzig.de/medpsych.site,posttext,rueckblick,a_id,1412.html).
- Echterling, Lennis G., Jack H. Presbury i J. Edson McKee. 2005. *Crisis Intervention: Promoting Resilience and Resolution in Troubled Times*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Figley, Charles R. 1995. *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in Those who Treat the Traumatized*. New York: Bruner/Mazel.

- Fischer, Martina. 2006. *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years After Dayton*. Berlin: Lit Verlag.
- Frankl, Viktor. 1992. *Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy*. Boston: Beacon Press.
- Funk Deckard, Julianne. 2012. 'Invisible' Believers for Peace: Religion and Peacebuilding in Postwar Bosnia & Herzegovina. Doktorska disertacija, KULeuven, Belgija.
- Good, Nancy. 2001. "At the Fork in the Road: Trauma Healing." *Conciliation Quarterly* 20.2 (<http://www.emu.edu/cjp/publications-and-ezines/beyond-september-11th/2001/at-the-fork-in-the-road/>).
- Good, Nancy. 2009. "The 4 Bs in Traumatic Stress and Resilience: Body, Brain, Beliefs, Behavior." Radni materijal korišten na treninzima traumatskoga stresa. Washington D.C: The KonTerra Group.
- Good, Nancy. 2013. "Trauma, What is it good for?" The Knowledge Library, The Konterra Group (<http://www.konterragroup.net/trauma-what-is-it-good-for/>), pristupljeno 3. maja.
- Good, Nancy Sider. 2005. *Peacebuilders Healing Trauma: The Journey from Victim to Survivor to Provider*. Doktorska disertacija. Cincinnati: The Union Institute and University.
- Good, Nancy Sider. 2003. "Transcendence: Discovering Resources for Posttraumatic Healing and Growth." U: *Positive Approaches to Peacebuilding: A Resource for Innovators*, ur. Cynthia Sampson, Mohammed Abu-Nimer i Claudia Liebler, 287-313. Chagrin Falls, OH: Pact Publications.
- Gutlove, Paula. 2009. "Health Bridges for Peace: The Medical Network for Social Reconstruction in the Former Yugoslavia." U: *Building Peace: Practical Reflections from the Field*, ur. Craig Zelizer i Robert A. Rubinsteiin, 179-202. Sterling, VA: Kumarian Press.
- Hagen, Kristine T. 2010. "The Nature and Psychosocial Consequences of War Rape for Individuals and Communities." *International Journal of Psychological Studies* 2.2: 14-25.
- Håkansson, Peter i Fredrik Sjöholm. 2008. "Who Do You Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina." *Europe-Asia Studies* 59.6: 961-976.
- Hasanović, Mevludin. 2009. *Kvalitet života u veterana rata u Bosni i Hercegovini sa posttraumatskim stresnim poremećajem*. Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina.

- Heppner, Mary J. 1999. "Contextualizing Rape: Reviewing Sequelae and Proposing a Culturally Inclusive Ecological Model of Sexual Assault Recovery." *Applied and Preventive Psychology* 8.1: 41-62.
- Herman, Judith. 1997. *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence – from Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books.
- Isikozlu, Elvan i Ananda S. Millard. 2010. *Towards a Typology of Wartime Rape*. Bonn: International Center for Conversion.
- Kessler, Ronald C., Amanda Sonnega i Evelyn Bromet. 1995. "Posttraumatic Stress Disorder in the National Comorbidity Survey." *Archives of General Psychiatry* 52: 1048-1060.
- Klarić, Miro, Branka Klarić, Aleksandra Stevanović, Jasna Grković i Suzana Jonovska. 2007. "Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal*. 48.2:167-176.
- Kravić, Nermina, Izet Pajević i Mevludin Hasanović. 2013. "Surviving Genocide in Srebrenica During the Early Childhood and Adolescents Personality." *Croatian Medical Journal*. 54.1: 55-64.
- Lederach, John Paul. 2003. "The Little Book of Conflict Transformation." Intercourse, PA: Good Books.
- Lederach, John Paul. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington D.C: United States Institute of Peace Press.
- Levine, Peter A. 2015. *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Levine, Peter A. 1997. *Waking the Tiger: Healing Trauma*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Lončar, Mladen, Vesna Medvedev, Nikolina Jovanović i Ljubomir Hotujac. 2006. "Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina." *Croatian Medical Journal* 47.1: 67-75.
- McCann, I. Lisa i Laurie Anne Pearlman. 1990. "Vicarious Traumatization: A Framework for Understanding the Psychological Effects of Working with Victims." *Journal of Traumatic Stress* 3.1: 131-149.
- McDougall, Gay J. 1998. *Contemporary Forms of Slavery: Systematic Rape, Sexual Slavery and Slavery-like Practices during Armed Conflict (E/CN.4/Sub.2/1998/13)*. Geneva: United Nations Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities.

- Mollica, Richard F. 2009. *Healing Invisible Wounds: Paths to Hope and Recovery in a Violent World*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Ozer, Emily J., Suzanne R. Best, Tami L. Lipsey i Daniel S. Weiss. 2003. "Predictors of Posttraumatic Stress Disorder and Symptoms in Adults: A Meta-Analysis." *Psychological Bulletin* 129.1: 52-73.
- Paludi, Michelle Antoinette. 1999. *The Psychology of Sexual Victimization: A Handbook*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Pearlman, Laurie Anne i Karen W. Saakvitne. 1995. *Trauma and the Therapist: Countertransference and Vicarious Traumatization in Psychotherapy with Incest Survivors*. New York: W.W. Norton.
- Puljek-Shank, Amela. 2007. "Trauma and Reconciliation." U: *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change. Peacebuilding in the Region of the Former Yugoslavia*, ur. Helena Rill, Tamara Smidling i Ana Bitoljanu, 181-204. Sarajevo: CNA.
- Puljek-Shank, Amela. 2012. "Healing and Resiliency in a Post-war Setting." *Peacebuilder* (<http://emu.edu/now/peacebuilder/2012/05/healing-and-resiliency-in-a-post-war-setting/>), pristupljeno 30. maja.
- Puljek-Shank, Amela i Randy Puljek-Shank. 2008. "The Contribution of Trauma Healing to Peacebuilding in Southeast Europe." U: *Peacebuilding in Traumatized Societies*, ur. Barry Hart, 155–183. Lanham: University of America Press.
- Remen, Rachel Naomi. 1995. *Kitchen Table Wisdom: Stories that Heal*. New York: Penguin.
- Rosenberg, Tina. 1995. *The Haunted Land: Facing Europe's Ghosts after Communism*. New York: Random House.
- Rothschild, Babette. 2000. *The Body Remembers. The Psychophysiology of Trauma and Trauma Treatment*. New York: W.W. Norton and Co.
- Scaer, Robert. 2014. *The Body Bears the Burden: Trauma, Dissociation, and Disease* (treće izdanje). New York: Routledge.
- Somatic Experiencing Trauma Institute. 2014. "Nature's Lessons in Healing Trauma: An Introduction to Somatic Experiencing® (SE™)." (<https://www.youtube.com/watch?v=nmJDkzDMllc>).
- Stamm, Beth Hudnall. 1995. *Secondary Traumatic Stress: Self-care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators*. Lutherville, MD: Sidran.
- Sutović, Alija. 1996. *Kliničke i psihodijagnostičke karakteristike boraca sa posttraumatskim stresnim poremećajem*. Magistarska teza, Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli, Bosna i Hercegovina.

- Tedeschi, Richard G i Lawrence G. Calhoun. 2004. "Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence." *Psychological Inquiry* 15.1: 1-18.
- Trauma, Mental Health & Psycho-social Well-being*. 2017. Peacebuilding Initiative website. (<http://www.peacebuildinginitiative.org/index2d5b.html?pagelid=1779>), pristupljeno 24. augusta.
- Udre, Anna. 2016. "Making Secondary Trauma a Primary Issue." Saopštenje za javnost (8. april), Međunarodni novinarski festival (<http://www.journalismfestival.com/pressreleases-2016/making-secondary-trauma-a-primary-issue-2/>).
- United Nations Development Programme 2007. *Pulse of the Citizenry*. Report.
- Van der Kolk, Bessel. 2017. "Bessel van der Kolk: How Trauma Lodges in the Body." *On Being with Krista Tippett* (<http://www.onbeing.org/programs/bessel-van-der-kolk-how-trauma-lodges-in-the-body/>), pristupljeno 9. mart.
- Van der Kolk, Bessel A. 2015. *The Body Keeps the Score. Brain, Mind and Body in the Healing of Trauma*. New York: Penguin.
- Volkan, Vamik D. 2001. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity." *Group Analysis* 34.1: 79-97.
- Volkan, Vamik D. 1996. "Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno." *Mind and Human Interaction* 7: 110-127.
- Wagner, Amy W., Jessica Wolfe i Andrea Rotnisky. 2000. "An Investigation of the Impact of Posttraumatic Stress Disorder on Physical Health." *Journal of Traumatic Stress* 13: 41-55.
- Weine, Stevan. 1999. *When History is a Nightmare. Lives and Memories of Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press.
- Zanni, Juliette. 2009. "Rape Myths as Cultural Mandate and Their Impact on the Recovery of Sexual Assault Victims. Honors Projects Overview." (<http://digitalcommons.ric.edu/honors>).
- Yehuda, Rachel. 2002. "Posttraumatic Stress Disorder." *The New England Journal of Medicine* 346.2: 108-114.
- Yehuda, Rachel, Nikolaos P. Daskalakis, Linda M. Bierer, Heather N. Bader, Torsten Klengel, Florian Holsboer i Elisabeth B. Binder. 2016. "Holocaust Exposure Induced Intergenerational Effects on FKBP5 Methylation." *Biological Psychiatry* 80.5: 372-380.

HOLISTIČKO LIJEĆENJE: ARGUMENTI U KORIST SPAJANJA PROCESA OPORAVKA OD TRAUME I IZGRADNJE MIRA

Kristina Hook

Uvod

Nakon katastrofa velikih razmjera izazvanih ljudskom rukom (rat, genocid) ili prirodnim silama (zemljotresi, cunami) sve više ljekara/ki, praktičara/ki i učenjaka/inja iz različitih disciplina se okuplja oko centralne zajedničke teme: *traume*. Iako su definicije i profesionalni ciljevi i dalje različiti, pojavile su se tačke oko kojih su se akteri/ce složili/e u nastojanju da shvate kako ekstremni događaji lome društva i pojedince/ke. Sudeći po konkretnim naučnim istraživanjima o nasilju, čini se da se sve više uviđa (čak i u domenama različitih disciplina) da nasilje utječe i na tijela i na umove i da ostavlja neopisive ožiljke nakon što dođe do određenog stupnja liječenja (Kirmayer et al. 2007). Nažalost, složene humanitarne situacije, ratovi i oružani sukobi dovode do brojnih izazova u ponovoj izgradnji društva, često potiskujući individualne i kolektivne probleme s traumama na margine u izradi politika. U ovom radu su kombinirani principi ublažavanja sukoba i antropološke perspektive kako bi se pokazale opasnosti takvog pristupa.

Prvo, u radu je uokviren holistički pogled na traumu diskusijom o postojećim integrativnim pristupima njenom proučavanju. Kako se povećava broj integriranih istraživanja u oblasti traumatologije, pojavljuje se višestrana slika traumatskih iskustava i manifestacija. Stoga su ovde obrađeni društveno-kulturni i biološko-antropološki nalazi kojima se zajednički utvrđuju društvene i fizičke posljedice traume na brojne generacije. Na osnovu tih podataka se navode dalekosežni utjecaji velike traume nastale uslijed masovnog nasilja, uključujući

biološke, psihičke i socijalne posljedice. Kombinacija posljedica pokazuje da su od presudnog značaja cjeloviti napori usmjereni na um, tijelo i duh, kojima se promoviraju efektivne iscjeliteljske prakse. Osim toga, integrirani programi za oporavak od traume su daleko od neobaveznih, čak i u preopterećenim humanitarnim kontekstima. Potom se takva tvrdnja opravdava uključivanjem kroskulturalnih istraživanja o oporavku nakon sukoba i njihovom ponavljanju, stavljajući tako pitanja liječenja traume u Bosni i Hercegovini u okvire širih razgovora. Zatim se raspravlja o utjecaju neliječene traume na tri ključne oblasti važne za dugoročnu društvenu stabilnost: 1) ekonomičnu potrošnju i odlučivanje 2) ponavljanje sukoba i nasilja 3) političke i institucionalne slabe tačke. Gledano u cjelini, cilj rada je proširiti opravdanja za intervencije liječenja traume u kontekstu izgradnje mira i naglašavanje njihove hitnosti utvrđivanjem načina na koji ovakva nastojanja omogućavaju stanovništvu da krene naprijed ka spektru fizičke i psihičke dobrobiti. Osim toga, cilj je i pokazati kako trauma ima međugeneracijske društvene i psihičke posljedice te kako intervencije na liječenju traume na kraju mogu ublažiti rizike od budućeg sukoba. Konačno se podvlači hitna potreba za povezivanjem liječenja traume i napora na izgradnji mira na Zapadnom Balkanu i šire.

Na tragu holističkog viđenja traume

Kratki pregled postojećih integrativnih istraživanja traume

Čini se da su sve češća partnerstva akademskih disciplina, naučnika/ca i praktičara/ki kada se radi o temama povezanim s traumom. Opisivanje punog bogatstva interdisciplinarne literature u nastanku prevaziđa djelokrug ovog poglavlja, ali je korisno predstaviti nekoliko ilustrativnih primjera. U Figleyjevom opsežnom djelu *Encyclopedia of Trauma: An Interdisciplinary Guide* su prikazani rezultati šireg multidisciplinarnog učešća u obradi teme koja je u početku bila usko specijalizirana i povezana s hitnim medicinskim praksama (2012). U radu se ilustrira i eksplozivni porast interesa za različite podteme povezane s traumom koje su u Figleyjevom djelu bukvalno nabrojane od A (*agriculture – poljoprivreda*) do Z (*Zen*). Okupljanjem tako raznovrsnog niza podtema povezanih s traumom, u Figleyjevom djelu se zagovara cjelovitiji pogled na *traumatologiju* (tj. proučavanje traume, njenih posljedica

i intervencija) kojim se ova pojava razmatra iz svih mogućih uglova. Figley se u enciklopediji značajno oslanja na rad psihijatra Paula Valenta, čiji su roditelji preživjeli Holokaust (vidi i Valent 1998), pri utvrđivanju razlike između traume kao uzroka i stresa kao *reakcije*. Valentov temeljni rad pruža nekoliko važnih konceptualnih parametara za razumijevanje traume oko kojih je uokvirena ova analiza (Figley 2012). Valent navodi da se *trauma* treba metaforički smatrati različitom od stresa, jednako kao što se povrede poput iščašenja razlikuju od lomova kostiju. On objašnjava da trauma nenadoknadivo remeti životno važne ravnoteže, iako se faktori stresa mogu riješiti a prethodna uravnoteženost iznova uspostaviti. Drugim riječima, mehanizmi suočavanja na koje se osoba ranije oslanjala se nepovratno obustavljaju. Dakle, prema Valentu, trauma je "prostor između mjesa na kojem su propali pokušaji vraćanja životno važne ravnoteže i smrti. To je prostor borbe, kompromisa, stvaranja načina za pronalaženje novih ravnoteža i lječenja" (Figley 2012: xxvii). Međutim, imajući u vidu raniji prekid i metamorfozu do koje je došlo u strategijama suočavanja, ove nove dinamike se dešavaju u sasvim drugačijim kontekstima i narativima. Objašnjavajući porast interesa za traumu i slične istraživačke teme – kao što su posttraumatski stresni poremećaji, humanitarna kriza, mentalno zdravlje i historijske analize značajnih svjetskih događaja – naučna otkrića u biološkim istraživanjima su otvorila vrata novim mogućnostima. Tokom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, Ader i Cohen su zagovarali ranije ideje psihoimunologije (vidi Solomon & Moos 1964), da bi iskovali pojам "psihoneuroimunologija" (Ader & Cohen 1975). Nastanak ove oblasti istraživanja je rezultirao mnoštvom različitih dodatnih eksperimentalnih načina mjerjenja nivoa složenosti odnosa između stresa i bolesti, kao što su dijagnostički biomarkeri koji se oslanjaju na relativno jednostavne alate poput testiranja pljuvačke. Posvećivanje veće pažnje biofizičkim posljedicama stresa označava zaokret u proučavanju teme koja je nekad prvenstveno svrstavana u sferu umu. Mnoštvo disciplina, uključujući psihologiju, antropologiju (naročito biološku i medicinsku) i medicinske oblasti danas aktivno analiziraju takva istraživačka pitanja i pokazuju rastući osjećaj živosti. Figley i Nash na sličan način ističu savremeni naglasak stavljani na psihopatologiju i teme "rasta" i "otpornosti", kako se povećavao broj formalnih dijagnoza posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) (2007).

Široko govoreći, čini se da se množe pokušaji ispreplitanja nespojivih bioloških, kliničkih, socio-kulturnih i historijskih istraživačkih aktivnosti, naročito tokom protekle decenije i pol. Na primjer, u nedavno uređenom izdanju djela Kirmayera i saradnika (2004) sadržana su istraživanja traume koja su proveli/e biološki/e, klinički/e i kulturni/e stručnjaci/kinje, a neke od tema su neurobiološke perspektive straha, najbolje prakse za kognitivno-behavioralne terapije u liječenju PTSP-a i kroskulturalne te evolucijske perspektive prilagođavanja. Psihijatar Devon Hinton i antropolog Alexander Hinton su sarađivali na pripremi uređenog izdanja (2014) u kojem analiziraju traume nakon genocida i masovnih ubistava kroz prizme svojih disciplina. U međuvremenu, Golden i Bergo u uređenom izdanju (2009) pristupaju traumi kroz kratak pregled različitih pristupa, uključujući klinički, antropološki, historijski, psihanalitički i filozofski, a istovremeno nastoje uključiti i temeljne ideje poznatih akademskih mislilaca kao što su Foucault, Heidegger i Freud. Specifični konteksti su analizirani u okviru različitih dodatnih interdisciplinarnih napora, a jedan od primjera je zbirka intervjua koju su 2010. godine objedinili Mengel i saradnici (sa sagovornicima od akademika do psihologa i romanopisaca) o južnoafričkoj traumi i sjećanju dvadeset godina nakon aparthejda. U ovom poglavlju su istaknuta holistička nastojanja kao važni konverzacijski markeri u interdisciplinarnim pristupima traumi. Osim toga, ona čine analitičku osnovu za integrirane pristupe pitanju traume nakon nasilja što se ovim radom hoće i zagovarati.

U pravcu integriranog pogleda na traumatska iskustva i manifestacije

Međutim, prije navođenja argumenata u korist takvog pristupa, potrebno je navesti finalnu literaturu u kojoj autori/ce nastoje traumatska iskustva i manifestacije smjestiti na samo raskršće između biologije i kulture. Dio ovih istraživanja je prirodni rezultat interdisciplinarnih pristupa o kojima se prethodno govorilo. Ovom pristupu koriste i paralelni istraživački trendovi u oblastima u kojima se intenzivno proučavaju teme vezane za traumu, naročito u oblasti antropologije. Uviđajući međusobno djelovanje i "centralnu ulogu karakterističnih, fizioloških, socijalnih, semiotičkih i kognitivnih procesa,"

antropolozi/ginje poput Fuentesa (2015: 302) zagovaraju integrativne antropološke pristupe temama koje su historijski svrstavane u oblast biološke antropologije. Primjena sličnog načina razmišljanja – utemeljenog na sistemima – na proučavanje traume može biti korisna iako se mora pažljivo upravljati izazovom koordiniranja i upoređivanja metodologija koje se koriste u različitim akademskim disciplinama. Niz podtema koje se proučavaju u okviru istraživanja traume naglašavaju neprirodnost istraživanja isključivo bioloških utjecaja ove pojave, odnosno proučavanja samo kulturnog utjecaja traume bez istovremenog pažljivog razmatranja njenih bioloških dimenzija. Umjesto toga, istraživanje kojim se nastoji premostiti podjela i to razmatranjem mesta križanja "prirode" i "odgoja" može pružiti najdetaljniji prikaz složenosti traume. Ovakav biokulturni pristup se koristio za ponovo uokvirivanje sličnih tema poput uzajamne ovisnosti novorođenčadi i osoba koje se za njih brinu što je biološki utemeljeno i njegovano u datom kontekstu (vidi Hinton 1999). Takav biokulturni okvir je zreo za dalju primjenu na različite aspekte istraživanja traume.

Jedna od mogućnosti primjene uključuje procjene traume odmah nakon nasilja budući da je utjecaj na tijela, umove i društvene sisteme kontinuiran u okviru ciklusa koji ga potencijalno može dodatno ojačati. Biološki/e antropolozi/ginje su pristupili/e pitanju evolucijske prilagodbe čovječanstva razumijevanjem konstrukcije niše, gdje je niša definirana kao "strukturalni, vremenski i društveni kontekst u kojem se postoji kao vrsta" (Fuentes 2015: 32). Koncept konstrukcije niše istražuje "modifikaciju i živih i neživih komponenti u okruženjima kroz metaboličke, fiziološke i bihevioralne aktivnosti organizama, kao i kroz njihove odluke" i to na načine koji imaju evolucijske ili ekološke posljedice (Flynn et al. 2013: 296). Teorija o konstrukciji niše analizira duboku vremensku i evolucijsku promjenu te se stoga ne može direktno primijeniti na relativno kratke vremenske okvire oružanog sukoba. Međutim, neki/e istraživači/ce su počeli/e koristiti teoriju konstrukcije niše i izvan strogo evolucijskih konteksta (Lansing 2011; Ellis 2015; O'Brien & Bentley 2015). Stoga ključni princip pristupa, da ljudi istovremeno oblikuju svoja okruženja čak i dok ona oblikuju njih, može unaprijediti proučavanje obnavljajući faktore koji bi se trebali uzeti u obzir kada se raspravlja o krugovima nasilja i traume.

Uključivanje tema ekološkog i biološkog utjecaja u razgovore o traumi također je od ključnog značaja za osmišljavanje čvrstih istraživanja dugoročnog utjecaja.

Iako su za sada načelna i nedovoljno analizirana, neka istraživanja pokazuju da ekološka i biološka naslijeda nasilja, sukoba i genocida mogu predstavljati naročito plodne istraživačke puteve. Uz napomenu da se u njihovom istraživanju koristi mali uzorak, Yehuda i saradnici (2015) su proučavali populaciju preživjelih Holokausta i njihove djece rođene po završetku Drugog svjetskog rata. Prema njihovim nalazima, i preživjeli Holokausta i njihova djeca su imali niže nivoje kortizola (hormon koji se povezuje sa sposobnošću ljudi da se nose sa stresom) u poređenju sa drugim jevrejskim porodicama koje nisu živjele u Evropi tokom rata i genocida. Niži nivoi kortizola privukli su pažnju istraživača/ica jer se mogu povezati s društvenom anksioznosću, depresijom, emocionalnom preosjetljivošću i drugim negativnim pokazateljima koji se odnose na mentalno zdravlje. Druga istraživanja koja su obuhvatila preživjele nakon terorističkog napada 11. septembra i njihove direktnе potomke (Chemtob et al. 2010) i ratne vojne veterane (Yehuda et al. 2010) proizvela su paralelne rezultate. Dok jednogeneracijski epigenetski utjecaji teške traume na taj način nalaze svoje mjesto u naučnim istraživanjima, u akademskim krugovima je u toku rasprava o tome da li se takvi negativni utjecaji mogu pronaći i kod potomaka druge generacije (ili dalje). Iako je to moguće, ove nalaze je teže utvrditi, a usložnjavaju ih pitanja o određivanju kontrolne grupe za drugu generaciju i dalje. Ovdje je, također, važno naglasiti da se trauma ne nasljeđuje u DNK, nego u mehanizmima koji utječu na aktivnost i reguliranje DNK.

Pored pružanja informacija za naučna istraživanja i pristupe praktičara liječenju i oporavku, biološke i ekološke posljedice traume se pridružuju rastućoj listi razloga kojima se opravdavaju intervencije za liječenje neposredno nakon nasilja, o čemu će detaljnije biti riječi u narednom dijelu. Međutim, prije toga je korisno dati nekoliko napomena o tome kako se trauma održava ne samo u tijelima nego i u širim društveno-kulturnim kontekstima, kako bi se objedinile teme ovih istraživanja. U spomenutom uređenom izdanju djela autora Hinton i Hinton (2014) istražuju se posljedice genocida i masovnih ubistava kroz leće sjećanja, simptoma i oporavka. Gledano kao cjelina, u ovom izdanju je prikazano stanje nakon ozbiljnih traumatskih događaja izazvanih nasiljem koje sadrži kulturološki specifične mehanizme individualnog i kolektivnog sjećanja, poput ritualnih komemoracijskih ceremonija ili simboličkih motiva kojima su uokvirene priče preživjelih ili prezentacije o simptomima. Rad se dotiče i

oblasti istraživanja na koju ćemo se vratiti u nastavku budući da predstavlja mnoštvo različitih stavova o idiomima nesreće, kulturnim sindromima i lokalno kontekstualiziranim metodama suočavanja i oporavka, prikazanim kroz priče o rasprostranjenim vjerovanjima u napade zlog duha u Siera Leoneu i velikom broju slučajeva paralize sna među izbjegličkim stanovništvom Kambodže. Uz različitosti među geografskim lokacijama, u ovim analizama slučaja se ističe da različite grupe mogu rekonstruirati čak i donekle slične vrste nasilja koristeći različite filtere kroz koje se utvrđuje značenje. Ova ključna tačka štiti od jednodimenzionalnih pokušaja da se dijagnosticira ili "popravi" trauma u različitim kontekstima ili unutar raznih podsegmenata određene populacije. U ovim nalazima se, također, poziva na oprez prema možda pretjeranom isticanju univerzalnih dijagnostičkih okvira za PTSP, kao i u poznatom istraživanju u kojem se ističe kako se mnoga (naročito ona bazirana na anketama i kvantitativna) psihološka istraživanja oslanjaju na studente/ice u "pozapadnjačenim" kontekstima¹ (Henrich et al. 2010). Iako ga je teško osmisliti i provesti, ovo istraživanje pokazuje da će najučinkovitije intervencije u liječenju traume biti utemeljene na sveobuhvatnim biološkim i psihološkim principima, ali i prilagođene te iznova kontekstualizirane za specifične kulturne kontekste.

Argumenti u korist provedbe integrativnih intervencija za liječenje traume

Istovremeni utjecaj traume na umove, tijela, okruženja i društva povezan je sa još jednom važnom realnošću. Iako rezultati traume sasvim dovoljno popunjavaju kliničke blokove i naučne žurnale, niz faktora koji dovode do teškog nasilja često se doima beskrajnim i može i dalje utjecati na stanovništvo nakon što prođe vrhunac nasilja. Shodno tome, kako se konstatira u ovom poglavlju, složene i destabilizirajuće krize poput genocida i masovnih ubistava donose sa sobom mnoštvo humanitarnih potreba. U takvom kontekstu, argumenti u korist provedbe holističkih intervencija na liječenju traume se oslanjaju na utvrđivanje hitnosti specifičnih potreba. Kratak prikaz negativnih

¹ Ili, prema pamtljivoj skraćenici autorice, W.E.I.R.D. – Zapadna obrazovana industrijalizirana bogata demokratska društva

posljedica neliječene traume predstavlja koristan prvi korak u utvrđivanju takvih argumenata. Svrha rasprave o pogubnim posljedicama, u okviru ovog poglavlja, je da se onima koji/e zagovaraju intervencije na liječenju traume ponude argumenti u objašnjavanju hitne potrebe za programima prevencije i oporavka.

Utjecaj neliječene traume na ekonomično trošenje i odlučivanje

Kada se uzme u obzir cijena neliječene traume u društвima koja su preživjela nasilje, može se vidjeti da ona ljudska svakako nosi najveću moralnu težinu. Ipak, cijena koju su ljudi morali platiti zbog sukoba ne završava se na broju ubijenih ili ranjenih jer oni iza sebe ostavljaju i seriju društvenih trauma koje remete osjećaj normalnosti i dnevni ritam preživjelih. Dodatni društveni danak može podrazumijevati povećane stope smrtnosti djece i odraslih, skraćen očekivani životni vijek, sve veće i kontinuirane probleme sa fizičkim i mentalnim zdravlјem te uništavanje zdravstvenih i obrazovnih ustanova koje bi društвima omogućile da se suoče sa ovim problemima (Hoeffler & Reynal-Querol 2003; Hook 2013).

Povrh moralnog imperativa da se takvom stanovništvu pomogne na sve moguće načine (vidi Van Arsdale & Nockerts 2008), ovi poremećaji usložnjavaju i napore na ponovoj izgradnji ionako krhkog okruženja (vidi Hook 2013; Salehyan & Gleditsch 2006). Mnoga medicinska i psihološka izdanja, uključujući i ona navedena u prvom dijelu ovog poglavlja, strogo su obuhvatila niz negativnih posljedica traume po zdravlјe i dobrobit. Stoga je u ovom dijelu zauzet malo drugačiji pristup. Da bi se opravdala povezanost programa za liječenje traume i izgradnje mira, ovdje treba malo zastati i uzeti u obzir ne samo zdravstvene već i finansijske. Priebe i saradnici (2009) su pratili dugoročne ishode u pogledu mentalnog zdravlјa kod 264 stanovnika/ce bivše Jugoslavije (koji/e sada žive u Hrvatskoj, Srbiji, Njemačkoj i Ujedinjenom Kraljevstvu) koji/e su patili/e od PTSP-a i nisu primili/e terapiju. Ovaj istraživački tim je predstavio rezultate koji pokazuju da je 83,7% učesnika/ca još uvijek imalo dijagnozu PTSP-a, skoro deceniju nakon nasilnog sukoba (izmјereno prema dijagnostičkim kriterijima iz DSM-IV za PTSP). Subjektivne procjene kvaliteta života (SQOL) također su

pokazale niske rezultate. Pored toga, osobe koje su preživjele traumu i nisu liječene imale su značajne troškove njege – čak i deceniju nakon nasilja – koji su tri mjeseca prije ove procjene iz 2009. godine prosječno premašivali 1110 eura. Kad se razmatraju u tom svjetlu, čini se da ekonomski troškovi nasilnog sukoba s vremenom imaju kaskadni utjecaj što dodatno osnažuje argument da ranije uvođenje programa za mentalno zdravlje vremenom može dovesti do finansijskih ušteda, a osobama koje prođu taj tretman omogućava da doprinesu pozitivnim društvenim i ekonomskim rezultatima. Kombinirani s istraživanjem u kojem se govori o možda još pogubnijim posljedicama traume po djecu (vidi Perry & Szalavitz 2007), ovi nalazi podržavaju nove, preventivne, načine posmatranja intervencija za liječenje traume nakon pretrpljenog nasilja. Iako intervencije obično predstavljaju odgovor na prošle događaje, može se smatrati da također sprječavaju akumuliranje budućeg i kontinuiranog ekonomskog i društvenog gubitka pojedinaca/ki i društava. Procjenjuje se da građanski rat, u trajanju od pet godina, smanjuje godišnju stopu rasta države za dva procenta što je otrežnjujući zaključak s obzirom da mnogi sukobi traju puno duže (Hoeffler & Reynal-Querol 2003). Ovi ekonomski troškovi se uvećavaju na različite načine, npr. uništavanjem infrastrukture, preusmjeravanjem sredstava za neproduktivne (pa čak i nasilne) ciljeve, gubitkom privatne imovine, prestankom ulaganja i odlaskom kapitala. Poboljšano mentalno zdravlje putem intervencija za liječenje traume nakon nasilja svakako neće samo po sebi umanjiti ove ekonomске izazove. Međutim, može se tvrditi da se podržavanjem konstruktivnog stvaranja značenja i suočavanja nakon traumatskih događaja mogu smanjiti dugoročni troškovi njege u civilnim društvima te povećati društveni angažman na produktivnim aktivnostima koje pomažu ekonomskoj obnovi, kao što je podizanje svijesti o društvenim posljedicama koruptivnog ponašanja (vidi Bolongaita 2005).

Utjecaj neliječene traume na potencijalno ponavljanje sukoba

Može se osnovano tvrditi da neliječena trauma može doprinijeti krugovima negativnih reakcija koji povećavaju rizik od budućeg izbjivanja nasilja. U važnom radu na pitanjima ponavljanja sukoba, Call (2012) primjenjuje analizu s više različitih metoda (uključujući kvantitativnu analizu podataka Uppsala Conflict

Data Programa, dubinsku studiju slučaja u Liberiji i kraće komparativne studije slučaja) kako bi razmotrio problem ponavljanja sukoba u okruženjima gdje se ranije desio građanski rat. Autor ističe krhkost "postkonfliktog" statusa praćenjem destruktivnih relapsa u oružani sukob i nasilje, čak i nakon postizanja prividnog mira što je bio slučaj u "Libanonu 1975, Nikaragvi početkom osamdesetih, Rusiji i Čečeniji 1999, Burundiju 1993, Centralnoafričkoj Republici 2001, Haitiju 2004. i Istočnom Timoru 2006. godine" (Ibid.). Naročito otrežnjuje spoznaja da je u ovakvim okruženjima došlo do obnavljanja nasilja, čak i nakon značajnog angažmana međunarodnih trupa i resursa te objava o uspostavi mira i prestanku nasilja. Call izbjegava univerzalna rješenja za problem ponavljanja građanskog rata u različitim kontekstima koje istražuje. Ipak, ističe široku kategoriju *političke isključenosti* koja je definirana kao "prividno ili stvarno lišavanje očekivane mogućnosti da bivše zaraćene strane ili društvene grupe povezane s njima učestvuju u državnoj upravi, bilo putem imenovanja ili izbora" i objašnjava da ona igra odlučujuću ulogu u većini slučajeva ponavljanja građanskog rata (Ibid.). Ono što je važno za ovu studiju o traumi je da Call rizik od isključenja eksplisitno konceptualizira kao proces, a ne određenu politiku ili rezultat programa. U međuvremenu *politička uključenost* – proces koji ne zabranjuje pristup bivšim zaraćenim stranama ili grupama povezanim s njima budućim državnim i društvenim pozicijama – je veoma povezana s konsolidacijom mira ili širokim održavanjem nenasilnog okruženja. Ovdje Call opet jasno ističe da su procesi uključivanja važniji od rezultata specifičnih programa ili politika, navodeći primjere kao što su kontrola čak i malog dijela načelničkih pozicija ili lokalnih okruga u državi ili upravljanje profitom i proizvodnjom vrijednih domaćih resursa, čak i kada tim grupama nedostaje parlamentarna ili druga vrsta nacionalne zastupljenosti. Oslanjajući se na rad Marka Suchmana, Call pretpostavlja da ovi procesi ohrabrujućeg uključivanja i ublažavanja osjećanja isključenosti stvaraju široko uvriježenu percepciju o *legitimnosti* koju Suchman definira kao "generaliziranu predodžbu ili pretpostavku da su radnje nekog subjekta poželjne, primjerene ili adekvatne u nekom društveno konstruiranom sistemu normi, vrijednosti, uvjerenja i definicija". (1995: 574).

Naglasak na razmatranju negativnih (isključenost) i pozitivnih faktora (uključenost i legitimnost) kao procesa predstavlja značajan nalaz za naučnike/ce koji/e istražuju traumu, kao i ljekare/ke u postkonfliktnim okruženjima. Kako se

tvrdi u nekim ovdje predstavljenim psihološkim istraživanjima (vidi Priebe et al. 2009), pokazatelji neliječene traume rijetko sami nestaju i mogu dovesti do toga da se članovi/ce društva s teškoćom uključuju u napore nastajućeg civilnog društva kojima bi se stvorio osjećaj legitimnosti i uključenosti kojem Call (2012) i Suchman (1995) pridaju ključni značaj za postizanje dugoročnog mira. Kako se subjektivni pokazatelji kvaliteta života mogu s vremenom pogoršati, ako se traumatski poremećaji ne liječe (Priebe et al. 2009), i kako biološke posljedice mogu usložniti fizičke sposobnosti pojedinaca/ki da se nose s faktorima stresa (Yehuda et al. 2015), ti naizgled nevezani faktori mogu doprinijeti stvaranju krugova negativnih reakcija koji povećavaju šansu za ponavljanje oružanog sukoba. Osim toga, s negativnim biološkim faktorima vidljivim kod djece preživjelih (Chemtob 2010) i činjenicom da se ona mogu s neproporcionalnim teškoćama suočavati s doživljenom traumom (Perry & Szalavitz 2007), buduće generacije vođa/voditeljica civilnog društva koje bi mogle provoditi aktivnosti na ublažavanju rizika od ponavljanja sukoba možda fizički i psihički nisu u stanju da to urade. Takva pretpostavka je u skladu sa psihanalitičkim procjenama nasilja velikog obima koje koriste neke južnoameričke vlade, uključujući masovna zatvaranja i sistematsko mučenje zatvorenika (Ulriksen de Viñar, 2012). U nalazu koji ponavlja Valentovu definiciju *traume*, Ulriksen de Viñar (2012) analizira prijenos traume na narednu generaciju, naročito u oblasti zdravog razvoja ličnosti i političkog učešća sljedeće generacije, zaključujući da je i jedno i drugo ograničeno ranijom porodičnom traumom. Metaforički se osvrćući na traumu kao nešto što je upisano u živote porodica onako kako su tetovaže iz Auschwitza bile utisnute na koži, Ulriksen de Viñar iznosi pogled na utjelovljenu traumu zasnovanu na mehanizmima odbrane čija je svrha osigurati fizičko preživljavanje. Ponovo su istaknuti takvi zaključci, kako bi se utvrdilo da programski neuspjesi u osiguravanju određenog nivoa kontinuiranog oporavka od traume mogu stvoriti negativne okolinske, društvene i individualne biokulturološke uslove kojima se jačaju i povećavaju rizici od ponavljanja sukoba.

Utjecaj neliječene traume na političku ranjivost

Konačno, čak i kratke diskusije o negativnim utjecajima traume, poput ove, bi bile površne kada ne bi priznale dodatne političke rizike neliječene traume,

uključujući povećanu podložnost prihvatanju političkog narativa. Ove teme su prošimale diskusije tokom dva važna događaja iz devedesetih godina koja se često opisuju kao genocidna: ubistva u Ruandi i u bivšoj Jugoslaviji. Na primjer, u Ruandi je medicinski antropolog Christopher Taylor (1999) istraživao kako su historijske prakse nasilja strukturirale predodžbu o prijetnji Tutsi "uljeza" i specifična ubilačka ponašanja. Takav nalaz potvrđen je i u Strausovom plodonosnom radu (2006), u kojem su ubistva iz 1994. povezana sa dinamikom prethodnog nasilja iz perioda 1957-1962, 1963-1964. i 1973. godine. Des Forgesova (1999) analiza ideoloških govora u kojima su se opravdavala ubistva, kao što je govor Leona Mugesera, ponovo se vraća na temu historijskih nedaća koje omogućavaju da se grupe žrtava stave u okvire stranih napadača koje treba protjerati u njihov tzv. pravi dom u Etiopiji.

Prepostavke u analizama jugoistočne Europe idu u paralelnim pravcima. U radu Vamika Volkana (1990) se ističe značaj percipiranog kolektivnog identiteta, ključnih historijskih događaja i traume kroz konceptualne doprinose "odabranih trauma" i "odabranih slava." U opisivanju razvoja odabranih narativa traume, Volkman naglašava poraz koji su Osmanlije nanijele Srbima na Kosovu polju 1389. godine, kao narativni jarbol oko kojeg je izgrađen srpski identitet (1990; 1996). U Mackovom djelu "Egoism of victims" (1990) koje doprinosi ovoj temi podržan je rad autora Puljek-Shank i Puljek-Shank u jugoistočnoj Evropi i njihova konstatacija da identiteti žrtve prožimaju poimanje samih sebe među regionalnim grupama i smanjuju "sposobnost da se kritički sagleda učešće vlastite grupe u različitim regionalnim ratovima ili mogućnost da oni postanu počinitelji u budućem nasilju širokih razmjera". (2008: 159). Ovi/e autori/ce ističu i uloge odabranih trauma u jačanju nacionalističkih osjećaja koji prate razne komemoracijske događaje u Bosni i Hercegovini. Iako komemoracijske aktivnosti mogu predstavljati važan dio stvaranja značenja usred tragedije i važnu iscjeliteljsku aktivnost, Puljek-Shank i Puljek-Shank provokativno pitaju da li ulaganje ove vrste nacionalističke energije u memorijalne ceremonije i godišnjice ključnih događaja produbljuje podjele u poslijeratnom kontekstu. Iako su političke elite koje njeguju historijski osjećaj nepravde i kulturno-specifične motive izuzetno česte u konfliktnim okruženjima, ovu literaturu vrijedi uključiti u razgovor o vrijednosti aktivnosti liječenja traume dok istražujemo nejasne granice između jučerašnjih žrtava i sutrašnjih počinitelja/ica ili obratno

(vidi Redekop 2008). U Šuberovom istraživanju posljedica mitskih narativa i kolektivne traume na srpsko stanovništvo sredinom osamdesetih godina se tvrdi da je “specifičan naslijedeni kulturno-historijski okvir percepcije u Srbiji pružio plodno tlo Miloševiću da uspješno pokrene politiku retraumatizacije i time dobije široku saglasnost stanovništva za svoju politiku rata” (2006: I). Antropološki napor u praćenju procesa retraumatizacije balkanskih društava su se također fokusirali na načine stvaranja novih, isključivih, kulturnih normi u ovim kontekstima. Povrzanovic (2001) povezuje postojanje kulturnih kolektivnih trauma s pojmom “kulturnog straha” na Balkanu, pozivajući se na teme historijskog izbacivanja i isključivanja koje pomažu u opravdavanju drugosti unutar i izvan grupe.

Pored stvaranja povoljnih uslova za nasilje širokih razmjera protiv dehumaniziranih drugih, kulturološki strah i retraumatizacija mogu pomoći da se objasni nevjerovatno veliki broj osoba koje direktno učestvuju u masovnom nasilju. U slučaju Ruande se oko 200 000 građana/ki, koji/e ranije nikad nisu učestvovali/e u ubilačkom nasilju, priključilo ubistvima što je faktor koji pomaže da se objasni kako je palo oko 800 000 žrtava u kratkom tromjesečnom periodu, a protiv njih je korišteno relativno zastarjelo oružje poput mačeta (UHRC 2009). Ako se osvrnemo na historiju Ruande nekoliko decenija unatrag, a naročito na tešku deceniju nakon tranzicije iz belgijske kolonijalne vladavine tokom koje je izgubljeno od 12 000 do 21 000 života u epizodama nasilja (Lemarchand 1970), uzimajući u obzir traumu, vrijedi se ponovo pozabaviti pitanjem kako su uspjeli ubijediti toliki broj “običnih građana/ki” da učestvuju u nasilju (vidi i Fujii 2008, 2009; Browning 1992). Drugi/e naučnici/e su pokrenuli/e paralelno pitanje u kontekstu Jugoslavije, tj. da li su politike ignoriranja patnji i gubitaka iz Drugog svjetskog rata i poslijeratnog perioda doprinijele dinamici kasnijih sukoba. Kada se bivša Jugoslavija i Ruanda razmatraju zajednički, ostaje mučno pitanje: da li bi holističke i efektivne intervencije na liječenju traume kojima bi se nastojale ispraviti historijske nepravde smanjile broj građana/ki koji/e su učestvovali/e ili pozdravili/e razbojničko vodstvo? Dok istraživači/ce nastavljaju proučavati Ruandu i bivšu Jugoslaviju, javlja se hitna potreba da se odgovori na takva pitanja. Istovremena istraživanja na obje lokacije možda bi omogućila da se istraže i eventualni novi trendovi ili teorije koje podliježu generaliziranju.

Oslanjanje na integrativne pristupe, o kojima se ovdje govorilo, bi možda omogućilo i razvoj bolje prilagođenih pristupa liječenju kojima se podržavaju (i nemamjerno ne podrivaju) lokalne prakse stvaranja značenja usred procesa oporavka od traume.

Poziv na povezivanje liječenja traume i aktivnosti na izgradnji mira

Ukratko, integrativni pristupi se mogu pokazati korisnima i u proučavanju traume uzrokovane nasiljem, ali i u utvrđivanju vrijednosti holističkih i pažljivo kontekstualiziranih intervencija u najranijoj mogućoj fazi. Ponavljajući aktualne interdisciplinarnе pristupe traumatologiji (vidi Kirmayer et al. 2007; Figley 2012), mogu se steći dodatni uvidi u ekspresije i doživljaje traume i to ustrajnim fokusiranjem na križanje bioloških i kulturoloških faktora. Dok se razmatraju različiti društveni, biološki i okolinski utjecaji, potrebno je dati prioritet intenzivnjem posvećivanju pažnje utjecaju traume na više generacija. Utvrđeni podaci o sukobima, uključujući podatke o posljedicama sukoba i rizicima od ponavljanja, prikazuju društvene, ekonomski i političke izazivače stresa kao nešto što se potencijalno akumulira s vremenom (Call 2012). Stoga, specifične intervencije za liječenje traume mogu predstavljati ne samo pozitivnu etičku odluku, nego i mudru političku i ekonomsku prioritetizaciju, pod uslovom da su pažljivo i brižno osmišljene da podrže umjesto podrivaju lokalne perspektive, odgovore i potrebe. Iako je historija prepuna sukoba i nasilja, isto se može reći i za odgovore otpora i stvaranje značenja usred intenzivne i dugotrajne patnje. Iako su holistički pristupi proučavanju traume i osmišljavanje intervencija za liječenje od ključnog značaja, prilagođavanje kulturološkim kontekstima i dalje je temeljno za osiguravanje održivog napretka jer bi remećenje korisnih lokalnih praksi suočavanja moglo pokrenuti procese retraumatizacije. I dalje je prisutan suštinski izazov da se intervencije na liječenju traume ne rade tek tako već kako treba. Međutim, integrativni pristupi koji obilježavaju mnoge kontinuirane efekte nude jasne znakove obećanja dok posvećeni/e ljekari/ke, preživjeli/e i naučnici/e zajednički rade na pružanju podrške stanovništvu kroz spektre oporavka i procvata.

Reference

- Ader, Robert i Nicholas Cohen. 1975. "Behaviorally Conditioned Immunosuppression ." *Psychosomatic Medicine* 37.4: 333-340.
- Bolongaita, Emil. 2005. "Controlling Corruption in Post-Conflict Countries." *Kroc Institute Occasional Papers #26*. Notre Dame: Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, University of Notre Dame.
- Browning, Christopher. 1992. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Collins Publishers.
- Call, Charles. 2012. *Why Peace Fails: The Causes and Prevention of Civil War Recurrence*. Washington DC: Georgetown University Press.
- Chemtob Claude, Yoko Nomura, Khushmand Rajendran, Rachel Yehuda, Deena Schwartz i Robert Abramovitz. 2010. "Impact of Maternal Posttraumatic Stress Disorder and Depression Following Exposure to the September 11 Attacks on Preschool Children's Behavior." *Child Development* 81.4: 1129-1141.
- DesForges, Alison. 1999. *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. New York: Human Rights Watch.
- Ellis, Erle. 2015. "Ecology in an Anthropogenic Biosphere." *Ecology Monographs* 85.3: 287-331.
- Figley, Charles. ur. 2012. *Encyclopedia of Trauma: An Interdisciplinary Guide*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Figley Charles i William Nash. 2007. *Combat Stress Injury: Theory, Research, and Management*. New York: Routledge.
- Flynn Emma, Kevin Laland, Rachel Kendal i Jeremy Kendal. 2013. "Developmental Niche Construction." *Developmental Science* 16.2: 296-313.
- Fuentes, Agustin. 2015. "Integrative Anthropology and the Human Niche: Toward a Contemporary Approach to Human Evolution." *American Anthropologist* 117.2: 302-315.
- Fuji, Lee Ann. 2008. "The Power of Local Ties: Popular Participation in the Rwandan Genocide." *Security Studies* 17.3: 568-597.
- Fuji, Lee Ann. 2009. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press.
- Golden Kristen i Bettina Bergo. 2009. *The Trauma Controversy: Philosophical and Interdisciplinary Dialogues*. Albany: State University of New York Press.

- Henrich Joseph, Steven Heine i Ara Norenzayan. 2010. "The Weirdest People in the World?" *Behavioral and Brain Sciences* 33.2-3: 61-83.
- Hinton, Alexander. 1999. *Biocultural Approaches to the Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hinton Devon i Alexander Hinton, ur. 2014. *Genocide and Mass Violence: Memory, Symptom, and Recovery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoeffler Anke i Martha Reynal-Querol. 2003. "Measuring the Cost of Conflict." *Unpublished Manuscript, Centre for the Study of African Economies*. Oxford: Oxford University.
- Hook, Kristina. 2013. "The Cost of Conflict: Understanding the Ramifications of Internal Warfare." *Beyond Intractability*, ur. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder. <http://www.beyondintractability.org/essay/understanding-ramifications>
- Kirmayer Laurence, Robert Lemelson i Mark Barad, ur. *Understanding Trauma: Integrating Biological, Clinical, and Cultural Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lansing, Stephan. 2011. "Niche Construction on Bali: The Gods of the Countryside." *Philosophical Transactions of the Royal Society* 366.1566: 927-934.
- Lemarchand, Rene. 1970. *Rwanda and Burundi*. New York: Praeger Publishers.
- Mack, John. 1990. "The Enemy System." U: *The Psychodynamics of International Relationships: Concepts and Theories*, ur. Vamik Volkan, Demetrios Julius i Joseph Montville. Lanham, MD: Lexington Books.
- Mengel Ewald, Michela Borzaga i Karin Orantes. 2010. *Trauma, Memory, and Narrative in South Africa Interviews*. New York: Rodopi.
- O'Brien Michael i Alexander Bentley. 2015. "The Role of Food Storage in Human Niche Construction: An Example from Neolithic Europe." *Environmental Archaeology* 20.4: 364-378.
- Perry Bruce i Maria Szalavitz. 2007. *The Boy Who Was Raised as a Dog and Other Stories from a Child Psychiatrist's Notebook: What Traumatized Children Can Teach Us about Love, Loss, and Healing*. New York: Basic Books.
- Povrzanovic, Maja. 2001. "Kultur und Angst: Über den Kriegsalltag." U: *Kroatische Volkskunde /Ethnologie in den Neunzigern*, ur. Jasna Čapo Žmegac. Reinhard Johler, Sanja Kalapos, Herbert Nikitsch. Vienna: Verlag des Instituts für Europäische Ethnologie, 291-315.

- Priebe Stefan, Aleksandra Matanov, Jelena Janković Gavrilović, Paul Mccrone, Damir Ljubotina, Goran Knezević, Abdulah Kucukalić, Tanja Francisković i Matthias Schützwohl. 2009. "Consequences of Untreated Posttraumatic Stress Disorder Following War in Former Yugoslavia: Morbidity, Subjective Quality of Life, and Care Costs." *Croatian Medical Journal*, 50.5: 465-475.
- Puljek-Shank Amela i Randall Puljek-Shank. 2008. "The Contribution of Trauma Healing to Peacebuilding in Southeast Europe." U: *Peacebuilding in Traumatized Societies*, ur. Barry Hart. Lanham, MD: University Press of America.
- Redekop, Vern Neufeld. 2008. "A Post-Genocidal Justice of Blessing as an Alternative to a Justice of Violence: The Case of Rwanda." U: *Peacebuilding in Traumatized Societies* ur. Barry Hart. Lanham, MD: University Press of America.
- Salehyan Idean i Kristian Skrede Gleditsch. 2006. "Refugees and the Spread of Civil War." *International Organization* 60: 335-366.
- Solomon George F. i Rudolf H. Moos. 1964. "Emotions, Immunity, and Disease: A Speculative Theoretical Integration." *Archives of General Psychiatry* 11.6: 657-674.
- Straus, Scott. 2006. *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press.
- Suchman, Mark. 1995. "Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches." *Academy of Management Review* 20.3: 571-603.
- Šuber, Daniel. 2006. "Myth, Collective Trauma, and War in Serbia: A Cultural-Hermeneutical Appraisal." *Anthropology Matters* 8.1: 1-15.
- Taylor, Christopher. 1999. *Sacrifice as Terror: The Rwandan Genocide of 1994*. New York: Berg.
- Ulriksen de Viñar, Maren. 2012. "Political Violence: Transgenerational Inscription and Trauma." *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 9.2: 95-108.
- United Human Rights Council (UHRC). 2009. "Genocide in Rwanda." Pristupljeno: 27. decembar 2016. <http://www.unitedhumanrights.org/2009/05/the-genocide-in-rwanda>
- Valent, Paul. 1998. *Trauma and Fulfillment Therapy: A Wholist Framework*. Philadelphia: Taylor and Francis.

- Van Arsdale Peter and Regina Nockerts. 2008. "A Theory of Obligation." *Journal of Humanitarian Assistance* (12 May): 1-14.
- Volkan, Vamik. 1990. "An Overview of Psychological Concepts Pertinent to Interethnic and/or International Relationships." U: *The Psychodynamics of International Relationships: Concepts and Theories*, ur. Vamik Volkan, Demetrios Julius i Joseph Montville. Lanham, MD: Lexington Books.
- Volkan, Vamik. 1996. "Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno." *Mind and Human Interaction* 7: 110-127.
- Yehuda Rachel, Linda Bierer, Laura Pratchett i Michelle Pelcovitz. 2010. "Using Biological Markers to Inform a Clinically Meaningful Treatment Response" *Annals of the New York Academy of Sciences* 1208 (Oct): 158-163.
- Yehuda Rachel, Nikolaos P. Daskalakis, Linda M. Bierer, Heather N. Bader, Torsten Klengel, Florian Holsboer i Elisabeth B. Binder. 2016. "Holocaust Exposure Induced Intergenerational Effects on FKBP5 Methylation." *Biological Psychiatry* 80.5. 372–380.

IZGRADNJA MIRA I SLOŽENOST PSIHOSOCIJALNE TRAUME: INTEGRIRANI OKVIR

Barry Hart

Uvod

U ovom poglavlju govorit ćemo o izazovima i preprekama koje je nužno prevazići kako bi psihosocijalna trauma i prateće strukture podrške postale dio procesa izgradnje mira. Predstaviti ćemo sveobuhvatan okvir izgradnje mira unutar kojeg je moguće povezati psihosocijalnu podršku i širi mirovni plan. U ovom se okviru jasno stavlja do znanja da je psihosocijalna podrška važan faktor u rasvjetljavanju traume i procesu oporavka pojedinaca/ki i grupa koje su iskusile nasilje i još uvijek žive u teškim okolnostima. Struktura izgradnje mira predstavljena je na slici 1 – točak izgradnje mira. Izgradnja mira predstavljena ovim modelom podrazumijeva učešće brojnih aktera/ica i korištenje različitih vještina kako bi točak stalno išao naprijed. Integracija ovih elemenata i operacionalizacija teorijskog modela zasnovane su na mirovnim, humanitarnim i razvojnim naporima koji su obilježili posljednjih nekoliko decenija (Lederach 1997; Schirch 2004; Wessells 2008; Zelizer 2013). Ovdje naglašavamo potrebu za kreativnim pristupom kojim bi se unaprijedio i obnovio proces integracije.

Naravno, ovakav pristup promjenama traži spremnost niza aktera/ica i organizacija, kao i donatora/ica, da mirovni proces učine sveobuhvatnim i dinamičnim. Tek kada se u poslijeratnim i drugim nasilnim, složenim kontekstima uspostavi ovakva vrsta mirovnog procesa, moguće je unaprijediti otpornost te ukupno zdravlje pojedinaca/ki i kolektiva.

Potrebno je najprije pokrenuti razgovor o značenju izgradnje mira, njegovoj evoluciji, sadašnjem stanju i budućim ciljevima. Dio ove rasprave bit će usmjeren na procese psihosocijalnih promjena i njihovu povezanost sa trenutnim aktivnostima izgradnje mira i budućom perspektivom. Kako

bismo ilustrirali taj odnos predstaviti čemo nekoliko primjera specifičnih za Bosnu i Hercegovinu. Oni dokazuju da su rasvjetljavanje traume, oporavak i unaprijeđenje cjelokupnog zdravlja pojedinaca/ki i grupa važni elementi šireg procesa izgradnje pravednog mira.

Izgradnja mira

Prema definiciji Johana Galtunga, osnivača mirovnih studija, izgradnja mira "odnosi se na preobražavanje društvenih odnosa i struktura kako bi se umanjila vjerovatnoća izbjijanja sukoba u budućnosti" (Zelizer 2013: 7). Drugi istraživači naglašavaju intersekcionalnost društvenih odnosa i struktura i potrebu da se u izgradnju mira poslije rata ili drugih nasilnih događaja uključe svi nivoi društva (Lederach 2003; Schirch 2004).

Lisa Schirch primjećuje da izgradnja mira ima dva široka značenja koja obuhvataju "direktnu, svjesnu usmjerenost na faktore koji potiču ili osujećuju izbjijanje sukoba... [i] napore da se usklade ili uspostave komunikacijski kanali kako bi se razvila sveobuhvatna međusektorska strategija na više nivoa" (2013: 7). Vladanje, pravda, obrazovanje, rasvjetljavanje psihosocijalne traume i proces oporavka, obrazovanje, te humanitarna pomoć i razvoj samo su neka od polja na kojima se odvijaju aktivnosti izgradnje mira. Stoga je izgradnja mira "jedan krovni pojam koji opisuje niz međusobno povezanih napora" (Ibid.). U ovom poglavlju fokusirat ćemo se na stratešku izgradnju mira koja se odlikuje sljedećim:

- Djelovanje na različitim društvenim nivoima i ukorijenjenost u različitim svjetskim kulturama
- Pažljiva analiza sukoba na temelju koje se otkrivaju uzroci i opisuje razvoj nasilnih događaja
- Zagovaranje pravednih i održivih društvenih, ekonomskih i političkih struktura i odnosa, uz poseban fokus na kulturološke, rodne i ekološke faktore
- Bavljenje kratkoročnim rješenjima za složene i nasilne sukobe *kao i dugoročnim rješenjima* kako bi se društvo osnažilo i kako bi se spriječio povratak u slične nasilne situacije (sprječavanje sukoba)

- Analiziranje sukoba te korištenje teorijskih i praktičnih koncepata transformacije društava, posredovanja, pregovaranja, dijaloga i psihosocijalne traume i zdravlja, kao i zagovaranje objedinjenja ovih procesa u svrhu transformacije
- Ne radi se samo o poslijeratnom ili periodu nakon izbjivanja nasilja. Procesi izgradnje mira igraju važnu ulogu u zaustavljanju sukoba dok traje, a koriste se i za osnaživanje društava nakon rata

Nadalje, strateška izgradnja mira uključuje i usmjerena je na *opipljiva i neopipljiva* pitanja (Hart 2008). Opipljivo je ono što se može objektivno izmjeriti, poput prekida vatre i mirovnih sporazuma, ponovne izgradnje državne infrastrukture i zajednica nakon rata, te preuređivanja političkih, ekonomskih i pravosudnih struktura koje su povezane s distribucijom moći, pravnim okvirima kao što je "vladavina zakona" te jednakom raspodjelom resursa. Drugi aspekt izgradnje mira čine neopipljivi faktori. Njih je teško izmjeriti, ali ih to ne čini ništa manje stvarnim ljudima koji su na vlastitoj koži iskusili strašne posljedice masovnog nasilja i rata. Tu spadaju pogled na svijet u novim i teškim poslijeratnim okolnostima, vlastiti/grupni identitet i dostojanstvo te povjerenje, nada, povrede moralnih ili vjerskih normi.

Ratno nasilje razara "moralni i duhovni svijet" pojedinaca i grupe i on mora biti obnovljen.²

Također moramo imati na umu da transformacija sukoba kroz procese izgradnje mira, kako je primijetio Kevin Clements, "nije samo rješavanje problema, već i raskrinkavanje moćnih i izjednačavajućih odnosa...[jer] je fokus na pravdi i pravičnosti, a ne samo na očuvanju političkog poretku i mira" (navedeno prema Schirch 2005: 6). Međutim, politički poredak i mir (čiji su nastanak i djelovanje uvijek uslovljeni određenim kontekstom) također su bitni jer omogućavaju zadovoljenje potreba svih članova/ica društva. Pozitivna moć izgradnje mira, suprotstavljena negativnoj moći koja remeti, zloupotrebljava, otuđuje, manipulira i uništava, doprinosi preobražavanju odnosa i izgradnji političkih i društvenih sistema i struktura koje podupiru ove odnose.

---

2 Ova rečenica je nastala na osnovu autorovog iskustva izgradnje mira i rješavanja psihosocijalnih problema na Balkanu i u Zapadnoj Africi, ali i kao reakcija na specijalni izvještaj MSF-a o procjeni traume u Sijeri Leone (de Jong, Mulham & van der Kam 2000). Ona oslikava važnost neopipljivih faktora i pokazuje koliko je nužno uključiti ih u proces izgradnje mira.

U izgradnji mira se sistemski analizira sukob kako bi se razvile kontekstualizirane teorije promjene, što doprinosi procesu promjena. Teorije promjene pomažu nam objasniti kako se društvena transformacija može povezati sa holističkim i strateški usmjerjenim planom intervencije. Teorijom se naglašava i važnost smanjivanja nasilja, izgradnje zdravih odnosa unutar grupe i među različitim grupama, te potreba za "stabilnim/pouzdanim društvenim institucijama koje služe kao jamstvo demokratije, pravičnosti, pravde i jednake raspodjele resursa" (Woodrow & Chigas, navedeno prema Burgess 2016). Stalno praćenje i mehanizmi evaluacije su dodatni alati pomoći kojih se može očuvati dinamičnost intervencionističkih strategija i samim tim omogućiti da iz složenih, nasilnih sukoba niknu mirna, pravedna i stabilna društva.

Točak izgradnje mira

Slika 1 Točak izgradnje mira (Hart 2008: ix)

Točak izgradnje mira je osmišljen 2006. godine kako bi se objasnilo šta je izgradnja mira i kako funkcionira. U to vrijeme su postojali i drugi modeli, ali su bili suviše složeni i nisu pružali lagan pristup jednom veoma zamršenom polju. Točak izgradnje mira (slika 1) jednostavno je koristiti jer prikazuje, u nekoliko dijelova, glavne faktore neophodne za izgradnju mira, dok sam oblik točka ili kruga predstavlja arhetipski simbol koji je lako prepoznatljiv u totalitetu ljudskog iskustva. U nastavku ćemo opisati šta sačinjava točak i na kojim vrijednostima je zasnovan.

- Kultura i kontekst (društveni, politički, ekonomski i ekološki), kao i nasilje koje se trenutno dešava te budući problemi, uvijek čine dio ovog modela. (Potrebno je u svakom procesu izgradnje mira uzeti u obzir *opipljive* i *neopipljive* varijable)
- Vrijednosti na svakom dijelu točka predstavljaju pokretačko gorivo. Odnose se na ljudsku sigurnost, u smislu potreba, prava, dostojanstva i uvjerenja. Pomirenje je također važna temeljna vrijednost, dio procesa izgradnje mira i/ili mogući rezultat ovog procesa
- Točak izgradnje mira se može koristiti kao "šablon" kako bi se odgometnuli neophodni elementi za izgradnju mira u složenim sukobima. Šablon je koristan svima koji/e se bave izgradnjom mira jer prikazuje ključne tačke, npr. psihosocijalnu traumu i zdravlje, tranzicijsku pravdu, obrazovanje i liderstvo te ukazuje na potencijalne partnere/ice kako bi svi zajedno mogli/e graditi mir i pravdu
- Svaki od dijelova može biti polazna tačka za izgradnju mira. Proces se može započeti na jednoj ili dvije tačke, ali za izgradnju mira koja vodi stabilnom društvu je neophodno postepeno uključiti sve dijelove točka
- Društvena stabilnost, kao rezultat ili proizvod kretanja točka, podrazumijeva sigurnost, adekvatnu zdravstvenu zaštitu, ekonomsku i socijalnu pravdu, dobro upravljanje i sposobnost izgradnje i održavanja odnosa i pratećih društvenih sistema

Točak izgradnje mira³ također se može koristiti kao prizma koja otkriva važnost integriranog pristupa promjenama usmjerenog na ljude kojima treba

³ Drugi točak koji predstavlja raznovrsne i integrirane pristupe neophodne za karijeru u izgradnji mira nalazi se u Lederach i Mansfield (2010) "Strategic Peacebuilding Pathways".

služiti, lokalne i eventualno državne ili međunarodne partnerne za saradnju, a sve u cilju smanjivanja patnje nakon nasilnih događaja te izgradnje stabilnih ekonomskih, političkih i pravosudnih struktura pomoću kojih se promoviraju mir i dostojanstvo, sloboda i ravnopravnost svih ljudi, u skladu sa Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima.

Trauma i nasilje

Točak izgradnje mira može se koristiti za saniranje posljedica različitih oblika nasilja i traume koju nasilje proizvodi. Ovdje ćemo traumu pojedinca/ke definirati kao reakciju na nasilje koja je uvjetovana

...su odnosom sila prisutnih u okruženju i vještina, iskustava i karakteristika pojedinca. Kada ne postoji dovoljno resursa ili dovoljno podrške, snažno traumatsko iskustvo remeti percepciju samog sebe kod pojedinca, kao i cjelokupan njegov identitet. Kontekst u kojem se događaj odvija te osobno iskustvo događaja određuju da li će osoba biti traumatizirana ili ne (Bubenzér & Tankink 2016: 4).

Nasilje, kao fizičko i/ili mentalno zlostavljanje pojedinaca/ki za koje su odgovorni drugi pojedinci/ke, grupe ili strukture, veoma je često uzrok tih snažnih, bolnih i remetećih iskustava. Ona su drugačija na kolektivnom nivou jer društvena kriza zahvata čitave zajednice i desetine hiljada ljudi koji čine društveni sistem. Posljedice traume na kolektivnom nivou znače da je društvena kriza postala kulturološka kriza, kao što je primijetio Jeffery Alexander (2004):

Događaji su jedno, a predstavljanje tih događaja nešto sasvim drugo. Trauma nije posljedica boli koju je iskusila jedna zajednica. Ona je rezultat intenzivnog osjećaja nelagode koji se ulazi u samo središte kolektivnog poimanja identiteta. Kolektivni akteri "odlučuju" predstaviti društvenu patnju kao iskonsku prijetnju vlastitom poimanju svog identiteta, svog porijekla i svoje budućnosti (Alexander 2004: 10).

Iako se razlikuju u prosudbi i reakciji, individualne i kolektivne traume utječu na identitet i svjetonazor te su uvjetovane kontekstom. Nasilni događaji i njihove psihičke, društvene, kulturološke, političke i ekonomski posljedice u velikoj mjeri ugrožavaju osjećaj sigurnosti i nade kod pojedinaca/ki i grupa te otežavaju donošenje odluka. Ovdje je fokus na *reakciji* na nasilne događaje koji pogadaju pojedinca/ku ili kolektiv, u slučaju masovnih traumatičnih događaja. Reakcije na događaj uvjetovane su karakterom pojedinca/ke, društvenim i političkim ambijentom, kulturom, grupnom solidarnošću, vjerskim stavovima, društvenim i resursima zajednice, vodstvom i strukturama koje mogu ublažiti ili pogoršati reakcije na traumu.

Kada govorimo o kolektivnoj traumi, proces izgradnje mira uključuje procjenu razmjere nasilja i motiviranosti: da li je nasilje potaknuto osvetom, vjerskom ili etničkom pripadnošću, strukturama ili kombinacijom ovih i drugih faktora. Ovaj proces nam omogućava da otkrijemo zašto je došlo do određene reakcije. Potom se odgovara na pitanje *kakve strategije intervencije su neophodne kako bi se eliminirala trauma i kako se one mogu upotrijebiti u različitim kontekstima*.

Psihosocijalna trauma i zdravlje

Ključni elementi točka izgradnje mira su psihosocijalna trauma i zdravlje. Da bismo izgradili mir u kojem će odnosi i sistemi biti zasnovani na pravdi, potrebno je analizirati i pozabaviti se emocionalnim i psihičkim posljedicama pojedinačnih i grupnih reakcija na nasilje. Biti svjestan ovih *neopipljivih* varijabli i uključiti ih u proces izgradnje mira znači unaprijediti metode rasvjetljavanja i integracije/oporavka od trauma na nivou pojedinca/ke, zajednice ili čak čitavih društava. Ne treba se fokusirati samo na štetu ili povrede koje su pretrpjeli pojedinci/ke, već i na kolektivnu štetu/povrede kojima se uništava samo društveno tkivo (Blanco, Diaz & Blanco 2016).

Svijest o psihosocijalnoj traumi i metode oporavka neophodni su za unaprijeđenje emocionalne sposobnosti članova/ica društvene zajednice i njihove spremnosti da započnu dijalog i pomirenje, razviju obrazovne i programe zapošljavanja te obnove infrastrukturu što doprinosi osjećaju sigurnosti i povratka u normalni tok života. *Psihosocijalno zdravlje* kao opći

pojam obuhvata međuljudske odnose, psihičko stanje i razvoj unutar specifičnog društvenog konteksta (Baingana, Bannon & Thomas 2005).

Također, psihosocijalno zdravlje "upućuje na interakciju emocionalnih, mentalnih i duhovnih faktora, osobnih stavova i obrazaca ponašanja s jedne, te relacionih, tradicionalnih i kulturno-ističkih sfera ili aspekata bića s druge strane" (Dandaura Sumu 2013: I). U ovom poglavlju obuhvatit ćemo u cijelosti ovu definiciju *psihosocijalne traume i zdravlja*, s posebnim osvrtom na traumu. Kada se ovaj koncept *operacionalizira*, pomoći adekvatnih vještina i radnji, rasvjetljavanje pojedinačne i kolektivne traume i oporavak postaju mogući, a unaprijeđuje se i psihosocijalno zdravlje. Sve ovo bi trebalo značajno doprinijeti osnaživanju pojedinaca/ki i pomoći im da razviju emocionalnu sposobnost i hrabrost da zaštite i poboljšaju društveno tkivo svojih zajednica i društava na zdrav i konstruktivan način.

Traumatski stres: prekidanje međuljudskih odnosa

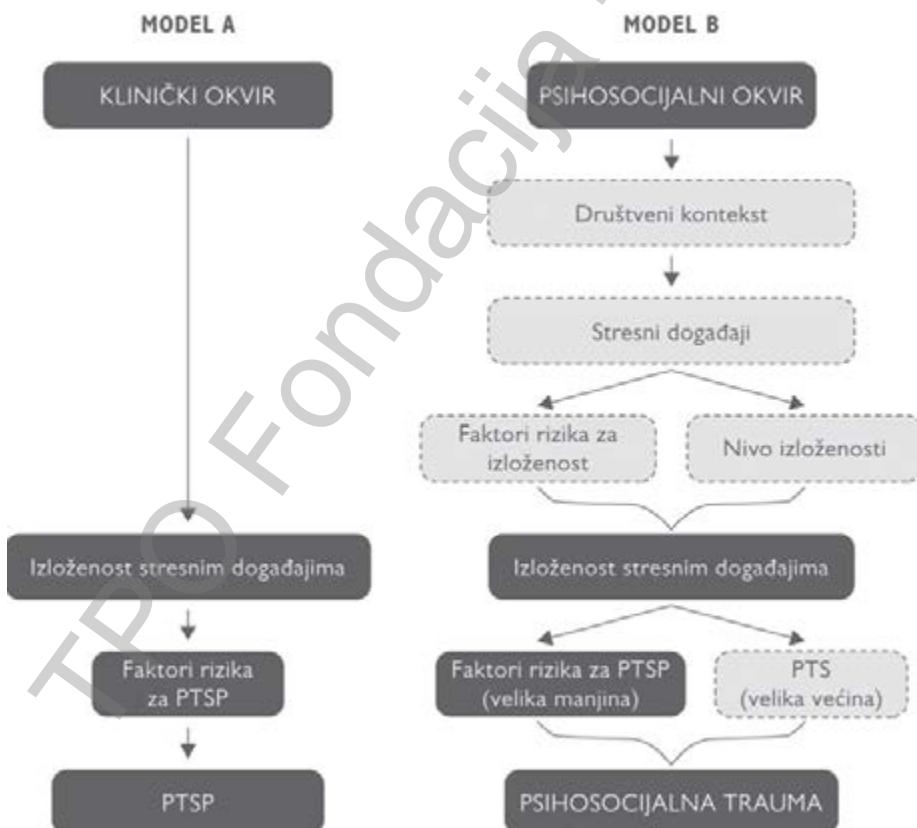
Prirodne katastrofe razaraju ljude i društvene strukture, ali se ova "djela prirode" ipak ne mogu poreediti s ljudskim djelima kakva su "teška i strahovita djela ratovanja, genocida, prisilnih nestanaka, terorizma i etničkog i socijalnog čišćenja" (Blanco, Diaz & Blanco 2016: 188). Ona razaraju moralni i duhovni svijet pojedinaca/ki i većih grupa. Kada se fizičkim i/ili psihičkim nasiljem prekinu međuljudski odnosi, obično dolazi do moralne (ili duhovne) povrede.

Povrijedenost izazvana ovakvim prekidanjem odnosa je izrazito duboka i djeluje uznemirujuće na ljudsku psihu. Istraživanja neuronauke potvrdila su staro vjerovanje filozofa prema kome "predodređeni smo za uspostavljanje odnosa sa drugim ljudima" (Siegel 2011). Povezivanje nam je neophodno jer jača naše samopoimanje. Uz autonomiju i smisao, ono je dio ciklusa osnovnih ljudskih potreba koje su neophodne da bi se život iskusio u potpunosti (Clark 2002). Nasilno prekidanje odnosa rezultira emocionalnim, kognitivnim, bihevioralnim, fizičkim i duhovnim reakcijama, a ima i negativne društvene posljedice i reakcije (STAR 2002).

Stoga svijest o traumi i fokus na ukupnom zdravlju osoba koje su pretrpjeli patnju izazvanu djelima drugih ljudi, predstavljaju veoma koristan pristup jer nam pomaže uzeti u obzir specifične potrebe – koje John Burton

(1990) uključuje u širu kategoriju *univerzalnih ljudskih potreba* – i adekvatno odgovoriti na patnju i osjećaj *slomljenosti*. Psihosocijalni pristup, po definiciji, podrazumijeva bavljenje patnjom pojedinaca/ki i većih grupa ljudi unutar određenog društvenog ambijenta. To ga čini znatno drugačijim od pristupa koji je u potpunosti usmijeren na individualnu psihološku traumu gdje se obično daje dijagnoza posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP). Za liječenje PTSP-a je potrebna klinička dijagnoza pri čemu se obično ne obraća pažnja na društvene ili kulturološke faktore.

Na slici 2 su prikazane razlike između dva modela. Ključna razlika između PTSP-a i posttraumatskog stresa (PTS-a) leži u činjenici da se PTS javlja kod većine ljudi koji iskuse nasilje. PTSP uzrokuje klinički značajnu duševnu bol ili narušavanje društvenih interakcija pojedinca/ke, sposobnosti za rad ili drugih

Slika 2 Klinički i psihosocijalni okvir (Blanco, Diaz & Blanco 2016: 190)

funkcija (Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje – DSM IV, Američka psihijatrijska organizacija 2013) i praćen je dugoročnim simptomima. PTS ima slične simptome na početku, ali su oni kratkoročni i “[obično] ne ostavljaju nikakve značajnije, dugoročne posljedice po zdravlje pojedinca” (Bender 2013).

Slika 2, model B, jasno pokazuje složenost okvira psihosocijalne traume gdje se pojedinci/ke i grupe posmatraju u totalitetu, unutar datog konteksta. Uzima se u obzir društveni i historijski kontekst, kao i stepen rizika i izloženosti nasilju. Također je nagovješteno kako treba pristupiti psihosocijalnoj traumi. Jasno je da klinički pristup transformaciji pojedinaca/ki (model A) ima svoje mjesto u procesu oporavka od traume i može se koristiti za posebne slučajevе traumatskih iskustava (Međuagencijska stalna komisija 2007), ali ako se nasilje odvija u veoma složenim okolnostima sistemski pristup mnogo više doprinosi mentalnom zdravlju pojedinaca/ki i većih grupa.

Koristeći sistemski pristup moguće je analizirati društvene, ekonomске, političke, kulturološke kao i relacione faktore koji igraju ulogu u kreiranju nasilne situacije koja rezultira velikim brojem traumatiziranih osoba, ali i pronaći najbolji način da se kreativno i konstruktivno pristupi kolektivnoj traumi. Sistemski pristup, također, omogućava propitivanje struktura i vođa koji/e su izravno odgovorni/e za i/ili su dopustili/e nanošenje traume.

Integracija izgradnje mira i psihosocijalne traume/zdravlja

Rat i druge vrste nasilnih sukoba su uzrokovani različitim društvenim, kulturološkim, političkim, ekonomskim i brojnim drugim varijablama. Stoga je potreban multidimenzionalni, strateški pristup izgradnji mira kako bismo mogli iz temelja promijeniti poimanje sukoba i poslijeratnih okolnosti. Ovdje tvrdimo da su analiza psihosocijalne traume i plan intervencije veoma važni faktori u multidimenzionalnom pristupu. Emocionalni i psihički oporavak desetina hiljada ljudi koji su iskusili veliki stres i traumu – silovanja, masovna ubistva/genocid, raseljenost, gubitak imovine, porodično nasilje, itd. – nije moguć ako pojedinci/ke, zajednice i veće grupe ljudi ne pronađu način da povrate osjećaj sigurnosti, identiteta, dostojanstva i povjerenja u sebe i druge. Također, moraju ponovo pronaći životni smisao i nadu u bolju budućnost.

Već duže vrijeme se govori o tome da je u poslijeratne situacije nužno uvesti izgradnju mira zajedno sa podrobnim razumijevanjem psihosocijalne traume i zdravlja (Fuentes 2004; Zelizer 2008; Pouigny 2010). Stav Međunarodne asocijacija za istraživanje humanitarnih politika i sukoba (*International Association for Humanitarian Policy and Conflict Research*) je da:

vesti koncept psihosocijalnog oporavka u izgradnju mira znači proširiti perspektivu na ovom polju i opisati proces prevazilaženja različitih događaja koji izazivaju emocionalnu, društvenu ili kulturološku traumu, gubitke, izoliranost, rušenje društvenih normi i pravila ponašanja koje pogoda većinu pojedinaca i zajednica tokom i nakon sukoba. Također je korisno da se shvati razmjer transformacije kroz koju date zajednice ili društva prolaze (navedeno prema Dandaura Suma 2013: 3).

Iako su procesi vezani za psihosocijalnu traumu/zdravlje ključni u izgradnji mira “postoji jako malo studija gdje je fokus isključivo na odnosu psihosocijalnog rada i mirovorstva” (Hamber et al. 2014: 8). Wessells (2008) je napisao jednu od ključnih studija na ovu temu. On je rasvjetlio sponu između izgradnje mira i psihosocijalne traume u afričkom kontekstu, uzimajući u obzir značaj razvoja prilikom transformacije zajednica i društava nakon razarajućih sukoba. Za Wessella činjenica da ovi faktori postaju međusobno povezani nakon političke traume potvrđuje njihovu važnost u procesu iscijeljenja i oporavka od “kolektivnih problema polarizacije, društvenih podjela, mržnje i straha, te strukturnog nasilja koje leži u samoj osnovi” (2008: 22).

Dva primjera ovakvog procesa iscijeljenja i oporavka pronalazimo u poslijeratnom kontekstu Bosne i Hercegovine (BiH). Prvi primjer se desio sredinom devedesetih, kada je organizacija CARE International započela projekt vezan za psihosocijalnu traumu i izgradnju mira u srednjebosanskom gradu Žepču. Ovaj slučaj pokazuje da su rasvjetljavanje psihosocijalne traume i oporavak ključni dijelovi procesa izgradnje mira, kao što je i prikazano na točku izgradnje mira (slika I).

U Žepču je etnička pripadnost izazivala mnoge probleme. U ratnom periodu pripadnici/e hrvatske zajednice su živjeli/e u strahu jer su bili/e manjina u

odnosu na bošnjačko stanovništvo. Hrvatski stanovnici Žepča su osjećali/e potrebu da preduhitre svoje bošnjačke susjede i napadnu prvi, i to su učinili ubistvima, silovanjima, zatvaranjima i na koncu protjerivanjem Bošnjaka iz Žepča. Krajem 1996. godinu dana nakon završetka rata kada se bošnjačko stanovništvo polako počelo vraćati u grad, od organizacije CARE International zatraženo je da pokuša uključiti obje etničke grupe u projekt "Program dobrodošlice i informiranja" (*Welcome and Information Program – WICP*) koji je bio usmjeren na izgradnju mira i pružanje psihosocijalne pomoći.

Fokus WICP-a su bile žene u Žepču. Miješana muško-ženska grupa bi bila puno poželjnija, ali žene su pozvali WICP da im pomogne prevazići traumu, popraviti međuljudske odnose i riješiti egzistencijalne probleme. U nastavku donosimo sažetak njihove priče (prerađeno iz Hart & Colo 2014).

Direktorica Doma zdravlja u Žepču, čje su pacijentice uglavnom bile bosanske Hrvatice, kontaktirala je organizaciju CARE i članove/ice WICP projekta. Direktorica je rekla da je njenom osobljju potrebna pomoći kako bi moglo adekvatno odgovoriti na stres i traumu prouzrokovane ratom, kao i na probleme ljudi u porodici, školi i zajednici. Zatražila je od članova/ica WICP projekta i jednog međunarodnog stručnjaka za izgradnju mira da urade niz radionica sa osobljem Doma zdravlja i bosanskim Hrvaticama iz Žepča kako bi se ova pitanja počela rješavati. Sedmicu dana poslije, grupa Bošnjakinja se javila projektu WICP sa istim zahtjevom. Prepoznale su potrebu da izađu na kraj sa ratom, silovanjima, zatvaranjima i činjenicom da su ih hrvatski/e susjedi/e protjerali/e iz Žepča, kao i drugim psihosocijalnim problemima vezanim za povratak članova/ica njihove etničke grupe u Žepče, nakon što su skoro šest godina proveli/e kao interno raseljena lica ili izbjeglice u drugim državama.

Osnovno WICP-a je potom stvorilo siguran prostor gdje žene, unutar vlastite grupe, mogu odgovoriti na ove potrebe. Žene su tokom sesija imale priliku ispričati svoju priču, dati oduška emocijama te saznati više o traumatskom stresu i procesima rješavanja svakodnevnih problema. Korišteni su različiti kulturološki simboli i metafore kako bi se ženama pružio što veći osjećaj sigurnosti i kako bi ih se ponukalo da pričaju o sebi – svojim ratnim iskustvima, sadašnjoj ekonomskoj situaciji te fizičkom i emocionalnom zdravlju. Svakodnevni život u poslijeratnom kontekstu je proizveo stalne traumatske okidače stresa, tj. kontinuiranu traumu (Fischer & Petrović-Ziemer 2013). I Bošnjakinje i Hrvatice iz Žepča znale su kako

dobro kakva je situacija i trudile su se pronaći rješenje tokom unutarnjopravnih radionica. [To su radile ne samo za svoju već i za dobrobit svojih porodica.]

Na radionicama se raspravljalo o utjecaju traume na fizičko i emocionalno zdravlje pojedinaca/ki i grupa, simptomima i mogućim odgovorima na probleme prouzrokovane stresom i traumom. Također se razgovaralo o tehnikama rješavanja svakodnevnih problema u poslijeratnom kontekstu, npr. obrazovanju djece ili pronaalaženju posla. Osoblje WICP projekta je pokušavalo osnažiti obje grupe žena tako što im je pomagalo prepoznati vlastite potrebe, pronaći način da ih zadovolje te nastave započeti proces i unaprjediti zdravlje čitave zajednice. Unutarnjopravni sastanci su trajali tri mjeseca, a onda je jedan lokalni član WICP projekta dobio poseban zahtjev – žene iz obje grupe željele su organizirati zajednički sastanak.

Dvije grupe žena zaista su se sastale i započele proces pomirenja ne samo za sebe, već i za svoje porodice, a također su udarile temelj zajedničkom poslovnom poduhvatu. Osnovale su pravni subjekt Žene Žepča kako bi što učinkovitije ostvarile zajedničke interese i potrebe.

Organizacija Catholic Relief Services je pokrenula projekt “Izaberimo mir zajedno” (Choosing Peace Together – CPT), osamnaest godina nakon završetka rata u regiji. Zahvaljujući ovom projektu, proces oporavka od psihosocijalne traume i izgradnja mira su prošireni na brojna područja Bosne i Hercegovine. Organizacija je za žrtve iz hrvatskih, srpskih i bošnjačkih zajednica stvorila jasno strukturiran i siguran prostor gdje su mogli/e iznijeti bol, strah i ljutnju pred članovima/icama svoje ili druge dvije etničke grupe (vidjeti rad Edite Čolo Zahirović u ovom zborniku). Dobar primjer je rad organizacije CRS u Potocima, Bosna i Hercegovina.

Potoci su mjesto blizu Mostara u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Gradić se nalazi u dolini i kroz njega protječe rijeka Neretva. Prije rata u Potocima su stanovali pripadnici/e sve tri glavne etničke grupe (Bošnjaci, Hrvati i Srbi). Na početku rata 1992. godine, Bošnjaci i Hrvati su se zajedno borili protiv Srba koji su se, nakon protjerivanja iz ovog kraja, naselili u istočnom dijelu zemlje.

Koalicija Bošnjaka i Hrvata je završila 1993. godine kada su se ove grupe upustile u međusobni sukob. Osnovana su dva logora. Jedan na desnoj strani Neretve (logor za uhapšene hrvatske vojnike i civile), a drugi na lijevoj (logor za uhapšene bošnjačke vojnike i civile).

Počinjeni su strašni ratni zločini u tom periodu. Veliki broj žrtava i danas ima ozbiljne zdravstvene i psihičke probleme.

Nakon što se rat završio, ljudi su se počeli nevoljko vraćati u ovo mjesto. Zahvaljujući međunarodnoj podršci, kuće su obnovljene i ljudi su počeli polako obnavljati i svoje zajednice. Međutim, Bošnjaci su dugo godina živjeli na lijevoj, a Hrvati na desnoj strani Neretve (pripadnici srpske zajednice još uvijek se nisu vratili). Neprijateljstvo i mržnja između ove dvije grupe nisu jenjavali. Štaviše, postali su još izraženiji. U Potocima i danas postoje etnički problemi.

Pet Hrvata (bivših logoraša) iz Potoka je učestvovalo u projektu CPT. Pohađali su multietničke radionice na temu psihosocijalne traume, koje su se organizirale u različitim dijelovima BiH. Udruženje bošnjačkih žrtava iz Potoka je odbilo učestvovati u radionicama. U početku je i saradnja sa hrvatskom stranom bila ograničena. Međutim, vremenom je otvoren siguran prostor za dijalog i omogućeno im je da podijele svoje životne priče, razgovaraju o svojim potrebama te počnu graditi konstruktivne odnose sa ostalim učesnicima radionica. Postepeno su svi učesnici ideju pomirenja počeli gledati blagonaklono.

Jedan od učesnika iz Potoka, bivši logoraš, u potpunosti je promijenio način razmišljanja i ponašanja. Na kraju je zatražio od CPT-a da mu pomogne organizirati "Marš za mir" u Potocima, zajedno sa grupom mladih ljudi različite vjerske i etničke pripadnosti iz ovog mjesta. Cilj je bio podići svijest o neophodnosti pomirenja i pokazati da ljudi koji su pretrpjeli ratne užase mogu biti pokretači promjena i graditelji mira.

On je vjerovao da je pomirenje moguće i da ljudi različite etničke i vjerske pripadnosti trebaju i moraju posjećivati jedni druge. Tokom "Marša za mir" učesnici su prošetali kroz Potoke, posjetili i hrvatsku i bošnjačku stranu, te popili kafu na oba mjesta.

(Marš je organiziran u sklopu "Mirovnog kampa za mlade, 2011". Inicijator je bio "S.K.", bivši logoraš i ponosni pokretač Marša za mir u Potocima).

Mirovni marš u Potocima je jedan od primjera koji pokazuju da kognitivna promjena kod pojedinaca/ki može dovesti do promjene ponašanja na društvenom nivou, što su mnogi/e učesnici/ce CPT projekta iskusili/e iz prve ruke. Učešće i pričanje životnih priča poslužili su kao motivacija za brojne mirotvorne aktivnosti u BiH. Jedna od njih je obilježavanje Međunarodnog dana mira (21. septembra 2012. godine) koju su pokrenula dva udruženja bivših logoraša – bošnjačkih i hrvatskih. Također, nekoliko udruženja čiji članovi/ice pripadaju različitim etničkim grupama (bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj) su zajedno osnovali/e koaliciju kako bi izvršili pritisak na bh. vlasti da izrade i usvoje zakon o žrtvama torture.

Ove i slične lokalne aktivnosti izgradnje mira, koje je sponsorirao CRS, pokazuju da otvaranje sigurnog prostora za promišljanje i dijalog, čak i unutar najranjivijih grupa u BiH, dovodi do pozitivne promjene i pomaže uvesti nove obrasce ponašanja usmjereni ka iscjeljenju i pomirenju.

Rasprave i/ili radionice tokom kojih su se koristile teorija i praksa izgradnje mira, s posebnim osvrtom na traumu, omogućile su početak procesa iscjeljenja i izgradnje povjerenja. Polaznici/e su rekli/e da je razmjena iskustava i životnih priča na njih djelovala ohrabrujuće “jer osnaživanje počinje kada priznamo patnju kroz koju su prošli pojedinci ili grupe. Kada se ova razmjena iskoristi na kreativan način, u svrhu procesa transformacijske promjene, postaje korisna u izgradnji mira” (Hart & Colo 2014: 84).

Projekti organizacija CARE i CRS pokazuju koliko je važno stvoriti sigurne prostore unutar i između grupa gdje je moguće podijeliti individualno i kolektivno iskustvo traumatičnih događaja te osjećaje bola i ljutnje. Unutar ovakvih prostora započinje proces iscjeljenja i promjene međuljudskih odnosa, a također se govori i o obrazovnim, pravnim i ekonomskim problemima. U oba slučaja korišten je psihosocijalni okvir (slika 2), tj. kulturološki i identitarni faktori su uzeti u obzir pri analiziranju stanja i osmišljavanju pristupa promjenama. Također, uključivanje lokalnih aktera/ica u projekte je urađeno kroz dva elementa na točku izgradnje mira (slika 1) – psihosocijalnu traumu/zdravlje i identitet. Proces izgradnje mira polučio bi još bolje rezultate da su se u Žepču i Potocima ova dva bolje povezala s ostalim elementima ili dijelovima točka.

Proširenje vizije

Transformacija opresivnih sistema i struktura zahtijeva transformaciju destruktivnih psihičkih, emocionalnih i društvenih stanja. Zahvaljujući ovom procesu, koji se odvija unutar šire dinamike izgradnje mira, psihosocijalno zdravlje postaje važno sredstvo iniciranja daljih promjena sistema i mentalnog zdravlja. Nema hijerarhije u razumijevanju i korištenju ove perspektive: njena glavna odlika je međusobna povezanost – sve utječe na sve drugo. Prilikom planiranja strategija intervencije – a koje će biti transformativne na svim nivoima – neophodno je promjenama pristupati s aspekta cjelokupne ličnosti/cjelokupnog sistema.

Intervencija mimo sprječavanja dodatne štete

Prilikom osmišljavanja strategija intervencije na planu psihosocijalne traume i zdravlja nužno je spriječiti dodatnu traumatizaciju ili nanošenje duševne boli (Zelizer 2008). Stoga je neophodno uraditi podrobnu analizu, razviti prateće teorije promjene i u čitav proces ugraditi vrijednosti koje odražavaju potrebe, prava i dostojanstvo ljudi i kulture u koju se intervenira. Pri izradi svakog plana intervencije moraju se pomno ispitati i uzeti u obzir unutrašnji resursi i otpornost pojedinaca/ki i zajednica te prepoznati da put prema iscjeljenju i pravednom miru počinje i završava sa ljudima. Intervencija je *njihova*. Ako traže vanjsku pomoć, cilj je uspostaviti “istinsko partnerstvo” zasnovano na dostojanstvu gdje se svi trude stvoriti što bolji radni odnos.

Također, oni/e koji/e interveniraju u okruženje gdje se desilo nasilje, moraju se oduprijeti porivu da označe sve ljude traumatiziranim samo zato što su preživjeli nasilne događaje. Kad god se u nekom poslijeratnom kontekstu vrši intervencija, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da pojedinci/ke, zajednice, pa čak i čitava društva različito reagiraju na teške i nasilne događaje koji se dešavaju unutar specifičnog političkog i društvenog konteksta (Papadopoulos 2005). U organizaciji *International Alert* razvili su pristup izgradnji mira koji uključuje bavljenje traumom (Quinn & Lange 2003). Pristup je zasnovan na pretpostavci da su organizacije i pojedinci/ke koji/e učestvuju u izgradnji mira svjesni/e mogućih pozitivnih ili negativnih utjecaja na psihičko zdravlje pojedinaca/ki i šire zajednice.

Ljudi koji učestvuju u intervencijama se moraju pridržavati etičkog kodeksa te probati multidisciplinarnе i međusektorske pristupe, ukoliko je moguće, kako bi pronašli najbolji način iniciranja promjena (vidjeti sliku I). Važno je napomenuti sljedeće: kada se za potrebe rješavanja složenih problema izazvanih sukobima pokrenu intervencije na planu psihosocijalne traume/zdravlja, pravde, obrazovanja i razvoja te ekonomskih, političkih i vjerskih elemenata, rezultati tih intervencija moraju biti od koristi onima koji/e su direktno pogodjeni/e nasiljem, ali i članovima/cama iz svake discipline i sektora.

Ovdje smo pokazali da kolektivni pristup transformacijskim promjenama doprinosi cjelokupnom procesu iscjeljenja i izgradnje pravednog mira u specifičnim kontekstima. Iako je možda ovu premisu teško konceptualizirati i iskoristiti u praksi, moramo se ozbiljno pozabaviti interdisciplinarnim/interaktivnim pristupom intervenciji. U suprotnom možemo ugroziti uspostavljanje održivog mira i utrti put ka budućem sukobu (Volkan 1997).

Ka sveobuhvatnom interdisciplinarnom pristupu

Rijetki su primjeri korištenja interdisciplinarnog pristupa izgradnji mira u praksi, a još rjeđi su primjeri inkorporiranja psihosocijalne traume i zdravlja. U izvještaju organizacije *Health Foundation* iz 2012. godine navodi se da su u sektoru zdravstvene zaštite urađena nova istraživanja i poduzeti konkretni koraci (Evidence Centre 2012). U Švedskoj je, sredinom osamdesetih, uspješno korišten interdisciplinarni, sistemski pristup rješavanju problema zdravstvene neispravnosti. Švedska vlada imenovala je savjetodavno tijelo koje je imalo zadatku razviti “međusektorske inicijative za podizanje svijesti o sigurnosnim mjerama, mjerenu rezultata i izvještavanju” (Evidence Centre 2012: 9). Kada je devedesetih ovaj program prešao u ruke druge vladine agencije ugasio se jer je napušten međusektorski pristup.

Izvještaj organizacije *Health Foundation* donosi još jedan dobar primjer, ovaj put iz Sjedinjenih Američkih Država. U saveznoj državi Pensilvaniji je osnovan Centar za krizne situacije. Oformljeno je devet timova iz “sektora zdravstvene zaštite, hitne pomoći, službi za upravljanje kriznim situacijama, bolnica i agencija za javnu sigurnost” (*Ibid.*). Plan je bio da “svaki tim radi na jednom strateškom pitanju godinu dana kako bi izgradili kapacitet u regiji”. Inicijativa je

bila općenito uspješna, ali je trebalo prevazići nekoliko velikih prepreka poput “razlika u načinu organizacije i problem s nadležnostima” (Ibid.).

S druge strane, imamo jako pozitivan primjer kanadskog programa pod nazivom “Pankanadski zajednički konzorcij za promicanje zdravlja u školi” (*The Pan Canadian Joint Consortium for School Health*). Riječ je o zajedničkom poduhvatu nekoliko organizacija koji je veoma dobro funkcionirao i pokazao se održivim. Organizatori ovog programa sa sjedištem na Prince Edward Island u Kanadi, uspostavili su međusektorsku saradnju kako bi “uskladili politike i finansiranje u zdravstvenom i obrazovnom sektoru”. Ministarstva su “radila zajedno kako bi umanjila mogućnost preklapanja i propusta u politikama i praksama” (Ibid.). Multidisciplinarni, međusektorski programi predstavljaju rijetkost, ali su ih mnogi pojedinci/ke i organizacije širom svijeta već uspješno proveli/e. Na primjer, profesor Joop de Jong, psihijatar i profesor emeritus na Vrije Univerzitetu u Amsterdamu, osnovao je programe zaštite *mentalnog zdravlja stanovništva* u Republici Burundi i Kambodži, a bavio se istim pitanjem i u nekoliko južnoameričkih država. Programi mentalnog zdravlja koje on promovira dobro se uklapaju u paradigmu integracije izgradnje mira i psihosocijalne traume/zdravlja o kojoj ovdje govorimo. De Jong stalno poziva na interdisciplinarni pristup problemima mentalnog zdravlja, naglašavajući da je potrebno “iskoristiti znanja iz antropologije, psihologije u zajednici, kliničke psihologije, psihoterapije, psihijatrije i epidemiologije” (de Jong 2009: 24).

Ovakva multidisciplinarna ili “multimodalna” teorija i praksa služe ne samo rješavanju problema mentalnog zdravlja, iako je to primarna svrha, već i unaprijeđenju fizičkog zdravlja pojedinaca/ki i zajednica. Razlog je što ljekari/ke i medicinsko osoblje, koji/e se bave mentalnim zdravljem, znaju da su tijelo i um pacijenata jedna cjelina te da su razumijevanje konteksta i kulture također važan faktor. Psihičko, fizičko i društveno blagostanje su neodvojivi. U izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije o ovoj trijadi zdravlja kaže se sljedeće:

Mentalno zdravlje sastavna je i ključna komponenta zdravlja. U ustavu Svjetske zdravstvene organizacije stoji: “Zdravlje nije samo odsustvo bolesti, već potpuno fizičko, mentalno i društveno blagostanje”. [...]

Mentalno zdravlje je osjećaj blagostanja koji se javlja kada osoba shvati da je sposobna nositi se sa uobičajenim životnim stresom,

biti produktivna i doprinijeti svojoj zajednici (Svjetska zdravstvena organizacija 2016).

Ekstremno narušavanje psihičkog, fizičkog i društvenog blagostanja, koje se dešava u ratu i drugim složenim nasilnim situacijama, zahtijeva analitički pristup i koordinaciju pri rješavanju međusobno povezanih problema. Brojni akteri/ce i/ili organizacije iz različitih disciplina trebaju od samog početka raditi jedni sa drugima i s ljudima zbog kojih su tu, uz puno uvažavanje njihovih znanja i vještina. To nije lagan zadatak jer su složeni i oprečni faktori stalno na djelu. Zbog toga je neophodno na kreativan i prigodan način omogućiti multidisciplinarnе i međusektorske pristupe promjenama.

Kada je riječ o izgradnji mira, "HIP" kriteriji njene integracije koje je razvila organizacija *Catholic Relief Services* su dobar primjer međusektorskog modela izrade programa. Model je zasnovan na holističkom, ciljanom i profesionalnom pristupu (*Holistic, Intentional and Professional – HIP*) (Rogers, Chassy & Bamat 2010). Ova tri kriterija govore o važnosti sveobuhvatnog pristupa ljudskim potrebama, fokusiranja na probleme na mikro nivou zajednice, ali i strateške saradnje s akterima/cama na srednjem i makro nivou, ciljanog uključivanja komponente izgradnje mira u programe te visokokvalitetne obuke za osoblje (zajednički organizirane u svim sektorima, ako je moguće).

Preporuke za buduće korake

Multidisciplinarni i međusektorski pristup, u kojem svi akteri/ce učestvuju u složenom procesu izgradnje mira, nije moguć bez lidera/ica koji/e razumiju prednosti ovakvog metoda promjena. Oni/e moraju uskladiti svoju viziju i vrijednosti sa stvarnim stanjem te pružiti punu podršku dobro informiranoj i obučenoj radnoj snazi za čije će potrebe imati sluha. Ovi lideri/ce, također, razumiju koliko je važno imati podršku donatora koji su prilagodljivi. Već imamo primjere ovakvih lidera/ica i potrebno ih je podržati u nastojanjima da što bolje primijene međusektorski pristup promjenama.

Neki od lidera/ica koji/e se bave mentalnim zdravljem i psihosocijalnom podrškom (*Mental Health Psychosocial Support – MHPSS*) i predstavnici zajednica u procesu izgradnje mira susreli su se na konferenciji u Južnoj Africi

2015. godine i razgovarali o najboljim načinima integracije disciplina. Na kraju konferencije usvojene su preporuke za buduće aktivnosti u oblastima: alata na mreži, istraživanja i analize, zagovaranja i izgradnje kapaciteta (Bubenzer & Tankink 2015). Jedna od najvažnijih preporuka je pravljenje novih, interdisciplinarnih internetskih stranica na kojima će se objediniti "istraživanja, analize, pojedinci i organizacije koje rade na MHPSS-u i izgradnji mira" (Ibid.). Također je predloženo "sveobuhvatno, interdisciplinarno mapiranje kako bi se dobila jasna slika ko šta radi, kada i gdje" (Ibid.). Jedna od preporuka ticala se "uključivanja izgradnje mira i Smjernice za mentalno zdravlje i psihosocijalnu pomoć u kriznim situacijama Međuagencijske stalne komisije", a preporučena je i izgradnja kapaciteta kroz "buduće konferencije na kojima će organizacije i pojedinci moći razmijeniti iskustva" (Ibid.).

Također je neophodno educirati vlastodršce kako bi iskoristili moć u svrhu izgradnje mira. Da bi se ostvario ovaj cilj potrebno je proširiti navedene preporuke i informirati političke aktere/ice o rezultatima istraživanja, dobrim primjerima inkorporiranja rada na mentalnom i psihosocijalnom zdravlju i saniranju posljedica traume u procesu izgradnje mira te ponuditi objašnjenje uloga različitih disciplina u holističkom okviru.

Od ključne je važnosti da *prvaci/kinje* međusektorskog rada kreativno i konstruktivno pojasne vlastodršcima važnost ovih informacija. Njihov je zadatak pokazati da je multidisciplinarni, međusektorski pristup izgradnji mira najbolji način poboljšavanja fizičkog i psihičkog zdravlja pojedinaca/ki, zajednica, pa čak i društava nakon nasilnih i zamršenih sukoba. Ako je vlastodršcima stalo do ovih pitanja, onda im se također treba naglasiti da je multidisciplinarni i međusektorski pristup važan faktor u jačanju i održavanju društvenih, ekonomskih i političkih sistema i struktura zahvaljujući kojima društva ostaju stabilna i mogu se razvijati u pozitivnom pravcu.

Zaključak

Ako uspijemo psihosocijalnu traumu i zdravlje u potpunosti uključiti u analizu i osmišljavanje izgradnje mira te plan intervencije, dobit ćemo konstruktivne, sveobuhvatne i kreativne rezultate koji mogu imati dugoročan učinak zato što je fokus na pojedincu/ki i zajednici u njihovom totalitetu te zbog toga što se

poštuje dostojanstvo svake osobe. Pristup promjenama izgrađen na ovakvim vrijednostima doprinosi izgradnji povjerenja i stvara uvjete za bolju sigurnost. Vrijeme će pokazati da je interdisciplinarni i međusektorski pristup izgradnji mira najučinkovitiji način da se osujeti stvaranje uvjeta za buduće nasilne sukobe. Također, ovaj pristup omogućava pojedincima/kama i grupama unutar određenog društvenog konteksta da se povežu, postanu nezavisni i pronađu smisao, a upravo to su ključni kriteriji za ostvarivanje mira i pravde u međuljudskim odnosima, te samim tim i društvene, političke i ekonomске stabilnosti.

Reference

- Alexander, Jeffery. 2004. "Toward a Theory of Cultural Trauma." *Cultural Trauma and Collective Identity*, ur. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser i Piotr Sztompka, I-30. Berkeley: University of California Press.
- American Psychiatric Association. 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, peto izdanje (DSM –V). Arlington: American Psychiatric Association Publishing.
- Baingana Florence, Ian Bannon i Rachel Thomas. 2005. "Mental Health and Conflicts: Conceptual Framework and Approaches." *Health, Nutrition and Population Discussion Paper*. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank.
- Bender, James. 2017. *What are the Differences between PTS and PTSD?* pristupljeno 9. januara. <http://www.brainlinemilitary.org/content/2013/12/what-are-the-difference-between-pts-and-ptsd.html>.
- Blanco Amilio, Rubén Blanco i Dario Diaz. 2016. "Social (Dis)Order and Psychosocial Trauma, Look Outside and Look Beyond the Persons." *American Psychologist* 71.3: 187-198.
- Bubenzer Friederike i Marian Tankink. 2016. "Towards an Integrated Framework: Narrowing the Gap between Psycho-social Needs, Practice and Peacebuilding". Rad predstavljen na konferenciji "Trauma, Memory and Healing in the Balkans and Beyond." Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 12-14. juli 2016.
- Bubenzer Friederike i Marian Tankink. 2015. "Conference Report. Healing Communities, Transforming Society: Exploring the interconnectedness between psychosocial needs, practices and peacebuilding." Konferencija koju je organizirao Institut za pravdu i pomirenje, zajedno sa Fondacijom za ratne traume, Johannesburg, Južna Afrika, 6-8. maj.
- Burgess, Heidi. 2016. "Limiting Violence and Intimidation for Educators and Trainers." pristupljeno 14. maja. <http://www.beyondintractability.org/userguide/limitviolence-educators>
- Burton, John. 1990. *Conflict: Human Needs Theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Clark, Mary E. 2002. *In Search of Human Nature*. London: Routledge.

- Dandaura Suma, Maiwa'azi. 2013. "Psychosocial Trauma Support Consultancy Strategies." nebula.wsimg.com/5213352dd3c2329b02463ae8cf448ef!AccessKeyId=FD950DBF5959381B5267&disposition=0.
- de Jong, Joop. 2009. "Public Mental Health." In *Trauma, Development and Peacebuilding: Toward an Integrated Psychosocial Approach*, INCORE, 24-25. New Delhi: International Development Research Centre.
- de Jong, Kaz, Maureen Mulham i Saskia van der Kam. 2000. "Assessing Trauma in Sierra Leone." Medicins Sans Frontieres (11. januar). <http://www.doctorswithoutborders.org/news-stories/special-report/assessing-trauma-sierra-leone>
- The Evidence Centre. 2012. "Evidence Scan: Cross Sector Working to Support Large-scale Change." The Health Foundation. www.health.org.uk/publication/cross-sector-working-support-large-scale-change
- Fuertes, Al B. 2004. "In Their Own Words: Contextualizing the Discourse of (War) Trauma and Healing." *Conflict Resolution Quarterly* 21.4: 491-501.
- Hamber, Brandon, Elizabeth Gallagher i Peter Ventevogel. 2014. "Narrowing the Gap between Psychosocial Practice, Peacebuilding and Wider Social Change." *Intervention: Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas* 12.1: 7-15.
- Hart, Barry. ur. 2008. *Peacebuilding in Traumatized Societies*. Lanham, MD: University Press of America.
- Hart Barry i Edita Colo. 2014. "Psychosocial Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina: Approaches to Relational and Social Change." *Intervention: Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas* 12.1: 76-87.
- Inter-Agency Standing Committee. 2007. *IASC Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings*. Geneva: IASC.
- Kalmonowitz Debra i Bobby Lloyd. ur. 2005. *Art Therapy and Political Violence, with Art, without Illusion*. New York: Routledge.
- Lange, Maria i Mick Quinn. 2003. "Conflict, Humanitarian Assistance and Peacebuilding: Meeting the Challenges." London: International Alert. http://pdf2.hegoa.efaber.net/entry/content/650/5_Conflict__Humanitarian_Assistance.pdf
- Lederach, John Paul. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Lederach, John Paul. 2003. *The Little Book of Conflict Transformation*. Intercourse, PA: Good Books.

- Lederach John Paul i Katherine Mansfield. 2010. "Strategic Peacebuilding Pathways." Kroc Institute for International Peace Studies. <http://kroc.nd.edu/strategic-peacebuilding-pathways>.
- Papadopoulos, Renos K. 2005. "Political Violence, Trauma and Mental Health Interventions." U: *Art Therapy and Political Violence, with Art, without Illusion*, ur. Debra Kalmonowitz i Bobby Lloyd, 35-59. New York: Routledge.
- Peacebuilding Initiative. 2009. "Psycho-social Recovery." International Association for Humanitarian Policy and Conflict Resolution. <http://www.peacebuildinginitiative.org/index129.html?pagId=1778>
- Pouligny, Béatrice. 2010. "Resilience, Trauma and Violence." Preliminarni rad za izvještaj "Societal Dynamics and Fragility. Engaging Societies in Responding to Fragile Situations." Washington, DC: World Bank. Doi: elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/978-0-8213-9656-8
- Rogers Mark, Aaron Chassy i Tom Bamat. 2010. "Integrating Peacebuilding into Humanitarian and Development Programming." Baltimore: Catholic Relief Services. www.crs.org/sites/default/files/tools-research/integrating-peacebuilding-into-humanitarian-and-development-programming.pdf.
- Schirch, Lisa. 2013. *Conflict Assessment and Peacebuilding Planning: Toward a Participatory Approach to Human Security*. Boulder: Kumarian Press.
- Schirch, Lisa. 2005. "Strategic Peacebuilding: State of the Field." wiscomp.org/pubn/wiscomp-peace-prints/2-1/Lisa%20Schirch.pdf.
- Schirch, Lisa. 2004. *The Little Book of Strategic Peacebuilding*. Intercourse, PA: Good Books.
- Siegel, Daniel. 2011. "Mindsight, Mindfulness and the Journey from Me to We." Rad predstavljen na Attachment Conference, Eastern Mennonite Univerzitet, 31. mart – 2. april. emu.edu/now/attachment/2011/dan-siegel/
- Volkan, Vamik. 2004. *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville: Pitchstone publishing.
- World Health Organization. 2016. "Mental Health: Strengthening our Response." Media Centre Fact Sheet. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs220/en/>
- Zelizer Craig, ur. 2013. *Integrated Peacebuilding: Innovative Approaches to Transforming Conflict*. Boulder: Westview Press.
- Zelizer, Craig. 2008. "Trauma-Sensitive Peace-Building: Lessons for Theory and Practice." *Africa Peace and Conflict Journal* 1.1: 81-94.

SIMBOLIČKI OBLICI TRANZICIJSKE PRAVDE ZA DRUŠTVENU OBNOVU U BOSNI I HERCEGOVINI?

Mina Rauschenbach, Stephan Parmentier & Maarten Van Craen

Analizom podataka prikupljenih anketom među stanovništvom Bosne i Hercegovine, u ovom radu se raspravlja o percipiranoj vrijednosti simboličkih oblika pravde u "postkonfliktnom"⁴ okruženju. To je sve važnije u širenju oblasti tranzicijske pravde (TP). Od osamdesetih godina prošlog stoljeća, TP je doživjela nekoliko paradigmatskih promjena koje svjedoče evoluciji očekivanja i značenja koja se pripisuju pravdi u poslijeratnim okruženjima (Teitel 2000). Trenutno se zagovara šira perspektiva u ostvarivanju pravde, kako bi se postigli dublji oblici pomirenja i obnovile društvene veze nakon nasilne prošlosti. Zasnovana je na tumačenju da procesi TP trebaju postići različite ciljeve koji idu dalje od ciljeva odgovornosti i demokratizacije (Bell 2009). Takvim učenjem su istaknuta ograničenja formalnih i institucionaliziranih oblika TP odozgo ka dolje – poput suđenja i komisije za utvrđivanje istine – pri čemu se naglašava njihova ograničena važnost za duboku društvenu obnovu (Corkalo et al. 2004) ili neuključivanje svih aktera u domenu pravde (van der Merwe 2008; Shaw, Waldorf & Hazan 2010; Stover 2005). U kontekstu takvih bojazni, stručna javnost sve više priznaje značajan potencijal različitih nesudskih, lokaliziranih praksi ostvarivanja pravde u okviru zajednice kako bi se pomoglo društvima da obnove veze u tranzicijskim okruženjima (Arriaza & Roht-Arriaza 2010; Isaacs 2009; Quinn 2009). U literaturi je vidljiv i rastući konsenzus oko neophodnosti uzimanja u obzir različitih iznjansiranih značenja koja se mogu pripisati konceptima zadovoljštine, pravde, reparacije i obnove.

⁴ U oblasti tranzicijske pravde, pojam postkonfliktni se koristi za opisivanje okruženja u kojem je prestalo oružano nasilje u kontekstu rata u državi, kao što je slučaj u BiH. Međutim, da bi se izbjegao osjećaj da je BiH riješila svoje sukobe, u ovom izdanju se umjesto toga koristi pojam poslijeratni.

U okviru intenzivnijeg razmatranja lokalnog konteksta u proučavanju TP, naročito se fokusiramo na sve veće korištenje simboličkih oblika pravde (nasuprot konkretnim ili materijalnim oblicima) u poslijeratnim okruženjima. Oni se tumače kao pomenute lokalizirane i nesudske mjere čiji cilj su reparacija, priznavanje i liječenje zajednice priznavanjem viktimizacije i nepravde te sjećanjem (Brown 2013; Hamber 2009). Takve mjere za ostvarivanje pravde se svrstavaju u kategoriju simboličkih reparacija⁵ i mogu imati različite oblike često prilagođene specifičnom kontekstu i iskustvu. Nerijetko se pravi razlika između simboličkih i materijalnih oblika reparacije u pravnoj, akademskoj ili domeni donošenja politika (De Greiff 2006: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights – OHCHR). Ipak mnogi/e naučnici/e dovode u pitanje tu razliku tvrdeći da su i materijalne reparacije po prirodi simbolične budući da nikada neće biti srazmjerne pretrpljenoj patnji (Moon 2012). Ova dva oblika reparacije možda imaju istu psihološku svrhu: oni "simbolički označavaju tačku prelaska u novu fazu i simboliziraju da je osoba nadvladala prošlost" (Hamber 2000). U ovoj studiji se fokusiramo isključivo na oblike pravde koji su po prirodi simbolički, u smislu da ne podrazumijevaju novčanu naknadu niti vraćanje dobara i imovine. To može, između ostalog, uključivati davanje imena ubijenih osoba ulicama, izgradnju muzeja, ekshumacije i ponovne ukope, rituale, usmeno prenošenje historije, izgradnju memorijalnih centara, izvinjenja, javne forume za diskusije, podizanje nadgrobnih spomenika ili uvođenje dana sjećanja.

Simbolički oblici pravde naročito su značajni u podijeljenim poslijeratnim društвima kao znakovi priznanja značenja i narativa o proшlosti. Stručna javnost sve više naglašava njihov značaj za simboličko priznavanje patnje pojedinaca/ki, kao i pružanje statusa i prava glasa takvим osobama, ali i u predstavljanju društvenog priznanja nepravde nanesene u proшlosti (Hamber 2009). Oni mogu donijeti ili predstavljati specifična sjećanja na proшlost, djelujući kao kanali izražavanja često sukobljenih narativa i posredujući u širenju kolektivnih i ličnih sjećanja (Brown 2013). Mi govorimo o tome kako simbolički oblici pravde mogu ispuniti različite svrhe u odnosu na priznavanje, među njima i narativne svrhe.

5 Mi govorimo o "simboličkim oblicima pravde" umjesto o "simboličkim reparacijama" jer mjere otkrivanja istine svrstavamo u kategoriju simboličke pravde, a one se generalno ne smatraju vrstom simboličke reparacije.

Simbolički oblici pravde: vrijednost priznavanja patnje i otkrivanja istine

Općenito se smatra da su simbolički oblici pravde značajni za žrtve⁶ zbog potencijala za priznavanje njihove patnje i statusa žrtava nezasluženih i nepravednih nedjela. S jedne strane, vrijednost takvih sredstava simboličkog priznavanja leži u njihovoj moći da preživjele oslobode od “moralne dileme” koju možda osjećaju i “krivnju preusmjere na počinitelje” (Hamber & Wilson 2002). Oni preživjele prepoznaju kao građane/ke i žrtve čime im vraćaju osjećaj ljudskosti i dostojanstva i ponovo potvrđuju njihovu uključenost u moralnu zajednicu. S druge strane, simbolički predstavljaju osnaživanje i mogućnost da se njihovoj nezasluženoj patnji da neki smisao nakon nesigurnosti i stigmatizacije uzrokovane nasiljem koje su preživjeli/e (Herman 1992). Izloženost nasilju je vjerovatno poljuljala njihove prepostavke o tome ko su zapravo, kao i o svijetu u kojem žive (Janoff-Bulman 1985). Oni/e možda žele prevazići ove osjećaje stvaranjem “smislenog i koherentnog” narativa o iskustvu viktimizacije (Hamber & Wilson 2002). *Lično kazivanje istine* može predstavljati ključni oblik simboličkog priznanja za one koji/e su bili/e izloženi/e masovnom nasilju. Vjerovatnoća za to je čak i veća u slučaju nekih žrtava, ako se odvija u privatnom i neformalnom okruženju (Doak 2011). Pored otkrivanja istine, inicijative za sjećanje predstavljaju važan prostor za simboličko priznavanje jer omogućavaju žrtvama da izraze patnju i daju joj neki smisao. Ipak, *otkrivanje istine* ili *priznavanje patnje* ne predstavljaju samo simboličko potvrđivanje. Oni su i oblik društvenog djelovanja koji preživjelima omogućava prevazilaženje identiteta žrtve i povratak kontrole nad svojim životom i okruženjem (Hamber 2009). Tvrdi se da je vjerovatnoća za to veća ako se osoba uključi u proces kognitivnog oporavka koji “podrazumijeva sposobnost razvijanja realne perspektive o onome što se desilo, šta je ko učinio i kome i prihvatanja takve stvarnosti” (Danieli 2014). Dakle, za preživjele je oslobođanje od identiteta žrtve možda jednakо važno kao i samo priznavanje tog statusa.

Općenito se prepostavlja da se simbolički oblici pravde mogu povezati s dvije glavne i vrijedne funkcije: *priznavanje patnje* i *otkrivanje istine* (Naidu

⁶ Mi koristimo pojam “žrtva” u širem smislu, kako bismo obuhvatili sve osobe pogodjene sukobom pošto je on direktno ili indirektno utjecao na sve građane/ke BiH.

& Torpey 2012). Postoji sve širi konsenzus oko njihovog potencijala da promoviraju izgradnju mira i društvenu obnovu. Ipak se često sugerira da bi se takvi rezultati pravde mogli lakše ostvariti uzimajući u obzir heterogenost potreba osoba pogođenih sukobom, a naročito onih koje predstavljaju glas tradicionalno marginaliziranih grupa (Lambourne 2009). Iako je priznavanje patnje ili otkrivanje istine važno za mnoge žrtve, to možda nije uvijek moguće ili može biti kontraproduktivno, u zavisnosti od okolnosti. Kako ulazimo u dublju raspravu, javlja se mnogo razloga zbog kojih je potrebno uzeti u obzir različitost i strukturalnu složenost potreba za pravdom.

Simbolički oblici pravde: osporavani kanali priznavanja višestrukih poslijeratnih potreba

U istraživanjima koja se fokusiraju na potrebe i očekivanja žrtava nakon nasilnog sukoba općenito se ističe njihova osjetljivost na kontekst i heterogenost (Naidu & Torpey 2012). Stanovništvo koje je bilo pogođeno nasilnim sukobom predstavlja višestrani klaster interesnih grupa sa heterogenim potrebama i zahtjevima za pravdom. Neki/e su možda direktnе žrtve nasilja ili progona, dok su drugi/e indirektnе žrtve ili svjedoci/kinje nepravdi počinjenih tokom sukoba. Međutim, takva heterogenost nije povezana samo sa prirodom izloženosti nasilju tokom sukoba, nego se javlja i zbog procesa i zabrinutosti oko identiteta. Nasilni sukobi ne samo da uzrokuju patnje pojedinaca/ki, već uništavaju i društveno tkivo (Fletcher & Weinstein 2002). Društvene veze i kohezija – u zajednici koja se oporavlja od rata – su vjerovatno dovedene u pitanje ili oštećene, naročito kada je sukob bio utemeljen na podjelama po osnovu identiteta (Haider 2009). U tako složenoj matrici identiteta, vjerovatno će se izraziti različite bojazni u pogledu pravde zbog sukobljenih tumačenja prošlosti čime se održavaju – čak i pogoršavaju – podjele po osnovu pripadnosti različitim grupama.

Dobro je dokumentirana činjenica da simbolički oblici pravde, u funkciji kanala za izražavanje narativa o prošlosti, mogu djelovati kao mjesto prijepora i borbe moći između različitih aktera/ica koji/e traže pravdu (Braun 2014; Graham & Whelan 2007; Ramanathapillai 2006). Neke od ovih inicijativa, također, mogu biti povezane s hegemonijskim agendama moći i utjelovljavati narative

o prošlosti koji ne odražavaju lična sjećanja onih u čije ime su stvoreni ili potrebe lokalnih elemenata (Naidu 2004). Kroz priče o prošlosti koje kanališu, one mogu nametnuti i autoritativna štiva o učešću različitih podgrupa unutar zajednice stvarajući ili održavajući hijerarhije među žrtvama i tražiteljima/cama pravde (Ferguson, Burgess & Hollywood 2010). Tako različite grupe, koje traže priznavanje određenih tumačenja i iskustava iz prošlosti putem različitih mjera TP, mogu osporiti kolektivno sjećanje i pregovarati o njemu.

Mjera u kojoj se mogu propagirati specifični narativi o prošlosti vjerovatno će zavisiti od prevladavajućih interesa moći i identiteta u datom društvenom okruženju (Hammack & Pilecki 2012). Kao rezultat, neka iskustva se mogu uključiti i može se dozvoliti njihovo javno priznavanje dok se druga prešućuju i marginaliziraju zato što nisu u skladu sa dominantnim narativima. To može dovesti i do uključivanja nekih kategorija građana/ki u klasu korisnika/ca simboličkih oblika pravde te do isključivanja drugih kategorija. Isključivanje određenih pojedinaca/ki ili grupa može se temeljiti na činjenici da su njihovi narativi u raskoraku sa osnovnim narativima žrtava ili definicijama žrtve (De Greiff 2006). U toj borbi za priznavanje stradanja, svjedoci/kinje potisnutih iskustava često nemaju nikakav ili imaju tek ograničen pristup društveno-političkim prostorima priznavanja kao i institucijama koje ga promoviraju (Ashplant, Dawson, & Roper 2000). Pribjegavanje privatnim oblicima izražavanja sjećanja možda je njihova jedina šansa da dobiju priznanje (Winter & Sivan 1999).

Često se naglašavaju i tenzije za priznavanje između individualnih i kolektivnih oblika simboličke pravde (Hamber 2000). Individualni oblici pravde općenito su usmjereni na određenu osobu za koju se utvrdi da ima pravo na njih. Kolektivni oblici pravde fokusirani su na reparaciju za zajednicu pojedinaca/ki koji/e su preživjeli/e nasilje u prošlosti zbog svog identiteta (npr. žene ili određene etničke grupe) ili statusa u oružanom sukobu (npr. logoraši/ce). Može doći do sukoba između oblika simboličkog priznavanja, ako se kolektivni oblici favoriziraju u odnosu na individualne. Na primjer, kolektivne reparacije poput formalnih izvinjenja često su široke i ne fokusiraju se na određeni kontekst uz rizik da neće iznijeti cijelu istinu o patnji pojedinaca/ki i odgovornostima za nju. Drugi primjer je podizanje spomenika ili spomen ploča u čast određenih kategorija društva bez uzimanja u obzir potčinjenih osoba koje su također

bile pogođene sukobom. Ti oblici kolektivnih reparacija često predstavljaju političke činove koji imaju za cilj izgradnju nacije i obnavljanje odnosa između žrtava i države, ali se ne fokusiraju na konkretna iskustva pojedinaca/ki.

Stoga stručna javnost sve više priznaje postojanje različitih i često sukobljenih ili marginaliziranih potreba i interesa u specifičnim poslijeratnim kontekstima. To upućuje na potrebu za pažljivim razmatranjem individualnog, političkog i društvenog simboličkog kapitala reparacija pri osmišljavanju inicijativa za pravdu. Mnogi tvrde da bi se to moglo postići (Margarell 2007; Naidu 2014) uključivanjem svih osoba pogođenih sukobom u procese konsultacija o takvim praksama. Tvrdi se da se uzimanjem u obzir različitosti iskustava i zahtjeva lokalnih grupa koje traže pravdu – a naročito onih što predstavljaju glas tradicionalno marginaliziranih ili potčinjenih – pri odabiru, provedbi i osmišljavanju mjera za ostvarivanje pravde mogu povećati šanse da će takve mjere biti prilagođene kontekstu i da će odgovarati lokalnim potrebama i prioritetima.

Simbolički oblici pravde i njihov značaj za BiH

Simbolički oblici tranzicijske pravde možda predstavljaju ključni element društvene obnove u BiH. Naročito je značajan njihov potencijal za priznavanje patnji pojedinaca/ki i osiguravanje prava glasa i statusa tim osobama, ali i za simboliziranje društvenog priznavanja nepravdi iz prošlosti zbog složene društvene realnosti koja karakterizira poslijeratno okruženje.

Trenutna istraživanja o simboličkim oblicima pravde u BiH pokazuju da osobe zainteresirane za provedbu pravde ne čine homogenu grupu. Potrebe za pravdom i priznavanjem nisu samo predmet sukoba između etno-nacionalnih grupa (Barkan & Becirbasic 2015), nego se dovode u pitanje i unutar tih grupa zbog pripadnosti pojedinaca/ki drugim značajnim društvenim identitetima često povezanim s ratom (npr. urbani-ruralni, žrtve, veterani rata, izbjeglice, interna raseljena osobe, porodice nestalih, itd.) koji prate različita konkurentna sjećanja na prošlost. U BiH iskustva iz rata i poslijeratne nesigurnosti kristaliziraju specifične moralne zahtjeve i identitete povezane s ratom koji odgovaraju određenim društveno-kulturnim kategorijama u natjecanju za resurse i priznavanje (Hronešová 2016). Zahtjeve svake od grupa legitimizira

njihov percipirani položaj unutar hijerarhijske matrice zahtjeva i prava, a često ih podržavaju političari/ke koji/e zastupaju vlastite ciljeve i interes (npr. stambeno zbrinjavanje ili socijalne naknade žrtvama iz određene nacionalne grupe) (Grandits 2007). Stoga će mnoge osobe koje traže pravdu vjerovatno biti isključene iz poslijeratne moralne zajednice u Bosni i Hercegovini iako su zahtjevi određenih grupa priznati.

Dakle, BiH predstavlja složenu stvarnost u kojoj se različite društvene grupe bore za priznavanje i osiguravanje vidljivosti svojih iskustava iz prošlosti i potrebe za pravdom. To podrazumijeva i postojanje suprotnih i konkurentnih tumačenja prošlosti – često osporavanih i o kojima se pregovara u okviru simboličkih mjera TP – među različitim grupama. U BiH je od nedavno porastao broj nesudskih simboličkih mjera koje se bore protiv poricanja i priznaju nepravde nanesene svima. Takve simboličke mjere kreću se od službenih nacionalnih komemorativnih praksi, koje provodi država, te kulturnih i umjetničkih do malih inicijativa koje pokreću lokalne zajednice. Istraživanja o ovim inicijativama često otkriju da takve simboličke mjere predstavljaju prostor za različita (ponovna) tumačenja prošlosti koja se često kritiziraju kao jednostrana i povezana sa agendama moći i vlastitim interesima.

U ovom poglavlju se fokusiramo na percepcije građana/ki Bosne i Hercegovine o inicijativama za simboličko priznavanje i osnaživanje pojedinaca/ki i zajednica pogođenih nasilnom prošlošću putem *priznavanja patnje* i *otkrivanja istine*. Bojazni u pogledu simboličke pravde u BiH privukle su malo empirijske pažnje u poređenju sa sudskim mjerama. Iako se sve više priznaje potreba za konsultacijama o različitim značenjima pravde na lokalnom nivou, studije u okviru kojih su provedene sveobuhvatne kvantitativne ankete o potrebama i očekivanjima rijetko su uzimale u obzir percepcije njenih simboličkih oblika. Istraživanja o mjerama simboličke pravde u BiH uglavnom su imala oblik etnografskih studija slučaja povezanih s određenim inicijativama, koje su općenito pokazale njihovu suprotstavljenju i podijeljenu prirodu (npr. Bougarel, Helms & Duijzings 2007). Takva istraživanja su se rijetko fokusirala na razlikovanje oblika simboličke pravde i utvrđivanje kako njihov značaj može ovisiti o specifičnim bojaznimima koje su vjerovatno vezane za određena tumačenja i iskustva iz prošlosti. Imajući u vidu ove praznine i aktuelne pozive na stjecanje dubljeg razumijevanja iznjansiranih značenja, koja se mogu

pripisati pravdi, nastojimo analizirati podršku oblicima simboličke pravde uz pretpostavku da su percepcije vjerovatno heterogene i oblikovane prošlim iskustvima i sadašnjim bojaznim.

Ciljevi istraživanja i pitanja

Nastojimo istražiti podršku inicijativama za simboličku pravdu koje su povezane s *priznavanjem patnje i otkrivanjem istine*, naročito se fokusirajući na moguću povezanost procjena ispitanika/ca određenih profila prijavljenih ratnih iskustava te uvjerenjima u vezi sa sukobom, pravdom i demografskim faktorima. Konkretnije, procjenjujemo sljedeće: 1) obim podrške za ova dva oblika simboličkog priznavanja 2) da li podrška jednom obliku uvijek zavisi od podrške drugom 3) kako različite bojazni u vezi sa simboličkom pravdom mogu biti u vezi s određenim profilima ispitanika/ca. S ovim ciljem, napravit ćemo kategorizaciju ispitanika/ca prema njihovoj relativnoj podršci priznavanju patnje i otkrivanju istine kao oblicima⁷ simboličke pravde. To nam omogućava da istražimo: 1) da li i u kojoj mjeri ispitanici/e podržavaju ove dimenzije simboličke pravde 2) da li neki ispitanici/e možda podržavaju jednu dimenziju, ali ne i drugu. Potom procjenjujemo ulogu ratnih iskustava, relevantnih uvjerenja o sukobu ili pravdi i demografskih faktora, s ciljem identificiranja faktora po kojima se mogu razlikovati profili različitih ispitanika/ca. Ovi ciljevi su vođeni pretpostavkom da se priznavanje patnje i otkrivanje istine odnose na preklapanje, ali ne i ekvivalentne potrebe za simboličkom pravdom u pogledu njihovog značaja za osobe koje traže pravdu. Priznavanje patnji je više orijentirano ka jednostranim interakcijama na temu pravde, u kojima oni/e što je traže očekuju priznavanje iz vanjskog svijeta i društva. Istovremeno se otkrivanje istine vjerovatno više odnosi na dijaloški oblik pravde u kojem se odvija interakcija osoba koje je traže s drugim osobama kako bi se steklo bolje razumijevanje njihove viktimizacije. Mi tvrdimo da sposobnost osoba, koje traže pravdu, da ove dvije dimenzije percipiraju značajnima može u velikoj mjeri zavisiti od njihovih iskustava iz prošlosti i uvjerenja o tim iskustvima.

Imajući u vidu ove ciljeve, očekujemo da ćemo identificirati četiri grupe ispitanika/ca, u zavisnosti od njihovih stavova o simboličkoj pravdi: 1) oni/e

⁷ "Priznavanje patnji" se u daljem tekstu naziva samo priznavanje

koji/e podržavaju priznavanje i otkrivanje istine 2) oni/e koji/e ne podržavaju nijednu dimenziju 3) oni/e koji/e podržavaju priznavanje, ali ne i otkrivanje istine 4) oni/e koji/e podržavaju otkrivanje istine, ali ne i priznavanje. Pretpostavlja se da uz svaku od ovih grupa idu specifični obrasci iskustava te tumačenja prošlosti i identiteta.

Metodologija

Ova studija je zasnovana na analizi podataka prikupljenih 2006. godine u okviru ankete među stanovništvom koja je obuhvatila 855 ispitanika/ca iz sva tri dijela države BiH (Republika Srpska, Federacija Bosne i Hercegovine i Brčko distrikt). Primijenjena je metoda kvotnog uzorkovanja (za više informacija, vidi Valiñas, Parmentier & Weitekamp 2009) kako bi se osigurala jednakost zastupljenosti svake etno-nacionalne grupe u anketi, što je značilo da će se koristiti neproporcionalan uzorak kao odraz njihove trenutne zastupljenosti u BiH. Korištene su i metode snježne grudve u regrutiranju dodatnih ispitanika. Upitnik koji je podijeljen ispitanicima/cama uključivao je pitanja o viktimizaciji (direktna i indirektna), percipiranoj subjektivnoj patnji (fizička, materijalna i psihološka tokom i nakon rata), odgovornosti, istini, reparaciji i faktorima pomirenja.

Mjere

Mjere korištene za procjenu nivoa podrške ispitanika/ca navedenim dvjema dimenzijama simboličke pravde su se zasnivale na četiri stavke uključene u skalu za mjerjenje različitih oblika reparacija. Ispitanici/e su morali/e procijeniti ove stavke na Likertovoj skali slaganja dajući ocjenu od 1 (apsolutno se ne slažem) do 4 (apsolutno se slažem). Odgovori "ne znam" odgovarali/e su vrijednosti 5 na skali i registrirani su kao nedostajuće vrijednosti.

- Dvije stavke su odgovarale dimenziji *priznavanja*: a) Osjećao/la bih se bolje ako bi se podigla spomen ploča u čast onih koji/e su patili/e b) Osjećao/la bih se bolje ako bi se priznale moje patnje iz ratnog perioda

- Druge dvije stavke su se odnosile na otkrivanje istine: a) Osjećao/la bih se bolje ako bih mogao/la drugima ispričati o svom iskustvu iz rata 2) Osjećao/la bih se bolje ako bih znao/la razloge zbog kojih su osobe koje su mi nanijele patnje to učinile

Potom su izračunavali dvije varijable koje su odgovarale dimenzijama simboličke pravde, tj. priznavanju i otkrivanju istine koje smo željeli procijeniti tako što smo četiri opisane stavke sveli na dva srednja rezultata.⁸ Tako smo dobili srednji rezultat za priznavanje izračunavanjem srednje vrijednosti rezultata za obje stavke priznavanja i rezultat za otkrivanje istine koji odgovara srednjem rezultatu za obje stavke koje se odnose na otkrivanje istine (vidi tabelu I sa srednjim rezultatima i njihovim standardnim odstupanjima). Interna pouzdanost ova dva srednja rezultata je prihvatljiva, kako je i prikazano Cronbach Alpha vrijednostima: priznavanje $\alpha = .599$, otkrivanje istine $\alpha = .631$.

	Srednji rezultat	Standardna odstupanja
Priznavanje	3.02	1.01
Otkrivanje istine	2.64	1.10

Tabela I Srednji rezultati i standardna odstupanja za priznavanje i otkrivanje istine

U skladu s našim pitanjima iz istraživanja, također smo razmatrali sljedeće iskustvene i individualne faktore povezane s profilima ispitanika/ca koje smo željeli identificirati:

- Prijavljena iskustva iz rata:* mjere koje se odnose na različite prijavljene oblike viktimizacije, identitet viktimizatora, kao i subjektivna procjena fizičkih, materijalnih i emocionalnih patnji tokom i nakon sukoba
- Uvjerenja povezana sa sukobom i pravdom o sljedećem:* 1) koga kriviti za sukob 2) patnje koje se pripisuju vanjskoj grupi 3) vrijednost pričanja o

⁸ Preračunavanje u dva srednja rezultata potvrđeno je hijerarhijskom klaster analizom, uz primjenu Wardove metode na ove četiri stavke.

iskustvima iz rata drugima i kome bi trebalo dozvoliti da to ispriča⁹ 4) gdje se trebaju pričati priče o iskustvima iz rata 5) moralni i pravni oblici odgovornosti 6) razlozi za krivično gonjenje počinitelja/ica.

- Razmatrani demografski faktori odnose se na etno-vjersku pripadnost¹⁰, dob, rod i radni status

Nalazi

a) Različiti profili potreba za simboličkom pravdom

Da bismo provjerili da li je naša prepostavljena klasifikacija relativne podrške objema dimenzijsama potreba za simboličkom pravdom odgovarala realnosti našeg uzorka, na slučajevima smo proveli hijerarhijsku klaster analizu s četiri rješenja uz primjenu Wardove metode. U skladu s našim prepostavkama, klaster analiza je proizvela četiri homogene grupe ispitanika/ca koje su jasno međusobno razgraničene prema razlikama u srednjim rezultatima za priznavanje i otkrivanje istine. Kako se može primjetiti u tabeli 2:

- *Pro-simbolička* grupa podržava oba oblika simboličke pravde što i pokazuju njihovi visoki srednji rezultati u obje dimenzije
- *Anti-simbolička* grupa ne podržava nijedan oblik simboličke pravde što i pokazuju njihovi niski srednji rezultati u obje dimenzije
- Grupa za *priznavanje* podržava samo oblike simboličke pravde koji imaju za cilj priznavanje patnje i viktimizacije što i pokazuje visok srednji rezultat za priznavanje i nizak za otkrivanje istine
- Grupa za *otkrivanje istine* podržava samo oblike simboličke pravde koji imaju za cilj pričanje istine o onome što im se desilo što i pokazuje visok srednji rezultat za otkrivanje istine i nizak za priznavanje

⁹ Ovo pitanje za ovu mjeru bilo je formulirano na sljedeći način: Da li je ljudima važno da pričaju o svojim iskustvima iz rata? Ponudeni su sljedeći odgovori: Da, ali samo žrtvama; Da, ali samo počiniteljima/cama; Da, i žrtvama i počiniteljima/cama; Ne, nije važno.

¹⁰ Odgovori za mjerila etničke i vjerske pripadnosti podudarali su se za sve ispitanike te ih možemo svrstati u sljedeće kategorije: bosanski/e muslimani/ke, bosanski/e Hrvati/ce (katolici/kinje) i bosanski/e Srbi/kinje (pravoslavci/ke)

	Srednji rezultati za priznavanje	Srednji rezultati za otkrivanje istine
Pro-simbolička (n=208)	3.82 (.32)	3.74 (.37)
Anti-simbolička (n=113)	1.38 (.44)	1.47 (.58)
Priznavanje (n=200)	3.37 (.59)	1.83 (.62)
Otkrivanje istine (n=104)	2.45 (.48)	3.09 (.47)

Tabela 2 Srednji rezultati za priznavanje i otkrivanje istine za grupe kojima je potrebna simbolička pravda (standardna odstupanja u zagradama)

b) Obrasci odgovora su priloženi uz ove četiri grupe ispitanika/ca

Nakon što smo identificirali četiri različita profila ispitanika/ca kada se radi o podršci simboličkim oblicima pravde, istražujemo obrasce odgovora u vezi s prijavljenim iskustvima iz rata, uvjerenjima o sukobu i demografskim faktorima. Ovi nalazi su dobijeni primjenom statističkih tehnika kojima se nastoje istaknuti značajne povezanosti između varijabli, odnosno Chi-Square i multivarijabilnih statistika.

Iskustva iz rata

Iskustva iz rata, koja su prijavile četiri grupe ispitanika/ca, su analizirana u cilju isticanja da li su i na koji način razlikovali/e jedan klaster od drugog. Naročito smo se fokusirali na oblike pretrpljene viktimizacije, subjektivne percepcije o fizičkoj, emocionalnoj i materijalnoj patnji, kao i identitet viktimizatora/ice (vidi tabelu 3).

Ispitanici/e koji/e podržavaju simboličku pravdu (*pro-simbolički*) ističu se kao grupa koja je bila naročito izložena nasilju i progonu tokom sukoba u poređenju sa ostalim grupama ispitanika/ca. Oni/e će vjerovatnije navesti da su bili prisiljeni napustiti svoje prebivalište tokom sukoba. Osim toga, vjerovatno su pretrpjeli/e povrede, bili/e u pritvoru tokom sukoba i izgubili/e imovinu. Uglavnom navode i visoke nivoe fizičke i emocionalne patnje. Njihova percepcija o fizičkoj patnji vjerovatno je trajna jer u znatno većem broju navode da su trpjeli/e fizičku patnju nakon sukoba, u poređenju sa ostalim grupama ispitanika/ca. Konačno, prema odgovorima o identitetu njihovih viktimizatora/ica, vidi se da uglavnom

poznaju te aktere/ice i da ih je viktimizirao/la pripadnik/ca neke oružane grupe, za razliku od drugih grupa ispitanika/ca.

	Viktimizacija	Patnje	Viktimizator/ica
Pro-simboličke pravde (n=208)	Prisilno raseljavanje Povreda, pritvor, gubitak imovine i prihoda	Velika fizička (trajna) i emocionalna patnja tokom sukoba	Poznat/a žrtvi Naoružana grupa
Anti-simboličke pravde (n=113)	Manja je vjerovatnoća prisilnog raseljavanja Manja je vjerovatnoća učešća u sukobu	Slaba fizička i emocionalna patnja	Nije poznat/a žrtvi Nije u pitanju naoružana grupa
Priznavanje (n=200)	Manja je vjerovatnoća pritvaranja ili gubitka imovine	Blaga fizička patnja poslije rata	
Otkrivanje istine (n=104)	Manja je vjerovatnoća prisilnog raseljavanja	Blaga materijalna patnja tokom rata	

Tabela 3 Iskustva iz rata za četiri grupe koje se razlikuju prema nivou podrške za simboličku pravdu

Anti-simbolička kategorija ispitanika/ca pokazuje prilično oprečan obrazac iskustava. Generalno, oni/e su rjeđe doživljavali/e fizičku i emocionalnu patnju tokom sukoba i rjeđe su aktivno učestvovali/e u sukobu kao civili/ke ili borci/kinje, u poređenju sa drugim ispitanicima/cama. Manja je vjerovatnoća da su poznavali/e viktimizatora/icu, da su bili raseljeni/e ili izgubili/e imovinu.

Grupa koja se zalaže za *priznavanje* je manje fizički patila bilo tokom ili nakon sukoba, naročito u poređenju sa *pro-simboličkom*. Grupa koja se zalaže za *otkrivanje istine* manje je materijalno patila tokom sukoba od *pro-simboličke* ili grupe koja želi *priznavanje* te njeni pripadnici/ce uglavnom nisu prisilno raseljavani/e.

Uvjerenja o sukobu i stavovi o pravdi

Ove četiri grupe ispitanika/ca mogu se razlikovati i prema uvjerenjima o sukobu i pravdi¹¹ (vidi tabelu 4 u nastavku).

Ispitanici/e koji/e žele simboličku pravdu (*pro-simbolička grupa*) skloniji/e su da krive nekoga izvan grupe za sukob i da umanjuju patnju pripadnika/ca druge grupe. Što se tiče preferiranih oblika odgovornosti, skloniji/e su da podržavaju procesuiranje pred ICTY-jem kao i provođenje pravde i utvrđivanje istine putem sudova. Osim toga, skloniji/e su da podržavaju oblike odgovornosti koji su simboličke i aktivne prirode, odnosno priznanja i izvinjenja. Što se tiče stavova o ličnom otkrivanju istine, skloniji/e su da misle da i žrtva i počinitelj/ica trebaju drugima pričati o svojim iskustvima iz sukoba i da se takvo lično otkrivanje istine treba dešavati na sudu, u javnosti i grupama koje isključuju one koji/e im ne pripadaju.

Grupa koja je protiv simboličke pravde (*anti-simbolička*) iskazuje suprotne stavove u odnosu na ispitanike/ce iz drugih grupa. Oni/e uglavnom ne misle da je važno da ljudi drugima pričaju o svojim iskustvima iz sukoba, skloniji/e su da ne podržavaju procesuiranje pred ICTY-jem kao ni provođenje pravde i utvrđivanje istine putem sudova. Osim toga, oni/e su grupa koja najmanje podržava priznanja i izvinjenja počinitelja/ica kao oblike aktivne odgovornosti. Oni/e su skloniji da krive čitavo društvo i međunarodnu zajednicu za sukob, a najmanje su skloni/e da krive one koji/e ne pripadaju njihovoj grupi.

Posljednje dvije grupe su slične po pozitivnim stavovima prema pričanju lične istine na sudu. Međutim, iskazuju suprotne stavove o onima koje okrivljavaju te o tome koga uključiti kao učesnika/cu prilikom pričanja lične istine u malim grupama. Grupa koja podržava *priзнавanje* manje je sklona da okrivljava one koji/e ne pripadaju grupi ili da krivi čitavo društvo za sukob od grupe koja podržava *simboličku pravdu (pro-simbolička)*, oni samo žele da žrtve ispričaju svoje lične istine i ne žele da se to otkrivanje istine desi na javnim događajima.

¹¹ Uvjerenja o pravdi svrstana su u dvije dimenzije: odgovornost i lično otkrivanje istine. Prvu dimenziju čine uvjerenja o moralnoj i zakonskoj odgovornosti, kao i razlozi za krivično gonjenje počinitelja. Drugu dimenziju čine uvjerenja o ličnom otkrivanju istine koja se fokusiraju na 1) razmatranje da li ljudi trebaju drugima pričati o svojim iskustvima iz rata i ko bi to trebao činiti 2) publiku pred kojom treba pričati o istini.

	Okrivljavanje i uvjerenja o patnjama drugih grupa	Odgovornost	Lično otkrivanje istine
Pro-simboličke pravde (n=208)	Okrivljavanje drugih grupa Umanjivanje patnji drugih grupa	Podržavaju ICTY, priznanja i izvinjenja Procesuirati počinitelje/ice kako bi se provela pravda i utvrdila istina pred sudom i kako se to nikada ne bi ponovilo	Smatraju da se priče o ratu trebaju pričati pred sudom, na javnim dešavanjima i u malim grupama gdje nisu prisutni pripadnici/e drugih etničkih grupa Žrtve i počinitelji/ce trebaju drugima ispričati o svojim iskustvima iz rata
Anti-simboličke pravde (n=113)	Okrivljavaju društvo i međunarodnu zajednicu, a ne pripadnike/ce drugih grupa Pripadnici/e grupe su patili/e manje od onih koji/e joj ne pripadaju	Manje su skloni/e da podržavaju ICTY	Ljudi ne trebaju drugima pričati o svojim iskustvima iz rata
Priznavanje (n=200)	Ne okrivljavaju druge grupe ni društvo	Podržavaju ICTY, priznanja i izvinjenja Procesuirati počinitelje/ice kako bi se provela pravda i utvrdila istina pred sudom i kako se to nikada ne bi ponovilo	Priče o ratu se trebaju pričati pred sudom, ali ne i na javnim dešavanjima Samo žrtve trebaju pričati o svojim iskustvima iz rata
Otkrivanje istine (n=104)	Okrivljavaju društvo Ne okrivljavaju međunarodnu zajednicu		Priče o ratu se trebaju pričati pred sudom, na javnim dešavanjima i u malim grupama gdje su prisutni pripadnici/e drugih etničkih grupa Žrtve i počinitelji/ce trebaju pričati o svojim iskustvima iz rata

Tabela 4 Uvjerenja o sukobu i pravdi

Grupa za otkrivanje istine je sklonija da krvi čitavo društvo za sukob, a manje su skloni okrivljavanju međunarodne zajednice. I oni/e uglavnom žele da se istina ispriča u okviru malih grupa u zajednici – uključujući pripadnike/ce drugih – i skloni su da misle da i žrtve i počinitelji/ce trebaju ispričati svoja iskustva iz rata. Što se tiče publike za otkrivanje istine, imaju suprotne stavove od *pro-simboličke* grupe koja je sklonija pričanju ličnih istina u grupama, bez prisustva onih koji/e ne pripadaju grupi.

Demografske razlike između ove četiri grupe

Demografske karakteristike svake od ove četiri grupe ispitanika/ca tiču se samo razlika u pogledu etničko-vjerske pripadnosti. *Pro-simboličku* grupu uglavnom čine bosanski muslimani/ke, a naročito je u suprotnosti sa *anti-simboličkom* grupom u kojoj uglavnom nema bosanskih muslimana/ki i čine je bosanski/e Hrvati/ce i bosanski/e Srbi/kinje. Bosanski/e Hrvati/ce će vjerovatnije pripadati grupi za *otkrivanje istine*, u poređenju sa svim ostalim grupama.

Diskusija o nalazima

Fokusirajući se na potrebe za priznavanjem i otkrivanjem istine – radi ostvarivanja simboličke pravde – u našim nalazima su istaknuti različiti profili odgovora prema oblicima zadovoljštine koji zavise od specifičnih iskustava i stavova.

Prva grupa ispitanika/ca, za simboličku pravdu, podržava obje dimenzije simboličke pravde i pokazuje suprotstavljen obrazac iskazanih iskustava i uvjerenja u poređenju sa ostala tri klastera. Ove ispitanike/ce karakteriziraju visoki nivoi viktimizacije – naročito fizičke patnje – što je na njih trajno utjecalo. Još jedna karakteristika je personalizirani karakter njihove viktimizacije, kao i progoniteljska priroda nasilja koje su preživjeli. Oni/e su grupa najsklonija izražavanju uvjerenja kojima se održava sukob, smatrajući pripadnike/ce drugih grupa odgovornima za sukob i umanjujući njihove patnje. Ovi nalazi su u skladu s istraživanjem koje pokazuje pozitivan odnos između visokih nivoa prijavljene viktimizacije i većih sklonosti za okrivljavanje pripadnika/ca drugih grupa (Hewstone et al. 2004) i isključivo fokusiranje na patnje i stradanja vlastite grupe

(Noor, Shnabel, Halabi & Nadler 2012). Pokazalo se da su ova dva uvjerenja kojima se održava sukob pozitivno povezana s manjim sklonostima za oprost i pomirenje među grupama (Noor et al. 2008). Činjenica da oni navode kako su njihovi/e viktimizatori/ce vjerovatno kolektivno djelovali/e u ime određene zajednice (oružane grupe) može objasniti i zašto su skloniji/e takvim uvjerenjima o pripadnicima/cama drugih grupa. Konačno, visoka zastupljenost bosanskih muslimana/ki u ovoj grupi također može predstavljati element povezan sa specifičnim obrascem iskazanih uvjerenja i iskustava. Takva isključiva uvjerenja i okrivljavanje odraz su dominantnih narativa o ulogama grupa u sukobu za koje se sugerira da su naročito prisutni među zajednicama bosanskih muslimana/ki (Barkan & Becirbasic 2015). Osim toga, zbog progoniteljske i grupne prirode njihove viktimizacije i osjećaja kolektivne traume koji iz nje proizlazi (Robben & Suarez-Orozco 2000) i ovoj grupi možda posebno treba simboličko priznanje kao potvrda njihove vrijednosti kao ljudskih bića i građana/ki. Oblici priznanja orijentirani na grupu možda su naročito primjereni za takve ispitanike/ce zbog njihovog potencijala da povrate osjećaj pripadništva zajednici i doprinesu društvenom oporavku. Međutim, takvo priznanje se treba desiti uz uzimanje u obzir njihove naročite sklonosti da podržavaju narative o proteklom ratu kojima se održavaju sukobi između grupa i da isključuju druge grupe iz foruma za lično otkrivanje istine.

Grupa ispitanika/ca koji/e su *protiv simboličke pravde (anti-simbolička)* daje najoprečnije odgovore, naročito u poređenju sa *pro-simboličkom* grupom. Njihova navedena iskustva iz rata pokazuju da nisu bili/e izloženi/e tolikom nasilju i progonu kao druge grupe ispitanika/ca. Imaju sklonost da za sukob okrivljavaju društvo u cjelini i međunarodnu zajednicu, ali ne i pripadnike/ce drugih grupa, i da se slažu da je druga grupa patila više od njihove ukazuje i na inkluzivniju perspektivu o uzrocima i posljedicama sukoba. Oni/e su i najmanje skloni/e da podrže oblike individualizacije odgovornosti, bilo aktivne – kroz izvinjenja i priznanja – ili sudske putem krivičnog gonjenja, naročito pred ICTY-jem. Oni/e ne podržavaju nijedan oblik ličnog pričanja istine. Možda ovi/e ispitanici/e zbog niskih nivoa viktimizacije i činjenice da nisu aktivno učestvovali/e u sukobu imaju manje razloga da budu naklonjeni/e simboličkim oblicima pravde ili da se zalažu za javne oblike otkrivanja istine. Pripadnici/e ove grupe su možda i najmanje skloni/e da se smatraju žrtvama zbog sukoba. Pored toga što ih ova

grupa krivi za sukob, društvo i međunarodna zajednica također čine kategoriju koja je često kritizirana zbog manjka odgovornosti za ulogu u sukobu. Takve percepcije bi mogle biti odraz općeg nedostatka povjerenja u civilno društvo i međunarodne aktere u BiH (Fischer & Petrović-Ziemer 2013), što upućuje na činjenicu da su zahtjevi ove grupe za pravdom možda manje povezani sa sukobom između grupa, a više sa potpunim političkim zastojem koji muči BiH. Posljednje dvije grupe koje isključivo podržavaju ili *priznavanje* ili *otkrivanje istine* imaju neke zajedničke karakteristike, ali se mogu i razlikovati. Obje grupe su navele manje ozbiljnu viktimizaciju i patnju od *pro-simboličke* grupe te su iskazale manju podršku uvjerenjima kojima se održavaju sukobi između grupa. Ipak, ove dvije grupe se razlikuju po nekim i skustvenim i individualnim karakteristikama. Prvi element, prema kojem se razlikuju, je činjenica da je grupa koja podržava *otkrivanje istine* vjerovatno bila manje izložena progonu tokom sukoba nego grupa koja podržava *priznavanje*. Druga razlika se odnosi na aktere/ice kojima treba dozvoliti da ispričaju ličnu istinu i da se ona prizna, kao i preferirano mjesto za pričanje istine. Grupa koja podržava *priznavanje* sklonija je isključivoj perspektivi kojom se pričanje istine ograničava na žrtve, a favorizira se pravna istina, dok je grupa koja podržava *otkrivanje istine* sklonija zauzimanju šireg stanovišta o tome ko bi trebao govoriti istinu i gdje. Široka perspektiva grupe koja podržava *otkrivanje istine* prema pričanju istine vjerovatno je povezana sa njihovom većom sklonošću da krive društvo i manjom podrškom aktivnim oblicima odgovornosti koji su fokusirani na počinitelje/ice (izvinjenja i priznanja) i procesuiranja pred ICTY-jem (u poređenju sa *pro-simboličkom* i grupom koja podržava *priznavanje*). Oni/e su možda naročito skloni/e da podrže sveobuhvatnu potragu za istinom u kojoj bi se uzeli u obzir različiti nivoi odgovornosti i narativi o prošlosti: prevazilaženje okvira jedinstvenog fokusa na individualnoj odgovornosti, pravnoj istini i svjedočanstvima žrtava, kako bi se uključili normativni faktori koji su oprostili sukob i moralne odgovornosti koje uz to idu.

Nasuprot tome, *pro-simbolička* i grupa koja podržava *priznavanje* iskazale su naročitu podršku oblicima odgovornosti i istine baziranim na suđenju. Ipak, ispitanici/ce koji/e podržavaju *priznavanje* razlikuju se od *pro-simboličke* grupe po tome što ograničavaju mogućnost izražavanja lične istine na žrtve, i to isključivo na sudu, pored toga što ne okrivljavaju pripadnike/ce druge grupe za sukob. Istovremeno je *pro-simbolička* grupa otvorena za sve forme za izražavanje

lične istine, izuzev onih koji uključuju pripadnike/ce drugih grupa. Ispitanici/e koji/e podržavaju *priznavanje* možda žele da se njihova individualna stradanja prepoznaju, isključujući one koje ne smatraju žrtvama iz sudskega prostora za priznavanje. Međutim, ovaj isključivi stav ne podrazumijeva sklonost natjecanju sa drugim grupama za status žrtve, kao što je to slučaj sa *pro-simboličkom* grupom.

Sve u svemu, četiri profila definirana u okviru ove studije pokazuju da je moguće istaknuti različite obrasce potreba, iako većina ispitanika/ca podržava jedan ili drugi oblik simboličke pravde. Oni/e koji/e podržavaju samo otkrivanje istine preferiraju kolektivne, inkluzivne i javne inicijative koje okupljaju sve osobe pogodjene sukobom, uključujući i pripadnike/ce drugih grupa. Oni/e koji/e podržavaju samo priznavanje patnji možda su skloniji/e da ograniče mogućnost takvog priznavanja na žrtve i da posebno podrže pravosuđe i njegovo fokusiranje na individualnu odgovornost. Treća kategorija ispitanika/ca koji/e podržavaju oba oblika simboličkog priznanja najsklonija je da prihvati kolektivnu viziju pravde kojom se više isključuju i delegitimiziraju druge grupe, nego što se pruža zadovoljština individualnim žrtvama.

Zaključci

Ovi nalazi predstavljaju jak dokaz da građani/ke Bosne i Hercegovine simboličke oblike pravde smatraju značajnim. Oni/e dobro odražavaju i tvrdnju da pravda ima višestruka značenja za osobe pogodjene sukobom i da se ne može svesti na standardni koncept. Pokazuju kako su percepcije pravde kontekstualne: oblikuju ih lična iskustva, ali i kolektivna tumačenja prošlosti i njihovo sadašnje značenje za aktere koji žele pravdu. Nalazi otkrivaju i utjecaj specifičnih sjećanja i njihovih vezanih ratnih identiteta (npr. da li su bili/e viktimizirani/e tokom sukoba, o kakvoj vrsti viktimizacije se radilo, da li su bili/e civilni/ke ili borci/kinje) koji prevazilaze utjecaje etno-nacionalne pripadnosti. Na primjer, oni/e koji/e se uklapaju u *pro-simboličku* grupu, pored toga što vjerovatno spadaju u kategoriju "bosanskih muslimana/ki", također su vjerovatno bili/e izloženi/e visokom nivou nasilja, prisilnom raseljavanju i progonu i poznavali su viktimizatora/ica. Nalazi pokazuju i da iskustva iz prošlosti i uvjerenja o pravdi mogu nagnati neke osobe da usvoje uvjerenja kojima se sukob umanjuje ili

promovira. Dakle, utvrđivanje specifičnosti, iza bojazni o pravdi koje su građani/ke izrazili/e u poslijeratnom okruženju, ne samo da brusi naše tumačenje nijansi u tim tvrdnjama, nego i ulogu koju igraju u politici viktimizacije i okriviljavanja u BiH. Općenito, ovim se ističe potreba da osobe pogodjene oružanim sukobom učestvuju u provedbi simboličkih oblika pravde kako bi se uklopili u njihova specifična očekivanja u pogledu odštete.

Osim toga, u nalazima se ističe da podrška nesudskim dimenzijama ne sprječava podršku sudskim mehanizmima jer su mnogi ispitanici/e koji/e cijene simboličke oblike pravde skloni/e da podrže i pravne oblike odgovornosti i istine. Time se potvrđuje komplementarnost sudskih i nesudskih oblika TP. Također se daju naznake o percipiranoj vrijednosti suđenja u pogledu njihovog potencijala da rezultiraju simboličkim osnaživanjem i priznanjem za žrtve i preživjele (Minow 1998). Međutim, naučnici/e sugeriraju da se to možda ne odnosi na sve žrtve (Doak 2011; Stover 2005). Mnogi/e ispitanici/e cijene suđenja kao prostor za otkrivanje ličnih istina i njihovo priznavanje zato što ih smatraju jedinim mogućim terenom za ove svrhe. U BiH postoji veoma mali broj inicijativa u okviru kojih se mogu otkriti i ispričati pluralistički, neisključivi oblici istine koji ne izazivaju podjele (za iznimke, vidi Rauschenbach, Parmentier & Weitekamp, u pripremi). Budući da su donedavno suđenja bila dominantni mehanizam za provođenje pravde u BiH, ona možda predstavljaju jedini percipirani prostor priznavanja za žrtve. Sličan zamišljeni prostor, koji još uvijek nije implementiran, mogao bi biti RECOM – projekt koji nastoji formirati regionalnu komisiju za traženje istine u kojoj će biti zastupljeno nekoliko država sa Zapadnog Balkana, uključujući BiH. Trenutno su u toku konsultacije o navedenoj komisiji. Nije sigurno da li će ona predstavljati forum za žrtve jer se to eksplicitno ne spominje u predloženim ciljevima. Prema statutu RECOM-a to “vansudsko tijelo će imati sljedeće zadatke: istraživanje svih tvrdnji o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava povezanih s ratom, navođenje imena svih žrtava rata i žrtava zločina povezanih s ratom te prikupljanje informacija o logorima i drugim centrima za prisilno pritvaranje.”¹² Dakle, svjedočanstva žrtava će vjerovatno biti ograničena osnivačkim ciljevima komisije, pored često isticanih praktičnih ograničenja u pogledu vremena i resursa (Doak 2011). Primjerenoj kanali za iznošenje ličnih istina i priznavanje patnji mogli bi se pronaći u oblicima simboličke pravde kao

¹² Za više informacija o RECOM-u vidi: <http://www.recom.link/about-us-2/sta-je-rekom/>

što su umjetničke inicijative, te one za prepričavanje ili memorijalizaciju. Pored potencijala za promoviranje inkluzivnog društvenog dijaloga o prošlosti, one bi mogle omogućiti iznošenje individualnih i ličnih istina, kao i prisjećanje o različitim i značajnim iskustvima. Usmene historije (Rauschenbach, Scagliola, Parmentier & de Jong 2016) i umjetničke inicijative (Simic 2015) predstavljaju vrijedne kanale kroz koje svjedoci/kinje mogu prenijeti lične uspomene i njima aktivno upravljati. To marginaliziranim glasovima daje vrijednu priliku da djeluju u suočavanju sa hegemonijskim tumačenjima prošlosti. Inicijative za memorijalizaciju, pod uslovom da ne uzrokuju podjele i da nisu pokrenute na nacionalnoj osnovi (problem koji se često ističe, vidi npr. Armakolas 2015; Moll 2013), također mogu predstavljati važan prostor za iznošenje istina i priznavanje patnji, naročito ako ujedinjuju individualne i kolektivne dimenzije priznavanja. To može pomoći da se izbjegnu izazovi koje ove dimenzije nose kada se odvojeno implementiraju: kolektivna memorijalizacija često može utjelovljavati široko i formalno priznavanje društvene nepravde dok su individualizirane inicijative uvijek selektivne, intimne i isključive (Hamber 2009).

Kao završni komentar, želimo istaknuti činjenicu da se naši nalazi trebaju čitati u svjetlu čestog zapažanja da su bojazni građana/ki u pogledu pravde i stradanja u Bosni i Hercegovini također u znatnoj mjeri određene svakodnevnim poslijeratnim iskustvima sa strukturalnom isključenošću i neravnopravnosću (Gordy 2015; Jansen 2007). U toj perspektivi, neki/e tvrde da poticanje funkcionalnih oblika saradnje i solidarnosti u cilju promoviranja ekonomskih i društvenih koristi također može predstavljati značajan pokazatelj inkluzivne pravde (Haider 2011). Mi bismo dodali da i historijske nepravde doživljene u vezi s trajnim društvenim neravnopravnostima (npr. društvena klasa ili urbano u odnosu na ruralno) možda oblikuju aktuelnu borbu za simboličku pravdu (Sorabji 1993). Takve strukturalne nepravde trebaju se uzeti u obzir pri odgovaranju na potrebe za pravdom u BiH jer bi se njihovim zanemarivanjem mogli potkopati sami ciljevi i očekivane koristi od inicijativa za simboličko priznavanje (Hamber 2006). Općenito, tvrdimo da je uz konkretne odgovore na aktuelne bojazni (ponekad povezane sa ratom) u vezi sa društvenom nepravdom koja dominira svakodnevnim životom u BiH potrebno razmisliti i o razvoju adekvatnih simboličkih reparacija (Begicevic 2016).

Reference

- Armarkolas, Ioannis. 2015. "Imagining Community in Bosnia: Constructing and Reconstructing the Slana Banja Memorial Complex in Tuzla." U: *War and Cultural Heritage*, ur. Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose, 225-250. New York: Cambridge University Press.
- Arriaza Laura J. i Naomi Roht-Arriaza. 2010. "Weaving a Braid of Histories: Local Post-armed Conflict Initiatives in Guatemala." U: *Localizing Transitional Justice. Interventions and Priorities after Mass Violence*, ur. Rosalind Shaw and Lars Waldorf, 205-227. Stanford: Stanford University Press.
- Ashplant Timothy G, Graham Dawson i Michael Roper ur. 2000. *The Politics of War Memory and Commemoration*. London: Routledge.
- Barkan Elazar i Belma Becirbasic. 2015. "The Politics of Memory, Victimization and Activism in Postconflict Bosnia and Herzegovina." U: *Historical Justice and Memory*, ur. Klaus Neumann i Janna Thompson. Madison: University of Wisconsin Press.
- Begicevic, Alma. 2016. "Money as Justice: The Case of Bosnia and Herzegovina." *Oñati Socio-legal Series* 6.3: 396-425.
- Bell, Christine. 2009. "Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the 'Field' or 'Non-Field.'" *International Journal of Transitional Justice* 3: 5-27.
- Braun, Christian. 2014. "The Srebrenica-Potocari Memorial: Promoting Injustice?" U: *Memorials in Times of Transition*, ur. Susan Buckley-Zistel and Stephanie Schäfer, 173-198. Cambridge: Intersentia Publishing Ltd.
- Brown, Kris. 2013. "Commemoration as Symbolic Reparation: New Narratives or Spaces of Conflict?" *Human Rights Review* 14.3: 273-289.
- Bougarel Xavier, Elissa Helms i Ger Duijzings. 2007. *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*. Aldershot: Ashgate.
- Corkalo Dinka, Dean Ajdukovic, Harvey Weinstein, Eric Stover, Dino Djipa i Miklos Biro. 2004. "Neighbors Again? Inter-Community Relations after Ethnic Violence." U: *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, ur. Eric Stover and Harvey Weinstein, 143-161. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danieli, Yael. 2014. "Healing Aspects of Reparations and Reparative Justice for Victims of Crimes against Humanity." U: *Reparations for Victims of Crimes against Humanity*, ur. Jo-Anne Wemmers, 7-21. London: Routledge.

- Doak, Johnathan. 2011. "The Therapeutic Dimension of Transitional Justice: Emotional Repair and Victim Satisfaction in International Trials and Truth Commissions." *International Criminal Review* 11.2: 263-298.
- Ferguson Neil, Mark Burgess i Ian Hollywood. 2010. "Who are the Victims? Victimhood Experiences in Postagreement Northern Ireland." *Political Psychology* 31.6: 857-886.
- Fischer Martina i Ljubinka Petrović-Ziemer (ur.). 2013. "Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia." Berghof Report No. 18. Berlin: Berghof Foundation.
- Fletcher Laurel E. i Harvey M. Weinstein. 2002. "Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation." *Human Rights Quarterly* 24.3: 573-639.
- Graham Brian i Yvonne Whelan. 2007. "The Legacies of the Dead: Commemorating the Troubles in Northern Ireland." *Environment and Planning D* 25.3: 476-495.
- Grandits, Hannes. 2007. "The Power of 'Armchair Politicians': Ethnic Loyalty and Political Factionalism among Herzegovinian Croats." U: *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. Xavier Bougarel, Elissa Helms i Ger Duijzings, 101-122. Aldershot: Ashgate.
- De Greiff, Pablo. 2006. "Justice and Reparations." U: *The Handbook of Reparations*, ur. Pablo De Greiff, 451-477. Oxford: Oxford University Press.
- Haider, Huma. 2009. "(Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina." *The International Journal of Transitional Justice* 3.1: 91-113.
- Haider, Huma. 2011. "Social Repair in Divided Societies: Integrating a Coexistence Lens into Transitional Justice." *Conflict, Security & Development* 11.2: 175-203.
- Hamber, Brandon. 2000. "Repairing the Irreparable: Dealing with the Double-binds of Making Reparations for Crimes of the Past." *Ethnicity and Health* 5.3/4: 215-226.
- Hamber Brandon i Richard A. Wilson. 2002. "Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in Post-conflict Societies." *Journal of Human Rights* 1.1: 35-53.
- Hammack Phillip. L. i Andrew Pilecki. 2012. "Narrative as a Root Metaphor for Political Psychology." *Political Psychology* 33.1: 75-103.

- Herman, Judith. 1992. *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*. London: Pandora.
- Hewstone Miles, Ed Cairns, Alberto Voci, Frances McLernon, Ulrike Niens i Masi Noor. 2004. "Intergroup Forgiveness and Guilt in Northern Ireland: Social Psychological Dimensions of 'The Troubles.'" U: *Collective Guilt International Perspectives*, ur. Nyla. R. Branscombe i Bertjan Doosje, 193–215. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hronešová, Jessie. 2016. "Might Makes Right: War-Related Payments in Bosnia and Herzegovina." *Journal of Intervention and Statebuilding* 10.3: 339–360.
- Isaacs, Anita. 2009. "Truth and the Challenge of Reconciliation in Guatemala." U: *Reconciliation(s). Transitional Justice in Post Conflict Societies*, ur. Johanna R. Quinn, 116–146. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Janoff-Bulman, Ronnie. 1985. *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. New York: The Free Press.
- Jansen, Stef. 2007. "Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life." U: *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. Xavier Bougarel, Elissa Helms i Ger Duijzings, 193–210. Aldershot: Ashgate.
- Lambourne, Wendy. 2009. "Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence." *International Journal of Transitional Justice* 3.1: 28–48.
- Moll, Nicolas. 2013. "Fragmented Memories in a Fragmented Country: Memory Competition and Political Identity-building in Today's Bosnia and Herzegovina." *Nationalities Papers* 41.6: 910–935.
- Moon, Claire. 2012. "Who'll Pay Reparations on My Soul?" Compensation, Social Control and Social Suffering." *Social & Legal Studies* 21.2: 187–199.
- Margarell, Lisa. 2007. "Reparations in Theory and Practice." *Reparative Justice Series*. New York: International Centre for Transitional Justice.
- Minow, Martha. 1998. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.
- Naidu, Ereshnee. 2004. "Symbolic Reparations: A Fractured Opportunity." Johannesburg: Centre for the Study of Violence and Reconciliation.
- Naidu, Ereshnee. 2014. "Memorialisation in Post-conflict Societies in Africa: Potentials and Challenges." U: *Memorials in Times of Transition*, ur. Susan Buckley-Zistel i Stephanie Schäfer, 29–46. Cambridge: Intersentia.
- Naidu Ereshnee i John Torpey. 2012. "Reparations for Human Rights Abuses." U: *Handbook of Human Rights*, ur. Thomas Cushman, 476–490. New York: Routledge.

- Noor Masi, Nurit Shnabel, Samer Halabi i Arie Nadler. 2012. "When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood Between Adversarial Groups in Violent Conflicts." *Personality and Social Psychology Review* 16.4: 351-374.
- Noor Masi, Rupert Brown, Roberto Gonzalez, Jorge Manzi i Christopher Lewis. 2008. "On Positive Psychological Outcomes. What Helps Groups with a History of Conflict to Forgive and Reconcile with Each Other?" *Personality and Social Psychology Bulletin* 34: 819–832.
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). 2008. *Rule of Law Tools for Post-conflict States: Reparations Programmes*. Geneva: United Nations.
- Quinn, Joanna R. 2009. "What of Reconciliation? Traditional Mechanisms of Acknowledgment in Uganda." U: *Reconciliation(s). Transitional Justice in Post Conflict Societies*, ur. Joanna. R. Quinn, 174-206. Montreal: Mc-Gill-Queen's University Press.
- Ramanathapillai, Rajmohan. 2006. "The Politicizing of Trauma: A Case Study of Sri Lanka." *Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology* 12: 1-18.
- Rauschenbach Mina, Stephan Parmentier i Elmar Weitekamp. Forthcoming. "Non-judicial Mechanisms of Transitional Justice as Sources of Acknowledgment for Social Transformation. Empirical Findings from Bosnia-Herzegovina." Radni list.
- Rauschenbach Mina, Stef Scagliola, Stephan Parmentier i Franciska de Jong. 2016. "The Perfect Data-marriage: Transitional Justice Research and Oral History Life Stories." *Transitional Justice Review* 1.4: 7-58.
- Robben Antonius i Marcelo Suarez-Orozco. 2000. *Cultures Under Siege: Collective Violence and Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw Rosalind, Lars Waldorf i Pierre Hazan. 2010. *Localizing Transitional Justice: Interventions and Priorities after Mass Violence*. Stanford: Stanford University Press.
- Simic, Olivera. 2015. "Stories We Tell: Documentary Theatre, Performance and Justice in Transition." U: *Post-communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-five Years of Experience*, ur. Lavinia Stan and Nadya Nedelsky, 252-275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sorabji, Cornelia. 1993. "Ethnic War in Bosnia?" *Radical Philosophy* 63: 33-35.
- Stover, Eric. 2005. *The Witnesses. War Crimes and the Promise of Justice in The Hague* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Valiñas Marta, Stephan Parmentier i Elmar Weitekamp. 2009. "Restoring Justice in Bosnia and Herzegovina. Report of a Population-based Survey." Radni list No. 31, Leuven Center for Global Governance Studies.
- van der Merwe, Hugo. 2008. "What Survivors Say about Justice: An Analysis of the TRC Victim Hearings." U: *Truth and Reconciliation in South Africa: Did the TRC Deliver?*, ur. Audrey Chapman and Hugo van der Merwe, 23-44. Philadelphia: University of Pennsylvannia Press
- Vukovac, Goran. 2015. "Prof. Eric Gordy on 2014 Bosnian Protests and Plenums." *Direct Democracy and Active Citizenship*, pristupljeno 27 jula. <http://www.artsrn.ualberta.ca/direct-democracy/?cat=28>.
- Winter Jay i Emmanuel Sivan. 1999. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

STVARANJE VIŠESMJERNOG SJEĆANJA RADI ZACJELJIVANJA RANA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Stephanie C. Edwards

Svjedočanstvo bilježi prelazak sa individualnog iskustva na kolektivnu arhivu, sa lične traume na javno sjećanje. Ali kada svjedočanstvo koje se nalazi na nacionalnoj pozornici kidaju sukobljeni ciljevi onih koji svjedoče, takva je transformacija onemogućena. (Miller & Tougaw 2002: 13)

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) daje savršen primjer vještačke transformacije traumatičnog iskustva. Umjesto da ponudi mirno rješenje kojem su se mnogi ljudi nadali, čini se da ICTY, iz perspektive autora i autorica, nije u stanju promovirati istinsko pomirenje. Duboko isprepletenog vjerskog i kulturnog izražaja, mnogi/e stanovnici/e područja bivše Jugoslavije svoje nekadašnje sunarodnjake/kinje smatraju direktnim saučesnicima/cama nasilja koje se desilo i to zbog njihove pripadnosti nekoj etničko-vjerskoj (danas se često naziva nacionalnom) grupi, a ne njihovih individualnih djela. Sukobi oko identiteta uporno opstaju na svim nivoima društva, od intrapersonalnog, preko vlade do vjerskog nivoa. Time se nameće pitanje kako se mogu premostiti identiteti i narativi iskovani u traumi rata. U ovom radu se predlaže put mira čitanjem teorije traume općenito i rada Michaela Rothberga, naročito u kontekstu bivše Jugoslavije. Rothberg iznosi plodan prijedlog "višesmjernog sjećanja" kojim se nastoje prevazići konkurentni narativi o patnji otkrivanjem povezanosti između doživljaja traume.¹³ Analizira se i višesmjerno sjećanje u bivšoj Jugoslaviji kao mogući alat za razvoj bezopasnih kulturnih sjećanja u zajedničkom bukvnom i figurativnom prostoru.¹⁴

13 Također se oslanja na rad Žilke Spahić Šiljak, Tatjane Aleksić, Cathy Caruth, Shelly Rambo i Jenny Edkins, a tangencijalno na tromjesečno lično putovanje kroz veći dio bivše Jugoslavije 2011. godine.

14 Kao autsajderica u toj regiji i tamošnjim proteklim dešavanjima, nadam se da mogu ponuditi tematski osvrt koji se fokusira na "geografiju samog sebe" koja je i dalje univerzalna u ljudskom doživljaju i duboko oštećena u nasilju u zajednici (Erikson 1994: 159).

Prvo ću predstaviti vrlo kratku procjenu sukoba u bivšoj Jugoslaviji kao nečega što antropolog Mark Juergensmeyer naziva "kozmičkim ratom." To pruža kontekst za šire, često negativno ukorijenjene, društvene realnosti koje istrajavaju u toj regiji. Drugo, osvrnut ću se na perspektivu međunarodnih pravnih naučnika o ICTY-ju koji tvrde da on, u najboljem slučaju, predstavlja bezlični pokušaj mirovorstva, a u najgorem direktni pobačaj pravde. Nakon ove tmurne ocjene ICTY-ja, analizirat ću mogućnost stvaranja višesmjernog sjećanja u bivšoj Jugoslaviji kroz literaturu o traumi. U ovom trećem i završnom koraku predstavljen je interdisciplinarni pristup kojim se nastoji dati potencijalni novi okvir regionalnom iskustvu te analizirati teoretski putevi naprijed kroz teoriju traume. Autentičnim bavljenjem zamršenim obrascima saučesništva i povezanosti, koji i dalje uporno opstaju u regiji, otkriva se istinski isprepletena priroda njenih identiteta i zajednica kao i potencijal za trajni mir.

Jugoslovenski sukob kao "kozmički" rat

Raspad bivše Jugoslavije bio je brutalan. Hrvatski teolog Miroslav Volf sažeto opisuje ove ratove: "Rezultat: svijet bez onih drugih. Cijena: rijeke krvi i suza. Dobit: izuzev napunjenih novčanika gospodara rata i ratnih profitera, postoje samo gubici, na svim stranama" (2010: 57). Ratovi su službeno počeli nemirima na Kosovu 1991, a konačno su završeni 1999. godine sa procijenjenih 130 000 – 140 000 mrtvih, do 60 000 silovanih žena (uglavnom Bošnjakinje/muslimanke), a bezbroj domova, sela i historijskih lokaliteta je uništeno.¹⁵ Iako se često stavlja u okvire duboko ukorijenjenog etničkog rata, ovaj sukob je ustvari ukorijenjen u želji da se kontroliraju resursi u okruženju koje je naviklo na državnu kontrolu.¹⁶ Prije sukoba su postojale razlike među Bošnjacima/kinjama (muslimani/ke), Hrvatima/cama (katolici/kinje) i Srbima/kinjama (pravoslavci/ke), ali je

¹⁵ Liste o uništavanju gradova, vjerskih i historijskih lokaliteta prema religijskom identitetu mogu se pronaći u Sellsovom radu (2003: 309-331). Jugoslovenski ratovi su rezultirali jednim od prvih priznanja silovanja kao moderne taktike ratovanja. Ona nije bila iskušivo individualizirana, nego je bila prisutna i u "logorima za silovanje" u kojima su držane žene i djeca (vidi United Nations 2016).

¹⁶ "Bila je to teritorijalna agresija, podržana prikladnom ideologijom etničkog separatizma, koja je opravdavala zločin etničkog čišćenja počinjen po nalogu političara" (Broz 2004: xxiv). Broz, unuka bivšeg jugoslovenskog lidera Josipa Broza Tita, uspjela je prikupiti usmene priče o historiji iz sve tri velike etničke grupe u Bosni i Hercegovine, djelimično zbog percepcije o njoj neutralnosti i porodičnih veza (2004: xxxv).

postojala i opća društvena kohezija u svakodnevnom životu u većini zajednica. Iako se nisu baš svi uvijek "slagali", ni mržnja nije postojala de facto (Broz 2004: xxiii).¹⁷ Ustvari, vjeroispovijest nije bila određujući faktor u životima mnogih (ako ne većine) građana, ali je postala centralni dio njihovih identiteta kako su žrtve nasilja birane isključivo na osnovu vjerske pripadnosti, a vjerske "institucije, simboli, rituali i ideologije" predstavljale su načine za motiviranje i opravdavanje nasilja.¹⁸ Rezultirajuće etničko čišćenje – a i sam pojam "etničko" – mogu skrivati nametnutu prirodu vjerskih kategorija u jugoslovenskom sukobu. Iako se u ovom radu ne mogu u potpunosti obraditi razvoj i vremenski okvir sukoba, važno je izvući istinsku prirodu etničkog identiteta u regiji kako bi se analizirali aktuelni narativi o saučesništvu u datom kulturološkom prostoru i to kao moguće liječenje takve traume.

Priznavanje historije i korijena aktuelnih kulturoloških skripti naročito je značajno za svaki novi narativ. Manipuliranja takvim skriptama su nevjeroyatno efektivna u stvaranju onoga što antropolog i vjerski stručnjak Mark Juergensmeyer naziva "kozmičkim ratom." Prema postavci kozmičke orientacije, postojeći sukob "nadilazi ljudsko iskustvo" (2003: 149). Religija daje najčešći okvir za opravdavanje motiva koji ljudi tjeraju da se nasilno ponašaju. U kozmičkom kontekstu, individualna "djela nasilja prešutno su bila tek odgovori na veliku tekuću borbu" (Ibid.). Tokom raspada Jugoslavije, srbijanski lider Slobodan Milošević je instrumentalizirao vjersku metodologiju kako bi uklonio umjerene, dao vlast nacionalistima i formirao tajnu policiju i odrede smrti da ostvari svoju viziju. Institucije i simboli pravoslavlja Miloševiću su dali "okvir u kojem je takvo krvoproljeće imalo smisla i nije samo bilo opravdano, nego je predstavljao čin žrtvenog iskupljenja" (Sells 2003: 314).¹⁹ Kozmičkom ratu nisu potrebne legitimne mjere prema grupama koje ne učestvuju u sukobu, nego je dovoljno da on bude validan za same zajednice. Stoga, lokalizirana "moralna, ideološka i organizacijska podrška koja je neophodna za takve mjere" (Juergensmeyer

¹⁷ Broz također ističe da "u okviru razgovora o ratu, ove grupe nazivamo 'etničkim grupama' – to nisu rase, izolirane civilizacije, niti jezici: to su političke kategorije koje su proizile iz historijskih borbi" (Ibid.).

¹⁸ "Neki preživjeli su npr. naveli kako sebe nisu smatrali religioznima, te da čak nisu ni razmišljali o svom vjerskom identitetu sve dok nisu izdvojeni i progonjeni zbog njega: otkrili su da imaju vjerski identitet tek kada im je on nametnut" (Sells 2003: 308-9). Vidi i: Broz 2004: xxvii.

¹⁹ Broz ističe i da su "najužasniji zločini namjerno počinjeni u ime etničkog čišćenja: etničko čišćenje nije bilo posljedica, nego cilj ovog rata" (2004: xx).

2003: II) kolektivizira djelovanje, podrazumijevajući sve pojedince/ke što stvara društvo koje pokreće strah. Ova implikacija, ponovo formulirana religijskim pojmovima, potiče dalje nasilje. Moćan primjer je bilo stvaranje "srpskog Jeruzalema," koncepta koji je sveti prostor proširio na nacionalnu geografiju.²⁰ Pored toga, on šalje poruku o "bezvremenoj sadašnjosti... u kojoj velike spomenike srpskog Jeruzalema uvijek uništavaju različiti aspekti iste neprijateljske etničke i religijske moći" (Sells 2003: 313).²¹ Milošević je nastojao stvoriti stanje neprestanog sukoba korištenjem simbola kojima je manipulirao regijom i sticao moć.

Nametanje vjerskog identiteta u cilju stvaranja "kozmičkog rata" odredilo je jugoslovenski rat. Institucionalne kategorije su nadvladale individualne uloge i sakrile djelovanje normalnih civila iza gnusnog ponašanja nekolicine. U jugoslovenskim ratovima, genocid nije počinjen uz "opštenarodno učešće". Umjesto toga, "ljudi su se borili protiv ovog radikalnog ponovog tumačenja svijeta koje je politika moći nametnula njihovim identitetima, tijelima i domovima" (Broz 2004: xvi-ii. Vidi i Biro & Milin 2005: 135). Međutim, do saučesništva je došlo zbog prijetnji civilnih organa vlasti i moći vjerskog narativa koji su pozivali na učešće, makar i minimalno.²² "Pomoći i agresivnost doista dolaze sa različitih strana" (Broz 2004: xxi).²³ Ipak, žrtve su i dalje "suočene sa svijetom u kojem su neopisivi zločini ne samo prošli nekažnjeno, nego su nagrađeni slavom, profitom i moći" (Ibid.). Mnogi građani/ke i dalje se drže

20 "Srpski Jeruzalem" predstavlja ispreplitanje religijske i političke historije u kojem su istaknuta (pa čak i stvorena) pravoslavna religijska mjesta, kako bi se ne samo ojačala ili predstavila pravoslavna vjera, nego da bi se direktno povezala sa etničkim identitetom i nacionalističkim osjećanjima te opravdala nasilno djelovanje u znak odmazde zbog navodne prijetnje, represije ili "uklanjanja" ovih lokaliteta. Juergensmeyer tvrdi da je za mnoge Srbe tokom sukoba političko djelovanje/nasilje na taj način prožeto dubokim vjerskim i "kozmičkim" značenjem.

21 Aleksić (2013) detaljnije razmatra nadmoćnost "žrtvenog mita" koji prožima regiju Balkana (2013).

22 Na primjer, obožavanje novog vjerskog narativa koji se eksplicitno povezao sa političkim nasiljem značilo je da, čak i ako je neko dovodio u pitanje njegovu istinitost i nije lično primjenjivao nasilje, ta je osoba i dalje možda sarađivala sa grupama odnosno pojedincima/kama koji/e su činili nasilje pružanjem materijalne podrške ili pukim nečinjenjem (bilo da je to bilo motivirano religijom, potrebom za sigurnošću i osnovnim potrebama). Za dalje diskusije o saučesništvu, vidi: Kissell (1999) and Kutz (2000).

23 Da bi se borili protiv dominantnih, manipulativnih glasova kreatora/ica sukoba, glasovi pojedinaca/ki koji/e su patili/e od presudne su važnosti za stvaranje produktivnih kulturnih sjećanja, te protiv trajno prisutne gorčine. Vidi i Juergensmeyer (2003: 13). Poput Juergensmeyera (iako se on bavi terorizmom) i ja zauzimam "kulturni pristup" u razmatranju saučesništva u traumi i doživljaja traume. Fokusiranje na žrtvu je nesumnjivo etički potez, koji su u ovom kontekstu inspirirali Volf i njegov učitelj, Jürgen Moltmann.

narativa o moći i podjeli, koji su njegovani tokom sukoba, kako bi zadržali osjećaj da su prošla djela opravdana ili puku nadu za budućnost. Moraju se prepoznati složene realnosti koje funkcioniraju u okviru balkanske retorike poput "kozmičke" orientacije sukoba, kako bi se osvijetlili efektivni putevi ka stvaranju novog kulturnog pamćenja.

ICTY i nezadovoljstvo

Rezonirajući utjecaj ICTY-ja, čini se da je on ključna komponenta trenutne klime u bivšoj Jugoslaviji. Iako se u ovom radu ne može iscrpno obraditi dosadašnji rad ICTY-ja, u sažetku je objašnjen njegov neuspjeh u borbi protiv štetnih kulturnih narativa kao i potreba za traženjem efektivnijih načina dijeljenja pravde. ICTY je formiran u "revoluciji" međunarodnog javnog prava početkom devedesetih godina. Međunarodni sudovi su pokrenuti širom svijeta, kako bi se utvrdila krivična odgovornost pojedinaca za masovna zvjerstva (Arzt 2006: 226). Općenito, cilj takvih tribunala je da se demokratija konsolidira, te da se osigura "trijumf vladavine prava nad instinktom za osvetu, nakon dugotrajnih perioda društvenog nasilja" (Ibid.). Kao prvi takav međunarodni sud od Nurnberga, ICTY je formiran obavezujućom rezolucijom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. Kada je sud počeo sa radom 1993. godine, rat je još uvijek bjesnio. Nekoliko puta mu je naloženo da zaključi svoje postupke, a najnoviji potencijalni rok za zaključenje svih tekućih suđenja i postupaka po žalbi pred ICTY-em je 2017. godina, skoro dvadeset pet godina nakon početka rada (President Meron Updates the UN Security Council 2016; "Statement by President Carmel Agius" 2016).

Za mnoge kritičare/ke, najveći nedostatak ICTY-ja je u tome što je Hag "fizički i psihički udaljen od stanovništva" (Arzt 2006: 228). Iako je to bilo neophodno zbog tekućeg sukoba, smještanje ICTY-ja izvan bivše Jugoslavije je otežalo ostvarenje njegove misije. Pored toga, u ranoj fazi razvoja, "osoblje ICTY-ja se fokusiralo na izgradnju institucije i nije obraćalo previše pažnje na kontinuirano raspirivanje plamena etničke mržnje koju su vjerske vođe i mediji bljuvali istovremeno s paranoičnom retorikom protiv samog Tribunal-a" (Ibid. Vidi i Spoerri & Freyberg-Inan 2008). Nakon pet godina postojanja, ICTY je

pokrenuo program educiranja građanstva o svojim procesima i svrsi, ali su nacionalne vođe već ovo tijelo opisale kao pristrano, nepravedno, pa čak i kao nastavak diskriminacije regije (naročito u Srbiji, gdje je upotrebljavana fraza "međunarodna zavjera") (Arzt 2006: 234. Vidi i Ramet 2012: 8).²⁴

Većina uspjeha ICTY-ja odnosi se na širenje ovlasti i primjenu međunarodnog prava, a ne na situaciju koju je trebao rješavati nakon formiranja. Kako su o međunarodnim sudovima primijetili mnogi pravni naučnici, jedna je stvar zacrtati ciljeve, a sasvim druga je utvrditi da li su takvi ciljevi shvaćeni "na terenu" (Arzt 2006: 229, 231).²⁵ Ako je sud podržavao međunarodno pravo, to ne znači da je ova metoda osigurala trijumf vladavine prava u bivšoj Jugoslaviji, niti da je eliminirala poriv za osvetom. U stvari, četiri centralna cilja krivičnih suđenja poput onih pred ICTY-jem (obeshrabrvanje poziva na osvetu, individualiziranje krivnje, utvrđivanje historijskih zapisa i doprinos pomirenju) u najmanju ruku su se pokazali problematičnim u primjeni i efikasnosti (Clark 2009). Međutim, više studija je pokazalo da kroz suđenja koja su prenošena na radiju i televiziji, kao i temeljite zapise na internetu, neke žrtve osjete oslobođanje. Takav "dokaz", javno ponuđen od tijela koje ne pripada državi učesnici u sukobu, na neki način legitimizira iskustva žrtava. On umanjuje pritisak žrtava potvrđujući njihova iskustva i prikazujući (povremeno) potpuna priznanja onih/e koji su krivi/e. Ipak, ova suđenja su pristrana iz perspektive mnogih građana/ki bivše Jugoslavije, a veliki broj žrtava dovodi u pitanje njegovu učinkovitost u cjelini (Saxon 2005). Iako ICTY smatra da su priznanja krivnje, često potaknuta sporazumima o priznaju, jedna od metoda za promicanje pomirenja, čak i ona imaju mali ili nikakav utjecaj na šire okruženje ispunjeno tenzijama u bivšoj Jugoslaviji (Clark 2009). Pored toga, priznanja krivnje se često povezuju sa nekim oblikom nekažnjivosti što može pojačati strah žrtava čiji je osjećaj

24 Osim toga, srpski političari su koristili njegova suđenja za veličanje ratnih zločinaca (Spoerri 2011: 1844; Clark 2008: 337-8). Uprkos općem lokalnom preziru prema ICTY-ju, anketa koja je provedena 2004. godine pokazala je da je 64% anketiranih Srba posjedovalo "malo ili veoma malo" znanja o svrsi ili provođenju misije ICTY-ja (Arzt 2006: 232). I u Hrvatskoj postoje slični statistički podaci, mada ne toliko frapantni (Ibid.). Srbijansko glasačko tijelo "skoro je fatalistički pomireno sa niskim životnim standardom u državi...[i] čini se da više ne vjeruje da je promjena moguća, i prihvata istinu da se nikad ništa ne mijenja, osim političke stranke na vlasti" (Aleksić 2013: 196).

25 Iako retributivna pravda, poput one kojoj teži ICTY, može predstavljati sastavni dio procesa izgradnje mira na terenu, do danas je nedovoljno istražena direktna povezanost sa krivičnim suđenjima i miron. Najbolje prakse trenutno pokazuju da cjelovitiji skup procesa nudi najviše nade za uvođenje zadovoljavajućeg i trajnog mira u post-konfliktnim područjima (Clark 2011).

stalne prijetnje od onih koji se smatraju odgovornim za njihovu patnju donekle i opravdan (Başoğlu et al. 2005). Iako ICTY nastavlja sa procesuiranjem osoba koje su učestvovale u genocidu i ratnim zločinima, malo toga je učinio da bi se suprotstavio nastavku štetnih kulturnih narativa. Doista, "sve tri najveće nacionalne zajednice u regiji, Srbi, Hrvati i muslimani, sebe vide kao [sic] žrtvu, a ne kao počinitelja agresije i zvjerstava nad drugim stranama" (Saxon 2005: 562). Sa takvim ukorijenjenim narativima i doživljajima viktimizacije, strahom i isključenošću iz pravosudnog procesa, mora se tražiti alternativni put ka kulturnom iscjeljenju.

Tumačenje Bosne u Beogradu

Na osnovu navedenoga, tumačenja jugoslovenskog sukoba kao "kozmičkog rata" i neuspjeha ICTY-ja da se pozabavi nasilnim kulturnim narativima, okrećem se teoriji traume. Ova teorija, a naročito rad Michaela Rothberga, pruža jedinstvene perspektive posmatranja sadašnjeg trenutka kao mogućnosti da građani/ke stvore vlastito "višesmjerno sjećanje." Iako se u ovom radu ne može dati potpuna procjena dosadašnje teorije traume, predstavit će teoretske refleksije od pomoći onima koji/e danas nastoje njegovati produktivna kulturna sjećanja u regiji kao potencijalni način za npr. ponovo tumačenje Bosne u Beogradu.

Višesmjerno sjećanje u osporavanom prostoru

Rothbergova teorija o višesmjernom sjećanju ukorijenjena je u sistemskom lociranju onih koji/e pate, a fokusira se na globaliziranu prirodu svijeta i značenje takve svijesti za stvaranje produktivnog diskursa koji prelazi tradicionalne nacionalne, etničke ili rasne granice (Rothberg 2013: xi-xii).²⁶ Širenjem vizije traumatičnog iskustva izvan granica određenih traumatičnih historija, Rothberg razmatra kako se doživljaji zajedničke traume pamte u

²⁶ Dok se Rothberg (2009) bavi Holokaustom, zalaže se za šire nijansiranje i primjenu studija o traumi (2013). Dakle, Rothbergov rad se direktno može primijeniti na situaciju na Zapadnom Balkanu jer je od ključnog značaja uzeti u obzir kako je Holokaust ne samo pomogao stvaranju teorije o traumi već i dalje nedvojbeno ostaje osnova i referentna tačka za sve kasnije masovne patnje.

javnoj sferi. Sa sve lakšim pristupom pričama o određenim događajima širom svijeta, može se činiti da konkurentni narativi o patnji neprestano iznova nadvladavaju jedan drugog kako se pojavljuju nove traume, a preživjeli/e se bore za pažnju javnosti. Međutim, Rothberg tvrdi kako je javno sjećanje moguće posmatrati izvan borbe za novinske naslove. Umjesto toga, sjećanje moramo posmatrati kao "višesmjerno", a "javnu sferu kao rastezljivi diskurzivni prostor u kojem grupe ne samo da iznose utvrđene stavove, nego u stvari nastaju kroz svoje dijaloške interakcije sa drugima; i javne teme i javni prostori otvoreni su za stalnu rekonstrukciju" (Rothberg 2009: 5).²⁷ Pažnju moramo posvetiti *prevazilaženju*. U državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, ključni potez za svaku vrstu novog i produktivnog kulturnog sjećanja je da se preuzme vlasništvo nad onim što je učinjeno prostoru diskursa (kako je istaknuto) i da se on iznova definira kao nekonkurentan. I dalje je snažna tendencija stvaranju konkurentnog "diskursa jedinstvenosti", a ipak su narativi o patnji isprepleteni i međusobno povezani u čitavoj regiji. Na taj način, "višesmjerno sjećanje postavlja kolektivno sjećanje kao djelimično odvojeno od isključivih verzija kulturnog identiteta i priznaje kako sjećanje prožima i povezuje različite prostorne, vremenske i kulturne lokacije" (Ibid.). Višesmjerno sjećanje se prožima i povezuje te izbacuje historijsku vjernost kao centralni cilj formiranja narativa što može biti bolno u situacijama sukoba unutar grupe, a naročito vjerski opravdanog sukoba. U bivšoj Jugoslaviji, historijska vjernost se mora tumačiti kroz stvarno manipuliranje društveno-političkih snaga. Višesmjerno sjećanje može dovesti u pitanje "historiju" kako bi se prevazišlo ono što se predstavlja kao "činjenica" i omogućilo stvaranje novog sjećanja usred i zbog historijske vjernosti, kao i izvan njenih granica. Međutim, globalizirana ideja o višesmjernom sjećanju je nevjerovatno izazovna, i teorijski i praktično, kada se primjenjuje unutar grupa u kojima postoji unutrašnji sukob. Sociolog Kai Erikson (1994: 230) ističe da utjecaj katastrofa nije ograničen na sam događaj, nego se isprepliće sa fizičkim i psihičkim stanjem zajednice.²⁸ Trauma i stres od samog događaja, u slučaju ratova u bivšoj Jugoslaviji te tzv. oporavak kojim se ICTY navodno bavio, na kraju su utkani u tkivo zajednice (Gill 2007: 625; Erikson 1994, 1976). Patnja potom može

²⁷ Sjećanje kao široka tema omogućava sintezu "istorije, zastupanja, biografije, memorijalizacije i politike" (Rothberg 2009: 4).

²⁸ Lako on govori o prirodnim katastrofama, i rat i nasilje funkcioniраju na skoro isti način.

postati ključ identiteta stvarajući "...pravi problem... gdje se nehumanost koju ljudi doživljavaju počinje posmatrati kao prirodna karakteristika ljudskog života, a ne kao loše ponašanje određene korporacije [ili šireg entiteta]" (Erikson 1994: 239). Na ovaj način, pri stvaranju višesmernog sjećanja u regiji bivše Jugoslavije, pažnja se mora posvetiti priznavanju, blago rečeno, "lošeg ponašanja" političara koji žele moć te se mora nastojati postići razumijevanje izvan onoga što se opisuje kao "prirodne" kulturne podjele.

Politologinja Jenny Edkins (2003: 7) tvrdi da se može krenuti dalje održavanjem kritičkog pogleda na to kako političke snage usurpiraju sjećanje na traumu. Ona se opire lakoći s kojom se javno raspravlja o traumi, a formuliranje narativa o njoj opisuje kao aspekt saučesničke politike. U stvari, jasno je nemoguće prisilno uključiti traumu u jezik i javnu sferu, jer su naš jezik i izrazi tako temeljito prožeti *status quo* situacijom date strukture moći da se svaka priča o patnjama odmah prevodi na probavljiv jezik umjesto da bude u službi stvarnog bolnog iskustva.²⁹ Stoga linearni i strogi narativ o traumi ne smije biti osnovni cilj nastojanja koja se odnose na zajedničko sjećanje. Međutim, prijevod iskustava je i dalje neophodan, a zajednice koje se bave traumom ga i dalje traže. Edkins to prepoznaje i ukazuje na novi način komuniciranja traume koji predstavlja "alternativu kojom se okružuje trauma. Ne možemo pokušati da se direktno bavimo traumom bez rizika od njene gentrifikacije niti je možemo pamtitи kao nešto što se desilo u vremenu jer bi je to neutraliziralo" (Edkins 2003: 15).³⁰ Na ovaj način, ona podržava većinu Rothbergovih ciljeva višesmernog sjećanja, ali posvećujući oštru, sumnjičavu i postojanu pažnju štetnim političkim, društvenim i kulturnim strukturama moći – jer su sve one i prečesto odgovorne za traumu i previše spremne da je odaberu i iznova napišu za svoje potrebe.

U bivšoj Jugoslaviji, regiji u kojoj se prostor za narativ i identitet intenzivno osporava, ponovo uspostavljanje neutralnog prostora je jedan od načina njegovanja višesmernog sjećanja. Fizički i metaforički prostor stvara osjećaj individualnog i zajedničkog mjesta, a "ljudima treba mjesto skoro isto onoliko koliko im treba sklonište jer je osjećaj mjesta jedan od načina da

²⁹ Vidi Scarry (1985) za detaljnu i centralnu diskusiju o "neopisivoj" prirodi samog bola.

³⁰ Edkins se oslanja na konstrukciju otvorenog društvenog poretku Slavoja Žižeka, u čijem središtu je "prihvatanje nedostatka". Vidi i Subotić (2013), koji detaljnije raspravlja o tome kako prošlost postaje "društvena činjenica" koristeći koncept simboličkog sjećanja Steva Sterna.

se povežu sa širom ljudskom zajednicom” (Ibid.). Rat i nasilje proizvode uništenu “geografiju sebe” (Ibid.) koja se mora povratiti. To je potencijalno mjesto transformacije, ne samo individualnog ili narativa unutar grupe, nego je i metoda koja na kraju može preći regionalne granice podjele. Stvaranje novih prostora međukulturalnog pristupa ili oživljavanje onih starih predstavlja suštinsku aktivnost u “pokušaju da se ponovo istka krhka mreža međuetničke i međuvjerske solidarnosti” (Spahić Šiljak 2016). Ipak, kako rezimira stručnjakinja za sigurnost Jelena Subotić: “prošlost na Zapadnom Balkanu... još nije završena. U stvari, da parafraziramo Faulknera, nije to čak ni prošlost... države regije su zapele u javnim narativima o prošlosti koji su uzajamno isključivi, kontradiktorni i nepomirljivi” (2012: 108). Subotić jasno ističe kako državne moći na Zapadnom Balkanu posreduju u historiji. Lideri se pokušavaju “uspostaviti kao dominantni, za mnoge predstavljajući neupitan ‘zdrav razum’ i marginalizirajući alternativna tumačenja” (2013: 307, navedeno prema Krebs & Lobasz 2007: 412-13).³¹ Stoga je, za višesmjerno sjećanje, u regiji neophodna delikatna kombinacija pažnje. Tom ravnotežom se moraju povezati specifičnost i univerzalnost, ispreplesti linearne historijske priče i nevezana nelinearna patnja te tražiti pravda i istina uz poetski izražaj, sve u cilju otkrivanja nade u novi kulturni narativ.

Korisna je ilustracija višesmjernog sjećanja u nekom drugom kontekstu. Rothberg nudi prisjećanje na posjetu W.E.B. Du Boisa Pojskoj 1949. godine i njegov kasniji članak: “The Negro and the Warsaw Ghetto” (Crnac i varšavski geto). Du Bois je bio jako dirnut boravkom u getu, osvrćući se na uznemirujuće odjeke patnje Jevreja i Afroamerikanaca. Na tom mjestu je video stvaranje biopolitičkog prostora koji otkriva rasno obojen način razmišljanja i nasilje nad tijelima koje je ozakonila država (Rothberg 2009: 115). Pojavila se dupla vizija jedinstvenosti i sličnosti i postala je centralna u čitavom Du Boisovom radu, balansirajući ekstremne specifičnosti konteksta i istovremeno priznavajući zajednička obilježja. Na ovaj način, višesmjerno sjećanje postaje uslov istinske solidarnosti, a ne lažno “jedinstvo” koje podržava samo političke

³¹ Vidi i Subotić (2012), u kojem autorica daje prikaze stanja iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske, dokazujući ovu tvrdnju te ohrabruje dalekosežne regionalne komisije za utvrđivanje istine s lokalnim korijenima, koje imaju podršku država, kao i obrazovnu reformu kao dvije neophodne institucionalne reforme za osiguravanje mira i stabilnosti u regiji.

prioritete moćnih (Ibid.).³² Dok je stajao na šljunku u Varšavi, Du Bois je otkrio relacijski pogled, tj. da se “konkretna iskustva patnje mogu unijeti u međusobni dijalog” (Ibid.). Međutim, takav protudiskurs se može pronaći samo ako grupe prihvate Rothbergov prijedlog da odustanu od natjecanja. Novi narativi se mogu stvoriti tek kada “neko bude spremam odustati od isključivih tvrdnji o krajnjoj viktimizaciji i vlasništvu nad patnjom” (Ibid.).³³ Nije da metaforička “nekretnina” i konkretan fizički prostor nisu bitni, ali se oboma moguće oduprijeti, mogu se iznova tumačiti i podvesti pod širi cilj relacijskih nastojanja u pravcu međusobnog razumijevanja i mira. U priznavanju povezanosti je jasno da su svi ljudi “prešutni subjekti, korisnici sistema koji istovremeno stvara raspršena i neujednačena iskustva traume i blagostanja” (Rothberg 2013: xv. Vidi i Rothberg 2009: 310). Historije su na stvarne načine “međusobno implicirane” i nemoguće je održavati zid između njih, čak i ako to želimo. Možda će jednog dana neki/a Bošnjak/inja stajati u Beogradu, onako kako je Du Bois stajao u Varšavi, kako bi svjedočio/la da je “jedini put naprijed kroz...ispreplitanje” (Rothberg 2009: 303).

Istina, vjernost i etičnost u višesmjernom sjećanju

Međutim, ispreplitanjene iziskuje odustajanje od pravde. Sam Rothberg ukazuje na etičke implikacije višesmjernog sjećanja i tvrdi da “sve artikulacije sjećanja nisu jednake” (Ibid. Vidi i Aleksić 2013). Baveći se opsežnim, podmuklim, narativima poput onih koji su prisutni na Balkanu, Rothberg povezuje otpor i kreativnost sa demokratskom moći. Citirajući političku filozofkinju Nancy Fraser, on tvrdi da se posttraumatski konteksti trebaju približiti pravdi kroz “borbe za meta-političku demokratiju... [tako da] ne bude ponovne rasподјеле ili priznavanja bez zastupanja” (Rothberg 2009: 20). Na taj način, sama potraga za pravdom je ozakonjena putem govora o njoj. Dok ovo skreće pažnju sa stvarnih materijalnih potreba i zahtjeva, etika višesmjernog sjećanja se umjesto toga fokusira na koncept *vjernosti* događaju koji je opisao Alain Badiou (Ibid.). Prema Badiouovom konceptu, povezanosti ili nepovezanosti se moraju istražiti, a ne prepostavljati. *Vjernost* je, u tom smislu, predanost

32 Rothberg koristi riječ “kolonijalni” da bi uokvirio političke prioritete moćnih.

33 Lako se ovaj rad ne bavi tom temom, proces mora obuhvatati i proširene vjerske narative i vizije.

istini ali ona koja nastoji prevazići privatne ili materijalne bojazni. Vjernost u praksi otkriva istinu gdje je “istina inovacija *en acte*, specifična po svom mjestu i prilici, ali univerzalna po svojoj ‘adresi’ i značenju” (Hallward 2001: ix). Višesmjerno sjećanje okreće naš pogled prema metafizičkom, da “subjekte nosi istina – oni čine ‘konačne’ tačke uvijek ‘beskonačne’ istine – i pružaju doslovnu materijalnu ‘podršku’” (*Ibid.*). Ipak, ovaj proces mora stvoriti delikatnu ravnotežu “normalizirajućeg” iskustva za žrtvu kako bi se olakšalo neophodno liječenje, ali i da bi se na neki način oduprli paradoksu oslobađanja moćnih aktera/ica od odgovornosti normalizacijom. To funkcioniра tako da “navodnim oslobađanjem osobe od traumatičnog iskustva, jezikom se istovremeno normalizira sama ta trauma, a povrh toga se zahtijeva i da žrtva nastavi funkcionirati u okviru iste one strukture (društvene, kulturne i historijske) koja joj je prvobitno izazvala traumu” (Aleksić 2013: 153).³⁴ Kako Subotić navodi, narativi imaju stvarnu moć u bivšoj Jugoslaviji. Kada se njeguje njihova zamršena ravnoteža s pravdom u teorijskom prostoru i okviru višesmjernog sjećanja, nacionalni narativi podjele se potencijalno mogu prevazići.

Izgradnja višesmjernog sjećanja u bivšoj Jugoslaviji

Da bi se eksplicitno rasvijetlila mogućnost višesmjernog sjećanja nakon traumatičnih jugoslovenskih ratova, korisno je analizirati rad Tatjane Aleksić, srpske stručnjakinje za komparativnu književnost koja danas radi u Sjedinjenim Državama. Njen rad nudi neophodnu nijansu Rothbergovom prijedlogu, a naročito onu određenog utjelovljenja, kao i gustoće prostora koja je specifična za dati kontekst. Primjenjujući ideje Tatjane Aleksić, jasno je da se višesmjerno sjećanje na teritoriji bivše Jugoslavije mora oduprijeti tendenciji priča o prošlosti koje sankcionira država da se smanji “politički prostor za debatu i sukob” i onemogući slobodni retorički prostor (Subotić 2013: 309). Ono također mora priznati i prkositi različitim metafizičkim narativima kojima se ohrabruju dva dominantna kulturna trenda: 1) zamah prema neoliberalnoj kapitalističkoj ekonomiji iznad svih drugih bojazni i 2) “lažno duhovna i

³⁴ Ovdje su važne i rasprave o ulozi “svjedoka” i svjedočenja u traumatičnom iskustvu koje istražuju Caruth (1996; 2013) i Felman & Laub (1991). Caruth naročito raspravlja o “etičkoj vezi” sa stvarnošću koja opstaje tokom traume.

ravnopravna potraga za zajedničkim identitetom" (Aleksić 2013: 15).

Konačno, višesmjerno sjećanje u bivšoj Jugoslaviji mora funkcionirati na način da se efektivno suprotstavi hegemonijskom nametanju značenja, umjesto da se okreće njegovanju etičke relacionalnosti.

Da bi ostvarila tako ambiciozne ciljeve, Aleksić čita literaturu te prati umjetnost i film koji su fokusirani na Zapadni Balkan i otkriva jednu podmuklju tendenciju ka "žrtvenoj ekonomiji" u regiji. Jednako kao što su regionalni sukobi funkcionalistički razotkriva temeljne mitove koji predstavljaju duboko ukorijenjenu tendenciju ka žrtvovanju na Zapadnom Balkanu, odnosno ka supresiji liminalnih tijela u službi kolektivnog. Ona koristi balkanski mit o izgradnji građevina da bi pojasnila ono što želi reći. *Zidanje Skadra* je srpski ep koji se ponavlja kroz čitavu regiju u malo izmijenjenim recitalima. Govori o zidarima koji ubiju suprugu glavnog izvođača i zazidaju njeno tijelo u zidove konstrukcije koju grade, kako bi zadovoljili zahtjeve moćnog i sveznajućeg naratora priče. Do ubistva dođe da bi se udovoljilo božanstvu, ali i da bi se sublimirao sukob koji postoji među samim radnicima. Mit dalje otkriva da "i počinitelji i žrtve tog zajedničkog pothvata na kraju uviđaju neizbjježnost i imperativ saradnje zbog neshvatljivih zahtjeva nevidljivog autoriteta" (Aleksić 2013: 4-5).³⁵ Žrtvovanje je, u ovoj priči, više od običnog mita, ali nastavlja funkcionalistički razotkriva u društvu kao način da se ohrabri kontinuirano gušenje individualnog u korist kolektivnog. Aleksić upozorava na manje eksplisitnu, ali ipak prisutnu moć žrtvenog narativa u poslijeratnim zonama prema kojem su "zakoni nerijetko nadvladani mnogo starijim i ukorijenjenim društvenim tradicijama... [i] bez obzira na njihovu 'beskrvnost,' takvi podli administrativni (zakonski) oblici diskriminacije i čišćenja jedva da su malo manje nehumanii, a njihove krajnje posljedice nerijetko dovode do istog smrtonosnog ishoda" (*Ibid.*).³⁶ Važno je da žrtveni narativ nije ograničen na regiju bivše Jugoslavije,

³⁵ Analizirani su i rodni aspekt i aspekt društvenog lociranja narativa koji su previše detaljni da bismo ih ovdje pojašnjavali. Potencijalno bi se dalje razmatrao dijalog sa Girardovim mimetičkim krugom nasilja koji je prekinut mehanizmom žrtvenog jarca, kao i direktni prizvuci vjerskih motiva.

³⁶ Osim toga, "čak ne možemo ni početi razgovarati o (neizbjježnom?) raspadanju inkluzivne i heterogene jugoslovenske zajednice, a da ne razotkrijemo neuspjehe socijalističke revolucije i kasnijih post-jugoslovenskih kapitalističkih dešavanja. Multimedijalni materijal koji je izložen u mojoj diskusiji otkriva iznenađujuće nepromjenjiv obrazac elitističkog manipuliranja osjećajima masa koje su mobilizirane radi zaštite ekonomskih interesa, uvijenih u ideološki žargon" (*Ibid.*).

nego nedvojbeno predstavlja globalnu pojavu sa mitskom, pa čak i religijskom moći.

Da bi dalje analizirala nagon za žrtvovanjem u državama nastalim raspadom Jugoslavije te ukazala na nadu u odupiranje njegovoј snazi, Aleksić se namjerno fokusira na žrtvu. Žrtve su te koje otkrivaju društveno “nepoželjna tijela...[čija] su tijela vidljivi podsjetnik na krhkost društvenih ideologija koje se zasnivaju na restriktivnim i isključivim identitetima. Naprotiv, takva tijela nužno nude kratak pogled na mogućnost jedne drugačije zajednice, izgrađene na temeljima heterogenosti i uzajamnog poštivanja razlika” (Ibid.).³⁷ Ovim se jasno utjelovljuje Rothbergovo teoretsko višesmjerno sjećanje. U bivšoj Jugoslaviji je mitološka žrtva, ubijena i zazidana u zidove konstrukcije, veoma stvarna i živi u tijelima različitih ljudi koji su patili u nasilnom sukobu. Upravo ti pojedinci/ke zahtijevaju priznavanje svog jedinstvenog iskustva, osvrćući se na njega u kulturnom kontekstu, ali i dalje ostaju povezani zajedničkom traumom. Međutim, Aleksić ističe da je vakum istinske regionalne zajednice dugo omogućavao grupama da “žive jedne pored drugih, iako rijetko jedne sa drugima” (Ibid.). Na ovaj način, iako je iskustvo naučilo većinu građana/ki da budu nepovjerljivi prema državnoj moći, grupe i dalje njeguju mitove o međusobnoj podjeli koji podržavaju “izgradnju važne konstrukcije koja se beskrajno odlaže,” mit koji je i politički i društveni “plaćen krvlju” da bi navodno donio sigurnost i identitet (Ibid.). Narativi podjele zasnovani na žrtvovanju i dalje dobijaju na snazi i utjecaju u regiji bivše Jugoslavije. Na primjer, tokom proljeća 2014. godine, buknuli su protesti u Bosni i Hercegovini fokusirani na ekonomsku nesigurnost i nezadovoljstvo vodstvom. Iako su neki/e građani/ke smatrali/e da su te akcije usmjerenе na izgradnju bolje budućnosti, drugi/e su smatrali/e da su nemiri podstrekavani kao “pripremno stanje za genocid.” Ova reakcija je možda bila vezana za iskustvo sa demonstracijama u Sarajevu koje su obilježile početak rata u Bosni i Hercegovini, ali je također bila odraz nastavka etno-nacionalističkih narativa podjele koje oni na vlasti i dalje upliču

³⁷ Aleksić žrtvena tijela opisuje kao “patogene.” Ona govori i o mogućoj subverziji kroz samožrtvovanje osoba koje se “ubacuju u zabranjeni prostor” da bi dokazale moći, ali su na kraju izložene kolektivnim zahtjevima za čišćenjem u ime čistote (Ibid.). Historija se odigrava na tijelima te se tako mora i tumačiti. Vidi Aleksić (2013), a naročito njenu raspravu o radu konceptualne umjetnice Marine Abramović (Rhythm 0, 1974 je naročito relevantan za ovu diskusiju).

u politiku i ekonomiju (Zoodsma 2014: 7).³⁸ Aleksić ne gaji puno nade da će doći do radikalne strukturne promjene koja će izmijeniti takvo okruženje, nego vjeruje u postupne lokalne pokrete koji se mogu oduprijeti i iskušenjima kapitalizma i možda pretjerano utopijskom porivu ka komunalizmu. Samo takva nastojanja malog obima mogu otkriti podsvjesnu žrtvenu ekonomiju i podržati one koji/e se nastoje oduprijeti njenoj moći. Aleksić piše da

Mnoga individualna djela subverzije hegemonijskog narativa, ma koliko nevažna i sitna, ipak uspijevaju proširiti granice slobode. Takva individualna djela subverzije pronalaze se u samom žrtvovanom tijelu i upravo u trenutku kada njegovo “zazidavanje” u i za konstrukciju postaje sigurno, na nevidljivoj granici između očiglednog poraza tijela i njegove ponizne pobjede: u napola sahranjenoj ženi koja proklinje građevinu koja će je upravo živu pojesti... Mala djela odlučnosti i revolta malih ljudi postupno proširuju javni prostor i stvaraju potencijal za njegovo dalje širenje (2013: 194, 197).³⁹

Ta nastojanja su obično prisutna potpuno izvan “službenog” sistema. Kako nas Edkins podsjeća, njih ne sankcioniraju, ali i ne podržavaju oni/e koji/e nastoje učvrstiti vlastitu moć umjesto da stvaraju prostor za autentičnu promjenu. Takva “mala djela” često predstavljaju fluidne demonstracije komunikacije i memorijalizacije koje nastoje ići u pravcu stvaranja novog

38 Upravo ova kombinacija “ekonomskog interesa i ljudske sitničavosti” (Aleksić 2013: 18) stvara ono što Habermas opisuje kao apatiju “zadovoljnih i relativno zadovoljnih” (navedeno prema Aleksić 2013: 187). Međutim, Zoodsma (2014) i Spahić Šiljak (2016) opisuju nastojanja malih lokalnih grupa da se bore protiv ove tendencije, a koja odavno postoje daleko od oka javnosti i čija je direktna svrha humaniziranje “drugih.”

39 Aleksić je vrlo pesimistična u pogledu mogućnosti da Zapadni Balkan prevaziđe svoje podjele, pa čak i da očigledni nagon tog svijeta za žrtvovanjem. U određenom smislu, “historijska trauma djeluje kao nasljedni somatski poremećaj na koji нико nije imun, i od koga se ne može pobjeći” (*Ibid.*). Često, čovječanstvo želi ograničenja i autoritet da bi mu dali svrhu i sigurnost. Aleksić želi zagovarati širi smisao historijske odgovornosti, ali čini se da zahtjeve za potencijalnom odgovornošću ne može pripisati nikom drugom nego samim žrtvama iako su one izložene stalnim mukama strukturne kontrole. Međutim, otpor se mora pružiti čak i kvazi-dobronamjernom intervencionizmu jer prečesto pokušava potisnuti duhove historije, pa čak i osigurati njihovo nasilno ponovo pojavljivanje (Aleksić 2013: 181-2). Osim toga, u procjeni tranzicijske pravde u bivšoj Jugoslaviji za potrebe Fondacije Berghof, Natascha Zupan (2005) tvrdi da su endemska nastojanja da se uspostavi redefinirani sistem zajedničkih vrijednosti ključna za bilo kakav trajni mir.

sjećanja. Aleksić zaključuje da se kroz takva djela otkriva moć moralne obaveze, kada zajednice prihvate uzajamni interes jedni za druge i moralni osjećaj društvene obaveze (Jürgen Habermas prema Aleksić 2013: 187).⁴⁰ Promjena onda ne dolazi smjenom političkih vođa niti prebacivanjem fokusa na druge historijske događaje, nego dinamičnom transformacijom stavova, uvjerenja i praksi koje nastoje stvoriti istinsko višesmjerno sjećanje.

Zaključak

U radu sam pokušala pokazati potencijal za razvoj višesmjernog sjećanja u regiji Zapadnog Balkana. U aktuelnom okruženju punom neriješenih tenzija, presudno je važno da se traumatične historije tumače kroz svoje strukturalne aspekte, baš kao i individualna iskustva. Istraživanje jugoslovenskog sukoba kao konstruiranog “kozmičkog rata” i propali napori ICTY-ja da se pozabavi štetnim kulturnim narativima ovdje su ispitivani kao pozadina potencijalne efikasnosti višesmjernog sjećanja u bivšoj Jugoslaviji. Višesmjerno sjećanje daje drugačiji “ekran” za tumačenje traumatičnog sukoba i podržava stalne napore na izgradnji mira u regiji.⁴¹ Tek kada grupe prevaziđu konkurentnu izgradnju zajedničkog sjećanja zasnovanu na podjeli, jugoslovenski narod će moći preoblikovati svoj narativ u pravcu mira i stvaranja, a ne gorčine i nasilja.

40 Aleksić prepoznaje da je to možda najteže postići jer čak ni isti status žrtava ne osigurava razumijevanje. Međutim, čak i ako je stvarno oslobođanje iz žrtvenog kruga nemoguće, potrebno je imati svijest o njegovom postojanju i moći kako bismo se suočili čak i sa vlastitim strahom od promjene (*Ibid.*). Za osvrte na prakse i procese mira, kao i slične uloge saučesništva i odgovornosti, pozivam se na radove Spahić Šiljak (2016) te Zehr (2002), Sullivan & Tifft (2003), Johnstone (2011), Lederach (2005) i Kutz (2000).

41 Naklon konceptu pamćenja iza zaslona (screen memory) Sigmunda Freuda.

Reference

- Aleksić, Tatjana. 2013. *The Sacrificed Body: Balkan Community Building and the Fear of Freedom*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Arzt, Donna E. 2006. "Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 603.1: 226-239.
- Bašođlu Metin, Maria Livanou, Cvetana Crnobarić, Tanja Frančišković, Enra Suljić, Dijana Đurić i Melin Vranešić. 2005. "Psychiatric and Cognitive Effects of War in Former Yugoslavia: Association of Lack of Redress for Trauma and Posttraumatic Stress Reactions." *Jama* 294.5: 580-590.
- Biro Mikloš i Petar Milin. 2005. "Traumatic Experience and the Process of Reconciliation." *Psihologija* 38.2: 133-148.
- Broz, Svetlana. 2004. *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. New York: Other Press.
- Caruth, Cathy. 2013. *Literature in the Ashes of History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Clark, Janine Natalya. 2008. "The Three Rs: Retributive Justice, Restorative Justice, and Reconciliation." *Contemporary Justice Review* 11.4: 331-350.
- Clark, Janine Natalya. 2009. "The Limits of Retributive Justice Findings of an Empirical Study in Bosnia and Herzegovina." *Journal of International Criminal Justice*: 331-350.
- Clark, Janine Natalya. 2011. "Peace, Justice and the International Criminal Court Limitations and Possibilities". *Journal of International Criminal Justice*: 521-545.
- Clark, Janine Natalya. 2009. "Plea Bargaining at the ICTY: Guilty Pleas and Reconciliation." *The European Journal of International Law* 20.2: 415-436.
- Edkins, Jenny. 2003. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erikson, Kai T. 1994. *A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters*. New York: Norton
- Erikson, Kai T. 1976. *Everything in Its Path: Destruction of Community in the Buffalo*

- Creek Flood. New York: Simon & Schuster.
- Felman Shoshana i Dori Laub. 1991. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge.
- Gill, Duane A. 2007. "Secondary Trauma or Secondary Disaster? Insights from Hurricane Katrina." *Sociological Spectrum* 27: 613-632.
- Hallward, Peter. 2001. "Translator's Introduction." U: *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*, Alain Badiou, vii-xlvii. London: Verso.
- Hesford, Wendy S. 2004. "Documenting Violations: Rhetorical Witnessing and the Spectacle of Distant Suffering." *Biography* 27.1: 104-144.
- Johnstone, Gerry. 2011. *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*, 2nd Edition. New York: Routledge.
- Juergensmeyer, Mark. 2003. *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Kissell, Judith Lee. 1999. "Complicity in Thought and Language: Toleration of Wrong." *Journal of Medical Humanities* 20.1: 49-60.
- Krebs Ronald R. i Jennifer K. Lobasz. 2007. "Fixing the Meaning of 9/11: Hegemony, Coercion, and the Road to War in Iraq." *Security Studies* 16.3: 409-451.
- Kutz, Christopher. 2000. *Complicity: Ethics and Law for a Collective Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lederach, John Paul. 2005. *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. New York: Oxford University Press.
- Miller Nancy K. i Jason Daniel Tougaw, ur. 2002. *Extremities: Trauma, Testimony, and Community*. Champaign: University of Illinois Press.
- Ramet, Sabrina P. 2012. "The ICTY-Controversies, Successes, Failures, Lessons." *Southeastern Europe* 36.1: 1-9.
- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonialization*. Stanford: Stanford University Press.
- Rothberg, Michael. 2013. "Preface: Beyond Tancred and Clorinda – Trauma Studies for Implicated Subjects". U: *The Future of Trauma Theory: Contemporary and Cultural Criticism*, ur. Gert Buelens, Samuel Durrant i Robert Eaglestone, xi-1. London: Routledge.
- Saxon, Dan. 2005. "Exporting Justice: Perceptions of the ICTY Among the Serbian, Croatian, and Muslim Communities in the Former Yugoslavia." *Journal of Human Rights* 4.4: 559-572.
- Scarry, Elaine. 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press.

- Sells, Michael. 2003. "Crosses of Blood: Sacred Space, Religion, and Violence in Bosnia-Hercegovina." *Sociology of Religion* 64.3: 309-331.
- Spahić Šiljak, Zilka. 2016."Women, Religion and Peace Leadership in Bosnia and Herzegovina." EWI Fellowship Programme. Pristupljeno 21. decembra. <http://www.eiz.hr/wp-content/uploads/2014/12/Zilka-Spahic-Siljak-ENG.pdf>.
- Spoerri, Marlene. 2011. "Justice Imposed: How Policies of Conditionality Effect Transitional Justice in the Former Yugoslavia." *Europe-Asia Studies* 63.10: 1827-1851.
- Spoerri Marlene i Annette Freyberg-Inan. 2008. "From Prosecution to Persecution: Perceptions of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in Serbian Domestic Politics." *Journal of International Relations and Development* 11.4: 350-384.
- Subotić, Jelena. 2013. "Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans." *Slavic Review* 72.2: 306-326.
- Subotić, Jelena. 2012. "The Past Is Not Yet Over: Remembrance, Justice and Security Community in the Western Balkans." *Journal of Regional Security* 7.2: 107-118.
- Sullivan Dennis i Larry Tifft. 2003. "What are the Implications of Restorative Justice for Society and our Lives?" U: *Critical Issues in Restorative Justice*, ur. Howard Zehr and Barb Toews, 387-400. New York: Criminal Justice Press and Willan Publishing.
- "President Meron Updates the UN Security Council on the Completion Strategy." 2016. United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Pristupljeno 21. decembra. <http://www.icty.org/sid/11598>.
- "Statement by President Carmel Agius." 2016. United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Pristupljeno 21. decembra. <http://www.icty.org/en/press/statement-president-carmel-agius>.
- United Nations. 2016. "Background Information on Sexual Violence Used as a Tool of War." Pristupljeno 22. decembra.. <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgsexualviolence.shtml>.
- Volf, Miroslav. 2010. *Exclusion & Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*. Nashville: Abingdon Press.
- Zehr, Howard. 2002. *The Little Book of Restorative Justice*. Intercourse, PA: Good books
- Zoodsma, Marieke Maria Anna. 2014. "Then We Came to Understand that I

Was Hurt and You Were Hurt Too: The Role of Islamic Initiatives and the Interreligious Dialogue in the Reconciliation Process in Bosnia and Herzegovina." MA teza, University of Amsterdam.

Zupan, Natascha. 2005. "Facing the Past and Transitional Justice in Countries of Former Yugoslavia." *Working Group Development and Peace*, Bonn. <http://center.theparentscircle.org/images/aea261e141c5488186fae473cc107576.pdf>.

“(NE) MOGU SE SJETITI”: STVARANJE KOLEKTIVNIH NARATIVA U POSLIJERATNOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Alma Jeftić

Na samom početku želim napraviti određeni odmak; poriv da napišem ovu knjigu nije bio akademske prirode. Pripadam društvenoj grupi u čije su ime nedavno počinjeni strašni zločini. Progone me duše nevinih ljudi ubijenih u moje ime. Vjerovatno je to tipična reakcija na masovne zločine kod ljudi koji imaju isti grupni identitet kao i počinitelji tih masovnih zločina. (Dimitrijević 2011: 15-16)

Uvod

U ovom poglavlju cilj je analizirati kako su od bolnih sjećanja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini (BiH) stvoreni kolektivni narativi. U tu svrhu smo osmislili jedinstven model koji prikazuje faze razvijanja narativa o sukobu. Ovaj model će nam poslužiti kao šematski prikaz razvijanja, održavanja i prenošenja narativa. Za analizu ćemo koristiti primjer nastave historije u podijeljenoj Bosni i Hercegovini i različitim nastavnih planova i programa uvedenih krajem devedesetih.

Model razvijanja narativa o sukobu korišten u ovom poglavlju zasnovan je na pravilima Bara-Tala o formiranju suprotstavljenih narativa, Schacterovoj klasifikaciji grešaka u radu pamćenja, Kraftovoj podjeli epizodnog pamćenja i postojećim teorijama o nesvjesnim predrasudama. Koristit ćemo rezultate analize tri različita udžbenika historije iz tri različita nastavna plana i programa u Bosni i Hercegovini kako bismo prikazali različite narative o prošlosti koji produbljuju podjele i značajno utječu na prenošenje bolnih sjećanja (posebno onih o raspадu Jugoslavije i ratu od 1992. do 1995. godine). Govorit ćemo o tome kako se ljudi obično oslanjaju na ono što im je poznato i na nesvjesne

predrasude i stereotipe prilikom popunjavanja sadržaja neugodnih sjećanja, posebno kada je njihova grupa počinila nasilje. Istražujući pamćenje otkrivamo nevjerojatnu moć ljudskog uma, ali i poteškoće prilikom pokušaja da se prisjetimo i podsjetimo na određene informacije.

Zahvaljujući istraživanjima na polju socijalne kognicije počinjemo otkrivati koliko se ljudi oslanjaju na predrasude i stereotipe prilikom pamćenja i prepričavanja istih događaja. Smatra se da su nekadašnje predrasude zamijenjene modernim konceptom pristranosti koja je implicitna, suptilna i često nemanjerna. Implicitne predrasude veoma lako mogu postati dio individualnog i kolektivnog sjećanja, te samim tim biti prenesene na buduće generacije. Nadamo se da će nam model razvijanja narativa o sukobu, ponuđen u ovom radu, pomoći da rasvijetlimo faktore i procese koji leže u samoj osnovi i doprinose pretvaranju bolnih i/ili traumatskih sjećanja u narativ, kao i da shvatimo izobličavanje, održavanje i prenošenje sjećanja. Predstaviti ćemo osnovne elemente modela i govoriti o njegovoj budućoj primjeni.

Sjećanje i pamćenje u sukobu

Dosta se govorilo o sjećanju i pamćenju u kontekstu njihove uloge u stvaranju i nastavljanju komemorativnih ceremonija, javnih događaja i kulture u određenim društвима (Igartua & Paez 1997; Ross 2001; Hewer & Roberts 2012). Zajednička kultura, rituali, ceremonije i komemoracije čine prošlost jednog društva koja odjekuje u sadašnjosti i oblikovana je u skladu s njegovim karakteristikama. Connerton (1989) tvrdi da kolektivno sjećanje doprinosi društvenoj povezanosti i ujedinjenosti. Određenim grupama prošlost postaje sadašnjost samo kroz simboličke interakcije, narative i diskurse. Proučavajući kulturološku traumu izazvanu Španskim građanskim ratom, Igartua i Paez (1997) su identificirali četiri faktora generacijskog ciklusa pamćenja: postojanje neophodnog psihološkog otklona, akumulacija društvenih resursa koji pomažu da se izade na kraj s komemorativnim aktivnostima, postepeno starenje i selektivno sjećanje učesnika/ca te posljedice tog starenja na društveno-političku represiju. Na ovaj način sjećanje postaje dio kulture i prenosi se u ciklusima s jedne generacije na drugu, bivajući prilagođeno kontekstu i potrebama svakog pojedinačnog ciklusa. I kultura igra ulogu u ovom procesu

jer se zahvaljujući njoj dodaje ili briše sadržaj, a sama kultura se mijenja za buduće generacije.

Prema Halbwachu (1992), članovi/ce jedne društvene grupe različito se sjećaju zajedničke prošlosti. Često se sjećaju prošlosti na način koji njihovu grupu prikazuje u boljem svjetlu ili bar objašnjava i opravdava zlodjela koja su članovi grupe počinili. Društvene grupe sjećaju se istih prošlih događaja ovisno o sadašnjim potrebama i *zeitgeistu* (tj. duhu ili raspoloženju određenog historijskog trenutka izraženom kroz dominantna uvjerenja i ideje). Liu (1999) tvrdi da domorodačko i anglosaksono stanovništvo drugačije pamti događaje iz historije Novog Zelanda, opisujući ih drugačijim riječima. Gaskell i Wright (1997) su pronašli kvalitativne razlike (izmjerene kroz jasnoću i važnost te emotivnu reakciju) u sjećanjima britanskih stanovnika/ca, iz niže i više klase, na ostavku Margaret Thatcher. Cairns i kolege (1998) su otkrili značajne razlike u sjećanjima irskih i britanskih stanovnika/ca Sjeverne Irske na nedavne društvene i političke događaje. Devine-Wright i Lyons (1997) su utvrdili da različite društvene grupe u Irskoj (tradicionalne i netradicionalne) pridaju različite vrijednosti historijskim znamenitostima jer drugačije pamte historiju ovih mjesta. Na primjer, najstariji univerzitet u Irskoj, Trinity College, koji nije primao rimokatolike sve do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, kod tradicionalista/kinja pobuđuje osjećaj srama, zbumjenosti i ljutnje, dok isto mjesto kod netradicionalista/kinja pobuđuje nadu, ponos i fasciniranost. Iz različitih sjećanja na iste događaje nastaju različite priče koje se prenose na buduće generacije i omogućavaju grupama da stvore vlastita, duboko ukorijenjena tumačenja i uvjerenja.

Ross (2001: 159) uvodi koncept psiho-kulturoloških tumačenja koja definira kao "zajedničke, uvriježene poglede na svijet pomoću kojih društvene grupe uspijevaju pronaći smisao u svakodnevnom životu i opisati svoj odnos sa drugim grupama, njihovim djelima i motivima, na način koji je psihološki značajan". Grupni narativi otkrivaju važne informacije o "strahovima i ugroženosti identiteta iz kojih se rađaju etnički sukobi" (Ibid.), te kako zajednice objašnjavaju sukob i kakve motive pripisuju ponašanju druge strane.

Pošto su ljudi skloni da uspjeh pripisuju unutarnjim, a neuspjeh vanjskim faktorima, možemo očekivati iste "omaške" prilikom analiziranja odnosa između dvije sukobljene strane. Doosje i Branscombe (2003) su istraživali kako

Holandžani/ke opisuju holandsku kolonizaciju Indonezije i njemačku invaziju Holandije (u prvom slučaju su bili agresori, a u drugom žrtve). Opisujući drugu situaciju u kojoj je njihov narod bio žrtva, Holandžani/ke su pripisivali negativno ponašanje Nijemaca/ica unutarnjim/karakternim faktorima (npr. Nijemci/ice su prirodno agresivni/e), dok su situaciju u kojoj je njihov narod bio agresor objašnjavali/e vanjskim/kontekstualnim faktorima (npr. "važno je sagledati ponašanje Holandije unutar historijskog konteksta") (Doosje & Branscombe 2003). Na ovaj obrazac utječe i nacionalna identifikacija (tj. što je jači osjećaj nacionalnog identiteta, veća je i sklonost pripisivanju negativnog historijskog ponašanja suprotstavljenе grupe unutarnjim faktorima dok se negativno historijsko ponašanje vlastite grupe opravdava vanjskim faktorima).

U drugim istraživanjima Branscombe i kolege su uspostavili jaku vezu između kategoriziranja, identificiranja, razumijevanja historije i osjećanja vezanih za vlastitu i tuđu društvenu grupu (Branscombe & Miron 2004; Branscombe & Doosje 2004). Rezultati njihovih istraživanja pokazuju da su članovi/ce grupe koja ima visok društveni status skloniji/e osjećati kolektivnu krivicu kada se nejednakost između grupa tumači kao rezultat privilegiranosti njihove grupe (npr. privilegija bijelaca/kinja), a ne kao nepovoljan položaj suprotne grupe (npr. potlačenost crnaca/kinja) (Powell, Branscombe & Schmitt 2005) te da inkluzivnija kategorizacija grupe (npr. Ijudska bića umjesto sjevernoamerički/e Jevreji/ke ili kanadski/ke urođenici/e) ublažava stavove prema članovima grupe koja je u prošlosti počinila zlodjela (npr. Nijemci/ice ili bijeli/e Kanađani/ke) (Wohl & Branscombe 2005).

Bolna sjećanja u Bosni i Hercegovini: elementi modela razvijanja narativa o sukobu

Stvaranje kolektivnih sjećanja ovisi i o zaboravljanju i o pamćenju. Pamćenje je nepouzdano, a naše sjećanje na minule događaje nesavršeno (Lehrer 2007: 82). Zato kognitivni/e psiholozi/ginje izučavaju i usmena svjedočanstva i narative kako bi saznali više o pamćenju zločina i njihovih posljedica te kasnjim izobličavanjima sjećanja. Važno je, najprije, analizirati stvaranje suprotstavljenih narativa na individualnom nivou kao i faktore koji najviše doprinose njihovom formiranju i pretvaranju u kolektivno sjećanje i uvrježene narative o sukobu. Kolektivno sjećanje i formirani narativi su važni za članove/ice jednog društva

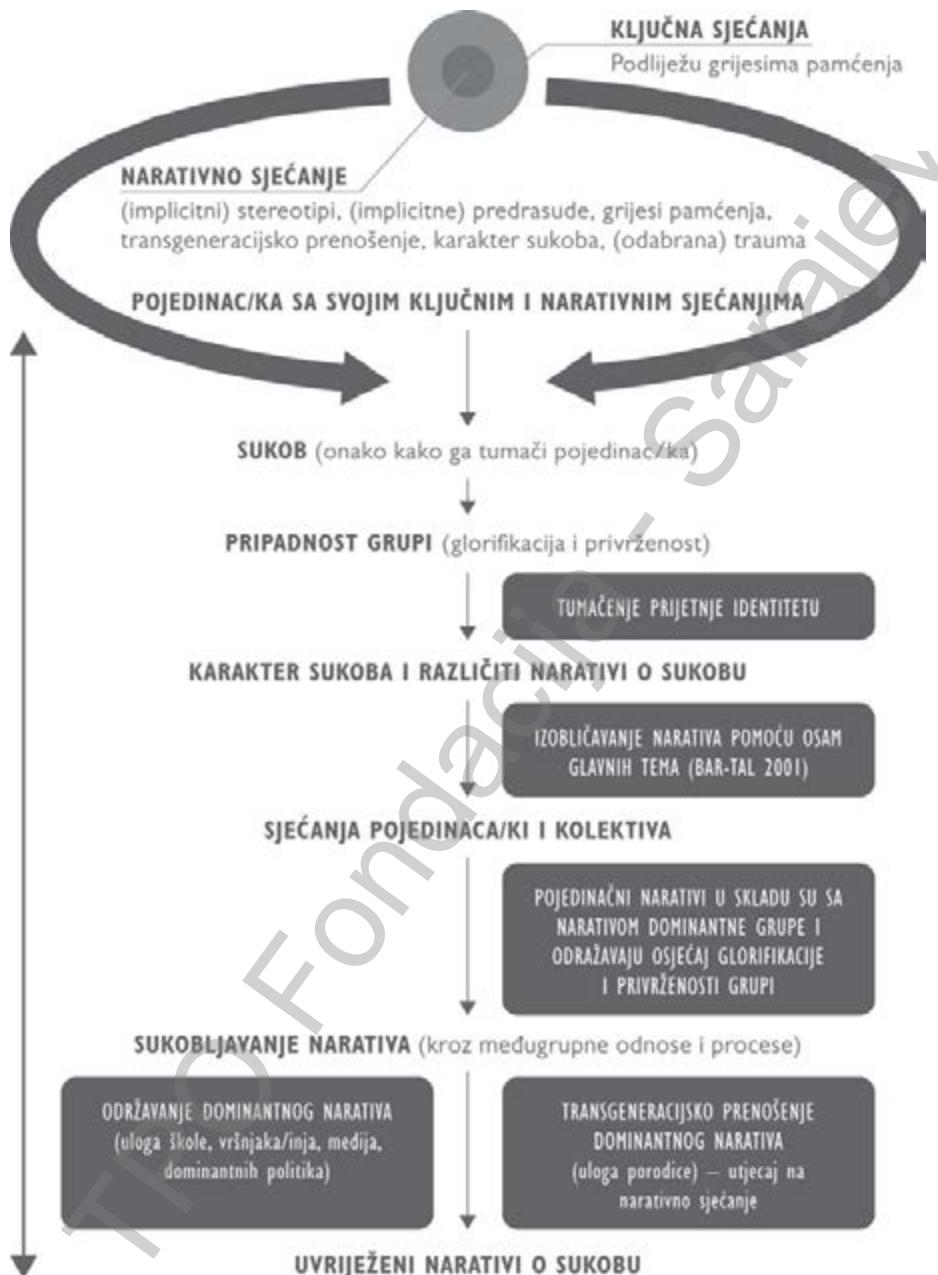
ili društvene grupe. No, kolektivno sjećanje igra važnu ulogu u formiranju identiteta i stoga ga ne možemo posmatrati kao puki skup zajedničkih individualnih uspomena.⁴² Kolektivna sjećanja su većinom rezultat razgovora koji služe kao prateći i ključni mnemonički resursi za prenošenje sjećanja na nivou čitave grupe ili čak nacije (Mehl & Pennerbacker 2003). Razgovori mogu biti jednako važni kao i udžbenici, memorijali i komemoracije u formiranju kolektivnih sjećanja i narativa. U prirodnom okruženju koje posmatrač/ica nije izmijenio/la niti podesio/la, članovi konverzacijske dijade (najmanja društvena grupa od dvije osobe koje međusobno razgovaraju) mogu jedno drugom promijeniti sjećanje na predmet koji su oboje vidjeli (Wright et al. 2000). Kada ljudi pamte prošlost u društvenom kontekstu, ono što zapamte zahvaljujući razgovoru može utjecati na njihova kasnija sjećanja i rezultirati povezivanjem onih koja su se u početku činila posve nespojiva (Coman et al. 2009: 135).

Jedan od mehanizama formiranja kolektivnih sjećanja zaboravljanjem je fenomen takozvanog zaboravljanja tokom prisjećanja (*retrieval-induced forgetting – RIF*) koji se dešava kada se osoba selektivno prisjeća informacija (Coman et al. 2009: 136). Time potiskuje suprotstavljena sjećanja i ne može ih se kasnije prisjetiti. Cuc et al. (2007) su izmijenili RIF paradigmu i istražili njeno funkcioniranje u društvenom kontekstu, posebno u slobodnom razgovoru. Na osnovu rezultata istraživanja zaključili su da slušanje poboljšava slušateljevo/icino pamćenje informacija koje govornik/ca spominje, ali i povećava mogućnost zaboravljanja informacija vezanih za ono o čemu govornik/ca priča (Coman et al 2009: 136)⁴³. Ovaj fenomen su nazvali međusobno zaboravljanje tokom prisjećanja (SS-RIF).

SS-RIF je važan koncept jer njime možemo objasniti stvaranje složenih narativa o sukobu budući da se takvi selektivni narativi uglavnom formiraju (i prenose) komunikacijom između članova/ica iste etničke i/ili vjerske grupe. Tokom razgovora neki dijelovi priče se mijenjaju, neki prešućuju, a neki naglašavaju.

⁴² Na primjer, možemo reći da svi/sve građani/ke znaju abecedu maternjeg jezika. Međutim, abeceda nije nešto što oblikuje naš identitet. S druge strane, znati godinu kada je počeo nedavni rat (1992) jeste nešto što oblikuje identitet (bez obzira na različite tačke gledišta i različita tumačenja ovog datuma).

⁴³ Na primjer, Coman et al. (2009) su utvrdili da, ako slušamo drugu osobu koja se prisjeća 11. septembra, skloni smo zaboraviti vlastita sjećanja na taj datum na način dosljedan onome što je govornik/ca zaboravio/la. Također, Cuc et al. (2007) su utvrdili da slušanje govornika/ca koji/e se selektivno prisjeća informacija može dovesti slušatelja/icu do toga da i sam/a zaboravi relevantne informacije.

Slika 1 Model razvijanja narativa o sukobu

Ako želimo objasniti proces stvaranja narativa o sukobu, bitno je imati na umu da se naše sjećanje određenih događaja uglavnom formira komunikacijom između članova/ica naše grupe i prenosi se na druge članove/ice. Međutim, komunikacija nije jedini faktor koji može izmijeniti naše sjećanje na bolnu prošlost. Model razvijanja narativa o sukobu predstavlja šablon za kreiranje složenih poslijeratnih narativa o sukobu. Model je zasnovan na sljedećim teorijama: Kraftovoj teoriji ključnih i narativnih sjećanja, Schacterovim "grijesima pamćenja" (omaškama ili greškama izazvanim pristranošću) i Bar-Talovim temama razvijanja sukoba (opravdavanje sukoba, delegitimizacija protivnika/ca, glorificiranje i viktimizacija vlastite grupe, unutargrupna potreba za patriotizmom i jedinstvom i težnja ka miru). Opisani su faktori glorifikacije grupe i grupne pripadnosti, kao i implicitni stereotipi i predrasude koji mogu značajno oblikovati naše stavove prema suprotnoj grupi.

Model (slika I) se može koristiti za analizu procesa stvaranja narativa o sukobu. Ovdje koristimo poslijeratni kontekst Bosne i Hercegovine gdje su različite historijske istine dovele do stvaranja više od tri mnemoničke zajednice. Model će nam pomoći da razjasnimo procese koji doprinose stvaranju individualnih sjećanja, kao i procese njihovog grupiranja, prenošenja i održavanja.

U prvom dijelu šematskog prikaza se nalaze dva kruga koja predstavljaju Kraftov opis epizodnog i narativnog pamćenja. Elementi epizodnog pamćenja i same epizode čine dva odvojena nivoa memorijske reprezentacije: ključna sjećanja i narativna sjećanja (Kraft 2006). Ključna sjećanja su predstavljanje izvornog iskustva i njegovih opažajnih, emocionalnih i fizioloških aspekata kao što su vizualne slike, zvuci, mirisi, okusi, emocije i tjelesni nadražaji koji mogu biti eksplicitni ili implicitni. Slike i emocije svjesno doživljene tokom prisjećanja, te implicitne emocionalne, fiziološke i tjelesne reakcije izazvane vanjskim događajima također su dio ključnih sjećanja (Kraft 2004). Ključna sjećanja se potom integriraju i uobličavaju u epizodne narative, čineći drugi nivo pamćenja (Kraft 2006).

Narativno sjećanje je izgrađeno pomoću slika iz ključnih sjećanja, uobičajeno u skladu sa narativnim konvencijama te izraženo uglavnom kroz jezik (Kraft 2006). Pojam "narativno" odnosi se na proces strukturiranja epizoda u vlastitom sjećanju kako bismo mogli razmišljati o sebi tokom nijemog prisjećanja i komuniciranja sa drugima, a sve u svrhu prepričavanja događaja iz prošlosti

(Sarbin 1986). "Grijesi" pamćenja koje je opisao Schacter⁴⁴ primjenjivi su na ključna sjećanja dok narativno sjećanje sadrži i otkriva (implicitne) stereotipe, (implicitne) predrasude, grijeha pamćenja, transgeneracijsko prenošenje, karakter sukoba i (odabranu) traumu.

Poimanje i razumijevanje sukoba kod individue koja se u njemu našla snažno je uvjetovano postojećim sjećanjima. Osjećaj grupne pripadnosti, glorifikacija i privrženost grupi koji čine drugi dio modela određuju način na koji osoba tumači prijetnje identitetu. Glorifikacija podrazumijeva uvjerenje u superiornost vlastite grupe, te poštovanje grupnih normi i simbola (vezanih za nacionalizam), dok se privrženost odnosi na kognitivnu i emocionalnu povezanost sa grupom, npr. kada se osoba deklarira kao član grupe ili joj je u potpunosti predana (Bilali 2012). Karakter sukoba i (različiti i složeni) narativi o sukobu formiraju se na osnovu toga da li pojedinac/ka doživjava sukob kao prijetnju te u skladu s osam tema narativa o sukobu koje je opisao Bar-Tal i koje su predstavljene u završnom (trećem) dijelu modela razvijanja narativa o sukobu. Pojedinačni narativi se podudaraju s dominantnim, grupnim i odražavaju glorifikaciju grupe i osjećaj privrženosti.

Nastavak međugrupnih odnosa dovodi do sukobljavanja različitih i složenih narativa što jača potrebu za potvrđivanjem superiornosti vlastite grupe. Oni dominantni opstaju zahvaljujući transgeneracijskom prenošenju unutar porodice i vanjskim društvenim faktorima kao što su škole i obrazovni sistem (posebno nastava historije), vršnjaci, mediji, dominantne politike i općenito zeitgeist. Ovi narativi se ponovo pohranjuju u repozitorij ključnih sjećanja i odraženi su u individualnim i grupnim sjećanjima. Možemo, dakle, povući kružnu liniju između ključnih i narativnih sjećanja pojedinca/ke, karaktera sukoba i uvriježenih narativa o sukobu. Ove elemente je potrebno analizirati kao kontinuiranu, kružnu fazu u kojoj oni uglavnom ometaju proces pomirenja i doprinose selektivnom pamćenju zlodjela vlastite grupe te poricanju i prekravanju historijskih istina.

Kada ovaj model primijenimo na problem različitih nastavnih planova i programa historije, dobijamo sljedeću situaciju: svi učenici/ce i nastavnici/ce te profesori/ce u razred donose vlastita ključna i narativna sjećanja formirana kroz

⁴⁴ To su prolaznost, smetenost, nedostupnost, pogrešno pripisivanje, podlijeganje sugestijama, pristranost, postojanost. Prva tri grijeha opisana su kao grijesnje izostavljanjem jer je rezultat nemogućnost da se prisjetimo neke ideje, činjenice ili događaja. Posljednja četiri opisana su kao grijesnje činjenjem.

gore opisane mehanizme. Prilikom iznošenja određenog historijskog narativa, učenici/e, nastavnici/e i profesori/ce će ga doživjeti kao prijetnju, historijsku istinu ili neutralan opis "nevažnog" događaja, u zavisnosti od toga koliko je važan za osjećaj privrženosti i pripadnosti grupi. Ako učenici/e ili nastavnici/e odnosno profesori/ce dožive narativ kao prijetnju svom identitetu, pojavit će se lično objašnjenje ili kolektivni narativ. Ovaj narativ podudarat će se sa individualnim sjećanjem (poput sjećanja osobe koja je preživjela sukob ili preneseno sjećanje) opisanog događaja, u skladu sa jednom ili više Bar-Talovih tema narativa o sukobu. Stoga će priča odražavati sve važne komponente karaktera sukoba i biti uskladena sa dominantnim grupnim narativom i osjećajem prijetnje grupnom identitetu. Nastavak međugrupnih odnosa može izazvati sučeljavanje različitih, složenih narativa. To je čest slučaj među vršnjacima/kinjama, npr. srednjoškolcima/kama u BiH koji/e nisu iskusili/e nedavni rat, ali znaju o njemu zahvaljujući članovima/icama svoje grupe. Pošto u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine ne postoji multiperspektivnost – tj. predstavljanje različitih narativa bez naglašavanja koji od njih je "historijska istina", a koji selektivna/izopačena priča (npr. omogućavanje učenicima/ama da iznesu svoj narativ) – i učenici/e i nastavnici/e odnosno profesori/ce se nalaze u situaciji u kojoj im je dozvoljeno predstaviti dominantni narativ svoje grupe, a zanemariti sve druge narrative koji su prijetnja dominantnoj većini. Time narativ postaje uvriježen, u smislu da ga većina prihvata i da se održava kroz školski proces, međugrupne odnose, medije, dominantne politike te prenosi na buduće generacije.

Uvjerenja o karakteru sukoba omogućavaju da se sukob nastavi što znači da je potrebno promijeniti ove stavove kako bi se sukob razriješio. Promjene su moguće samo ako povežemo individualno i kolektivno sjećanje i naglasimo razliku između ključnih i narativnih sjećanja. Također je važno analizirati pojavu osam tema narativa o sukobu (posebno unutar porodice i škole) kako bismo mogli promijeniti stavove o opravdanosti ciljeva sukoba i ideje o miru, te poništiti delegitimizaciju protivnika/ca i osjećaj viktimizacije. Iznimno je važno osporiti stavove o kontradiktornim ciljevima kako bismo uklonili epistemičku podlogu sukoba (Bar-Tal 2000). Pomirenje zahtijeva od nas da postavimo nove ciljeve i objasnimo nužnost mirnog razrješenja sukoba i mirnog suživota sa bivšim neprijateljem/icom te da opravdamo stvaranje novih odnosa i predstavljanje nove slike mirovnog/oj partner/ici (Ibid.). Neophodno je legitimizirati i

personalizirati bivšeg/u protivnika/cu odnosno neprijatelja/icu. Prilikom izgradnje novih stavova također je potrebno prepoznati ulogu vlastite grupe u započinjanju i produžavanju sukoba, priznati i preuzeti odgovornost za zločine koje je grupa počinila (Bar-Tal 2013). Opisane promjene trebale bi ublažiti monopolizaciju viktimizacije koja je karakteristična za grupe uvučene u dugoročni sukob. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, osnovno i srednje obrazovanje je od ključnog značaja jer različiti pristupi historiji, književnosti i umjetnosti nužno rezultiraju dubokim podjelama između novih generacija. Ove generacije su iskusile i problem prenošenja sjećanja na sljedećim nivoima: etničkog i vjerskog identiteta, međuetničkih odnosa, položaja "Drugog", učvršćivanja traumatskih sjećanja i spremnosti na pomirenje. Stoga su im uvođenje multiperspektivnosti u obrazovni sistem i mogućnost razgovora s roditeljima/cama, o onome što su preživjeli/e, višestruko korisni.

Multiperspektivnost treba uključiti ne samo u škole, već i van njih: u ljetne škole, neformalne seminare/radionice gdje učenici/e imaju priliku upoznati vršnjake/kinje iz drugih regija, razgovarati o različitim narativima i naučiti kako su stvorenii. Potrebno je razviti nove stavove o miru što znači da moramo opisati kako izgleda istinski život u miru a, s druge strane, objasniti konkretnе uvjete neophodne da bismo ostvarili mir i u njemu živjeli (Bar-Tal 2013). Udruženje nastavnika i profesora historije među prvima pokušava uesti multiperspektivnost kroz radionice, treninge i izradu planova za buduće udžbenike. Jedan od prvih koraka bio je educirati nastavnike/ce i profesore/ice o značenju, važnosti i primjenjivosti multiperspektivnosti u BiH. Udruženje je do sada održalo niz radionica na ovu temu te provelo projekte o jačanju kapaciteta nastavnika/ca i profesora/ica, (zlo)upotrebi historije u učionici i "historiji za budućnost" – pomirenju u poslijeratnim društвima.

Nastava historije u savremenoj Bosni i Hercegovini: izazov za model razvijanja narativa o sukobu

Iako je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata nezavisna država, njena tri konstitutivna naroda se još uvijek nisu dogovorila oko nastave historije u osnovnim i srednjim školama, pa se ona izvodi prema tri različita nastavna plana i programa: onim u dva entiteta (Federaciji BiH i Republici Srpskoj) i hrvatskom

nastavnom planu i programu u nekim dijelovima BiH (Jeftić 2013). Početkom 2008. godine *Misija Organizacije za saradnju i sigurnost u Evropi (OSCE)* u BiH i *Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert* proveli su anketu među 184 nastavnika/ce i profesora/ice historije širom zemlje o najčešće korištenim udžbenicima i temama vezanim za ratni period od 1992. do 1995. godine. Oko 53% ispitanika/ca je izjavilo da rat treba biti obrađen u knjigama kao zasebna nastavna jedinica jer su im teme “posljedica rata” i “uništavanja kulturnih i historijskih spomenika” zanimljive i samim tim vrijedne uključivanja u udžbenike (Ibid.).

Od kraja devedesetih rat nije uključen u zvanične nastavne planove i programe u većem dijelu BiH, u skladu sa preporukama Vijeća Evrope da se privremeno obustavi podučavanje o ratnom periodu. U “Preporuci 1454 (april 2000. godine) o obrazovanju u BiH” Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope stoji da bi se u BiH trebalo obustaviti podučavanje o događajima od 1992. do 1995. dok se bh. historičari, uz pomoć međunarodnih stručnjaka/kinja, ne dogovore oko zajedničkog pristupa izučavanju ovog perioda u školama. Ova obustava, koja je još uvijek na snazi, utjecala je na prenošenje tri različita narativa budućim generacijama.

Da bismo razumjeli transgeneracijsko prenošenje narativa potrebno je najprije razumjeti kako se formiraju generacijske zajednice unutar jednog društva te kakav je njihov odnos prema prošlosti. Generacija je dvosmislen pojam. S jedne strane ukazuje na kontinuitet života, a s druge označava novi početak (Kuljic 2009). Živjeti u prošlosti može biti veoma opasno jer sprječava napredak i stvaranje vizije budućnosti. Međutim, bez poznavanja prošlosti ne može biti ni vizije budućnosti (Ibid.). Različite generacijske zajednice formiraju različite zajednice sjećanja i njihov odnos prema prošlosti određuje sistem vrijednosti (znanje, stavove i uvjerenja koja nastaju pod utjecajem dominantnih sjećanja grupe).

Prekrajanje historije se odvija u nekoliko pravaca (Ibid.): sadržaji historijskih narativa se izostavljaju ili dopunjaju, činjenice se različito tumače, mijenja se odnos između relevantnih historijskih činjenica ili se mijenja njihovo tumačenje. Historija i historijski udžbenici su uvijek zarobljeni između slike koju nacija stvara o sebi i (izobličene) slike o “Drugom”, tj. onima koji su u manjini i ne uklapaju se u idealiziranu sliku te nacije (Cole & Barsaolu 2006). To je obično slučaj s podijeljenim poslijeratnim zajednicama poput Bosne i Hercegovine.

BiH je država u kojoj glavne prepreke za održavanje nastave historije nisu pedagoške metode već politička situacija i pokušaji uspostavljanja mira. U pomenutim preporukama iz 2000. godine, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope je predložila smjernice za podučavanje o ratnom periodu, pozivajući historičare/ke iz svih etničkih grupa da zajedno sa međunarodnim stručnjacima /kinjama izrade zajednički pristup (Karge & Batarilo 2008).⁴⁵ Međunarodna zajednica se umiješala u izradu nastavnih planova i programa u BiH osnivajući komisije i dajući smjernice. Međutim, ove mjere nisu doprinijele stvaranju zajedničkog narativa, već su rezultirale intelektualnim vakumom i izostavljanjem događaja 1992-1995. Osnovana je komisija sačinjena od predstavnika/ca sva tri bh. konstitutivna naroda koji/e su, uz pomoć međunarodnih stručnjaka/inja analizirali/e udžbenike historije za osnovne i srednje škole u BiH kako bi uklonili "neprikladne" ili "uvredljive" sadržaje diskriminatore prema bilo kojem narodu, ili pak one koji krše Međunarodnu konvenciju o ljudskim pravima (Pingel 2008). Izdavačima je naloženo da promijene udžbenike, u skladu s dogовором komisije koju je osnovala međunarodna zajednica koja je, potom, slala predstavnike/ce iz UNESCO-a da prate izvođenje nastave historije u školama što je izazvalo negodovanje i potaklo učenike/ce da čitaju "zabranjene" materijale. U trećoj fazi je međunarodna zajednica sarađivala s ministarstvima obrazovanja u BiH. Cilj je bio uvesti pregledavanje i odobravanje udžbenika prije štampanja. Ova komisija se uglavnom bavila jezičkim izmjenama i izbacivanjem ekstremnih tumačenja, ali nije promijenila stavove i poglede stručnjaka/inja iz sva tri konstitutivna naroda niti pružila jedinstven udžbenik historije za sve (Ibid.).

U sljedećem koraku komitet je izradio nove udžbenike za četvrti razred srednje škole. Međutim, 2003. godine su usvojene Smjernice za izradu udžbenika historije i geografije pomoću kojih se trebao razviti ujednačen narativ, baziran na multiperspektivnosti i komparativnom pristupu (Ibid.). Ove Smjernice za ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole proslijeđene su

45 Do marta 2017. godine nije postignut dogovor o predstavljanju ratne historije iz perioda 1992-1995. u udžbenicima u BiH. U decembru 2016. godine, premijer Kantona Sarajevo je najavio osnivanje Radne grupe za izradu udžbenika historije. Radna grupa ima zadatku uključiti ratne događaje iz perioda 1992-1995. u udžbenike historije u Federaciji BiH kako bi učenici/e mogli/e početi učiti o njima. Nema novih informacija o radu grupe, niti informacija o započinjanju istih ili sličnih aktivnosti u Republici Srpskoj ili dijelovima u Hercegovini gdje se od devedesetih koristi hrvatski nastavni plan i program.

ministarstvima obrazovanja u oba entiteta (Ibid.). Nakon tri godine Smjernice su zvanično usvojene i odobrene za štampu (Ibid.). U njima je definirano sljedeće: količina informacija o političkoj historiji koju treba izbaciti, način izrade udžbenika historije – jer moderni udžbenici ne služe samo podučavanju, već trebaju i nadahnuti učenike i doprinijeti njihovom razvoju, izgled udžbenika historije od formata do sadržaja (Jeftić & Joksimović 2014). Ipak, autori/ce udžbenika historije se još uvijek suočavaju s velikim problemom, a to je preuzimanje odgovornosti i prepoznavanje zlodjela koja su počinili pripadnici/e vlastite grupe, zbog čega se u dva od tri udžbenika korištena u BiH danas period od 1992. do 1995. godine ne spominje (Ibid.). Očigledno je da autori/ce i obrazovni stručnjaci/kinje odbijaju koristiti materijale međunarodnih sudova i tribunal-a van države “jer se sudovi smatraju pristranim” (Corkalo et al. 2004: 147). Potrebno je u nastavu historije uvesti multiperspektivnost kako bi se prevazišla pristranost i dala prilika drugim pričama da dođu do izražaja. Smjernice za izradu udžbenika postoje, ali rezultati naše analize sadržaja pokazuju da one nisu u potpunosti primjenjene ni u jednom od tri udžbenika koja su trenutno u upotrebi⁴⁶ (Jeftić & Joksimović 2014). Nedostatna primjena smjernica posebno je izražena u udžbenicima koji se koriste u dijelovima BiH gdje je na snazi hrvatski nastavni plan i program. U njima su ratne godine u BiH (i Hrvatskoj) podrobno opisane (Jeftić 2013). Razlike između tri nastavna plana i programa dolaze do izražaja u njihovim opisima raspada Jugoslavije, osobito u broju spominjanja susjednih država i naglašavanju njihove uloge (Jeftić 2013). Na primjer, u udžbeniku za Republiku Srpsku spominje se uglavnom Srbija i njena uloga u raspadu Jugoslavije, dok se u udžbeniku za hrvatski plan i program u BiH naglašava Hrvatska i njena uloga, kao i kasniji događaji tokom hrvatskog Domovinskog rata (1991-1995) (Jeftić 2013; Jeftić & Joksimović 2014).

⁴⁶ Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić i Vahidin Mehić (2007) Historija-Istorija-Povijest (Tuzla: Bosanska Knjiga); Hrvoje Matković, Franjo Mirošević, Božo Goluža i Ivica Šarac (2003) Povijest 4 – Udžbenik za četvrti razred gimnazije (Mostar: Školska naklada, Zagreb: Školska knjiga); Dušan Živković i Borislav Stanojlović (2012) Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog i za četvrti razred gimnazije opštег i društveno-jezičkog smjera (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).

Rat u BiH nije uključen u glavni sadržaj udžbenika korištenog u Federaciji BiH, ali se spominje u predgovoru:

... U ovom udžbeniku bavimo se svjetskom, evropskom i bh. historijom kasnog devetnaestog i cjelokupnog dvadesetog stoljeća... Posebno je važno napomenuti da je u ovom periodu osnovana nezavisna država Bosna i Hercegovina, nakon dugog i strašnog rata koji je protiv nje vođen svim sredstvima (Hadžiabdić et al. 2007: 5).

U udžbeniku za Republiku Srpsku učenicima/ama odnosno čitateljima/cama je dato zanimljivo uputstvo na kraju poglavlja “Jugoslavija nakon Drugog svjetskog rata”:

Možeš saznati više o događajima iz naše skorije prošlosti (nakon 1991. godine) kroz razgovor sa svojim savremenicima (nastavnicima, roditeljima, učesnicima događaja), ili koristeći druge izvore (novine, dokumente, fotografije, dokumentarce, itd.). O ovome se može raspravljati tokom časova historije ili vježbi (Zivkovic & Stanojlovic 2012: 163).

Ovim se šalje poruka da se o kontroverznim događajima devedesetih, koji nisu opisani u udžbeniku, može raspravljati na časovima što nije u skladu sa Smjernicama. Analizirajući situaciju pomoću modela razvijanja narativa o sukobu, zaključujemo da će na časovima historije prioritet imati dominantni narativ vlastite grupe, a teme koje odudaraju od tog narativa neće se spomenuti.⁴⁷ Razlike u pristupu i prenošenje narativa o bolnoj prošlosti znatno utječu na razvoj identiteta adolescenata/kinja. Osjećaj pripadnosti se dijeli na troje, a kvalitativne razlike u predstavljanju određenih događaja – kao i vjerskog/e i etničkog/e “Drugog/e” – mogu rezultirati različitim tumačenjima istih pitanja i stavovima prema drugim dijelovima države ili susjednim državama. Ovakva

⁴⁷ Država BiH se 18 puta spominje u poglavlju “Raspad Jugoslavije” u udžbeniku za Federaciju BiH, 16 puta u udžbeniku za hrvatski nastavni plan i program, dok se u udžbeniku korištenom u Republici Srpskoj BiH ne spominje u ovom poglavlju (Hrvatska se spominje jednom, a Srbija šest puta). U dva nastavna plana i programa u BiH više pažnje se posvećuje događajima u susjednim državama Srbiji i Hrvatskoj tokom raspada Jugoslavije, nego događajima u BiH.

situacija može proizvesti dva rezultata: stvaranje zajedničkog, prihvatljivog svima, ili suprostavljenih narativa. U poslijeratnim podijeljenim društvima, stvaranje zajedničkog narativa i promoviranje ujedinjenosti i slaganja su najbolji načini sprječavanja budućih sukoba. Međutim, postojanje višestrukih narativa otvara prostor za diskusiju i potiče na grupiranje i biranje *naših* i *njihovih* narativa. Dakle, glorifikacija vlastite grupe i osjećaj pripadnosti dovode do prešućivanja zločina koje su počinili/e pripadnici/e te grupe, kao i do naglašavanja vlastite viktimizacije, što je u skladu sa Bar-Talovim temama formiranja narativa. Kada je riječ o nastavi historije, i učenici/e i nastavnici/e i profesori/ce su skloni/e prihvatiti narrative u kojima su naglašene pozitivne karakteristike njihove vlastite grupe. Više će razgovarati o tim narativima i spremno pronaći izgovor za zlodjela koja su počinili/e članovi/ce njihove grupe što je u skladu sa Bar-Talovom teorijom. Dakle, pristranost kao jedan od Schacterovih grijeha pamćenja, je glavni mehanizam stvaranja složenih narativa čak i u situacijama kada smo izloženi različitim, suprotstavljenim tumačenjima istog događaja. Što je veća glorifikacija vlastite grupe i snažniji osjećaj pripadnosti, to smo spremniji biti pristrani i braniti vlastitu grupu te prenositi narrative koji joj odgovaraju, istovremeno potiskujući one što na bilo koji način narušavaju njenu sliku. Zato je neophodno uvesti multiperspektivnost u nastavu historije. Da bi se ona primijenila u BiH i susjednim državama, potrebno se najprije dogоворити око zajedničke terminologije.⁴⁸ Važno je da se oko ova tri narativa stvari slobodan prostor kako bi učenici/e i nastavnici/e odnosno profesori/ce mogli/e o njima raspravljati (i možda izabratи novi narativ). Tako će im biti jasno da smiju slobodno i otvoreno razgovarati o svim pitanjima, sve dok poštuju dostojanstvo Drugog/e.

48 Postoje različita tumačenja istih ratnih događaja u savremenoj Bosni i Hercegovini. Na primjer, ono što za jednu grupu predstavlja genocid i masakr, za drugu grupu se nikada nije desilo ili je bilo isuviše malo žrtava da bi se događaj okarakterizirao kao genocid ili masakr.

Zaključak

Stvaranje složenih narativa o sukobu podrazumijeva nekoliko faktora:

- Ključna sjećanja koja su podložna greškama u radu pamćenja
- Narativno sjećanje koje podrazumijeva (implicitne) stereotipe, (implicitne) predrasude, grijeha pamćenja, transgeneracijsko prenošenje, karakter sukoba, (odabranu) traumu
- pripadnost grupi (glorifikacija grupe i privrženost)

Složeni narativi opstaju zahvaljujući sljedećim mehanizmima:

- Međusobno zaboravljanje tokom prisjećanja koje se odnosi na komunikaciju između članova porodice i većih grupa, kao i na prešućivanje neugodnih prošlih događaja
- Trenutni zeitgeist koji se odnosi na škole, vršnjake/kinje, medije i dominantnu politiku

Ova tri elementa i dva mehanizma doprinose stvaranju uvriježenih narativa o sukobu. Oni se nastavljaju razvijati u društvu, ponavljanjem mehanizama. Ako želimo promijeniti složene narative o sukobu u poslijeratnim društvima poput Bosne i Hercegovine, moramo najprije promijeniti osnovno i srednje obrazovanje. Potrebno je uvesti multiperspektivnost u dopunsku nastavu, ljetne škole i/ili radionice gdje će učenici/e, nastavnici/e i profesori/ce imati priliku razgovarati o ključnim i narativnim sjećanjima i mehanizmu njihovog formiranja (osam tema narativa o sukobu, grijesi pamćenja, implicitne predrasude i stereotipi). Ne možemo postići "pamćenje radi mira" ako najprije ne shvatimo procese kojima se složeni (i drugačiji) narativi o prošlosti stvaraju i prenose s jedne generacije na drugu. Kada razotkrijemo mehanizme, oni će nam ukazati na čitav niz problema i nesporazuma, ali i moguća rješenja ili barem metode pomoću kojih možemo prevazići najuvriježenije narative.

Reference

- Bar-Tal, Daniel. 2000. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bar-Tal, Daniel. 2013. *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bilali, Rezarta. 2012. "Identity Centrality and In-Group Superiority Differentially Predict Relations to Historical Victimization and Harm Doing." *International Journal of Conflict and Violence* 6.2: 322-338.
- Branscombe Nyla R. i Bertjan Doosje. 2004. *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Branscombe Nyla R. i Anca Miron. 2005. "Interpreting the Ingroup's Negative Actions toward Another Group: Emotional Reactions to Appraised Harm." In *The Social Life of Emotions*, ur. Larissa Z. Tiedens i Colin Wayne Leach, 314-355. New York: Cambridge University Press.
- Cairns Ed i Roe, Michael. 2003. *The Role of Memory in Ethnic Conflict*. New York: Palgrave MacMillan.
- Cole Elizabeth A. i Judy J. Barsalou. 2006. *Special Report: Unite or Divide? The Challenges of Teaching History in Societies Emerging from Conflict*. Washington D.C: United States Institute of Peace.
- Coman Alin, Adam Brown i Jonathan D. Koppel. 2009. "Collective Memory from a Psychological Perspective." *International Journal of Politics, Culture and Sociology* 22: 125-141.
- Connerton, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuc Alexandru, Jonathan Koppel i William Hirst. 2007. "Silence is not Golden: A Case for Socially-shared Retrieval-induced Forgetting." *Psychological Science* 18: 727-737.
- Devine-Wright Patricia i Evanthia Lyons. 1997. "Remembering Pasts and Representing Places: The Construction of National Identities in Ireland." *Journal of Environmental Psychology* 17.1: 33-45.
- Dimitrijević, Nenad. 2011. *Dužnost da se odgovori*. Beograd: Fabrika knjiga.

- Doosje Bertjan i Nyla Branscombe. 2003. "Attributions for the Negative Historical Actions of a Group." *European Journal of Social Psychology* 33: 235-248.
- Gaskell George i Daniel B. Wright. 1997. "Group Differences in Memory for a Political Event." U: *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, ur. James W. Pennebaker, Dario Paez i Bernard Rim, 175-191. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Greenwald Anthony, Debbie McGhee i Jordan L.K Schwartz. 1998. "Measuring Individual Differences in Implicit Cognition: The Implicit Association Test." *Journal of Personality and Social Psychology* 74: 1464–80.
- Hewer Chris J. i Ron Roberts. 2012. "History, Culture and Cognition: Towards a Dynamic Model of Social Memory." *Culture Psychology* 18.2: 167-183.
- Igartua Jaunjo i Dario Paez. 1997. "Art and Remembering Collective Events." U: *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, ur. James W. Pennebaker, Dario Paez i Bernard Rim, 79-101. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jeftić, Alma. 2013. "Social Discourse in History Teaching: A Case of Bosnia-Herzegovina," U: *Economic Crisis and European Union*, ur. Ali Gosku i Merdzana Obralic, 84-98. Sarajevo: International Burch University.
- Jeftić Alma i Jelena Joksimović. 2014. "Divided Presentations in History Textbooks in Three Ex Yugoslav States: Discussing Implications for Identity Development." Zbornik radova s konferencije. Evropska konferencija o psihologiji i bihevioralnim naukama, 47-60. Japan: International Academic Forum (IAFOR).
- Karge Heike i Katarina Batarilo. 2008. *Reforma nastave historije u BiH. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*. Braunschweig: Georg Eckert Institute for International Textbook Research.
- Kraft, Robert N. 2004. "Emotional Memory in Survivors of the Holocaust: A Qualitative Study of Oral Testimony. U: *Memory and Emotion*, ur. Daniel Reisberg i Paula Hertel, 347-389. New York: Oxford University Press.

- Kraft, Robert N. 2006.“Archival Memory: Representations of the Holocaust in Oral Testimony.” *Poetics Today* 27.2: str. 311-330.
- Kuljić, Todor. 2009. *Sociologija generacija*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, Todor. 2010. “Sećanje na Titoizam: hegemoni okviri.” *Filozofija i društvo* 2: 225-250.
- Lehrer, Jonah. 2011. *Proust Was a Neuroscientist*. London: Canongate.
- Liu, James H. 1999. “Social Representations of History: Preliminary Notes on Content and Consequences around the Pacific Rim.” *International Journal of Intercultural Relations* 23.2: 215-236.
- Mehl Mathias R. i James W. Pennebaker. 2003. “The Social Dynamics of Cultural Upheaval: Social Interactions Surrounding September 11.” *Psychological Science* 14: 579-585.
- Mušić Lejla, Alma Jeftić i Selvira Draganović. 2014. “Psycho-social Aspects of Trauma and its Transmission in Post-War Bosnia-Herzegovina.” *Electronic Journal of Political Science* 5.1: 41-55.
- Pingel, Falk. 2008. “Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation.” *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 617: 181-198.
- Powell Adam A, Nyla R. Branscombe i Michael T. Schmitt. 2005. “Inequality as In-group Privilege or Out-group Disadvantage: The Impact of Group Focus on Collective Guilt and Interracial Attitudes.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 31.4: 508-521.
- Ross, Mark Howard. 2001.“Psycho-cultural Interpretations and Dramas: Identity Dynamics in Ethnic Conflict.” *Political Psychology* 22.1: 157-178.
- Schacter, Daniel. 2001. *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*. New York: Houghton-Mifflin.
- Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH. 2005. Komisija za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u BiH.
- Stojanović, Dubravka. “Konstrukcija prošlosti – slučaj srpskih udžbenika istorije.” Rad predstavljen na međunarodnom naučnom skupu Centra za politološka istraživanja u Zagrebu, Hrvatskoj, 18. februar 2013.

- Wohl Michael A. i Nyla R. Branscombe. 2005. "Forgiveness and Collective Guilt Assignment to Historical Perpetrator Groups Depend on Level of Social Category Inclusiveness." *Journal of Personality and Social Psychology* 88.2: 288-303.
- Wright Daniel B, Gail Self i Chris Justice. 2000. "Memory Conformity: Exploring the Misinformation Effects when Presented by Another Person." *British Journal of Psychology* 91 189-202.
- Yordanova, Kalina. 2015. "Images of War: The Place of the War Past of the Parents in the Second Generation's Identity." *Journal of Regional Security* 10.1: 79-102.

PRISJEĆANJE RAME UZ RAME: TRANSFORMIRANJE ODNOŠA PRIČANJEM PRIČA

Edita Čolo Zahirović

Duboke etničke podjele i negativni historijski narativi – dodatno osnaženi institucionalnim okvirima politika – i dalje koče proces pomirenja u Bosni i Hercegovini (BiH). Lične i kolektivne traume obično se transformiraju u prepričavanje historijskih narativa i koriste za intenziviranje osjećaja neprijateljstva prema “drugima” i želje za osvetom, ometajući tako procese zacjeljivanja i društvene obnove. Snažna kultura poricanja i neprihvatanja narativa onih drugih svakodnevna je pojava, a prate je etničke i vjerske podjele, potpirivanje nesigurnosti i sve veće prijetnje budućim sukobima. Prisutna je i na individualnom i na kolektivnom nivou, jačajući tako redovnu politiku usmjerenu protiv onih “drugi.” U obrazovnim planovima i programima se izostavljaju perspektive različitih etničkih i vjerskih grupa, a historija iz devedesetih godina još uvijek nije pronašla put do školskih udžbenika (vidi dio autorice Jeftić u ovom zborniku). Uz sve ovo su prisutni siromaštvo i slab ekonomski razvoj što doprinosi stvaranju okruženja koje njeguje kulturu nasilja, umjesto nenasilja i prosperiteta. Takva atmosfera prožima društveni život, ali istovremeno otkriva višestruke oblasti za intervenciju, njene brojne izvršitelje i različite vrste u dinamičnom procesu društvene promjene (npr. Kreisberg 1991; Senehi 2002). Uprkos brojnim strukturnim i infrastrukturnim projektima kojima su ponovo izgrađene državne institucije i domovi te poboljšani uslovi za povratnike/ce, proces društvene obnove u BiH je propao što ukazuje na potrebu za različitim intervencijama u cilju pružanja novih mogućnosti za pozitivnu transformaciju. *Catholic Relief Services (CRS)*, u partnerstvu sa organizacijom *Caritas Bosne i Hercegovine*, je prepoznao potrebu za interveniranjem i osmislio projekat *Choosing Peace Together* (*Izaberimo mir zajedno* – CPT) koji je finansirala Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID) od 2009. do 2013. godine. Prepoznавши bivše vojnike i preživjele pripadnike/ce različitih etničkih i vjerskih

grupa nakon rata kao izuzetno utjecajne unutar svojih etničkih grupa, projekat CPT je osmislio metodologiju koja im je omogućila da prevaziđu traume i iznesu konstruktivne lične narative kao alternativu onim dominantnima. Pričajući priče na događajima pod nazivom *Javna svjedočenja: Moj svijet, moji svjetovi* (u daljem tekstu: JS), učesnici/e su dijelili/e lične i intimne životne doživljaje u ratu, poslijeratnom periodu i miru.

Iako su pokrenuta u okviru projekta CPT, *Javna svjedočenja* su postala temelj za veći CRS-ov projekt izgradnje mira pod nazivom *Povjerenje, Razumijevanje, Odgovornost za Budućnost* (u daljem tekstu: PRO-Budućnost).⁴⁹ U proteklih šest godina, pod pokroviteljstvom projekata CPT i PRO-Budućnost, organizirano je 161 javno svjedočenje, u preko 40 lokalnih zajednica na kojima je 4597 građana i građanki (uglavnom mlađih) imalo priliku čuti alternativne narative. U ovom poglavlju se govori o ličnim putevima ka promjeni stava i ponašanja preživjelih koji/e su odlučili/e doprinijeti procesima izgradnje mira u BiH konstruktivnim pričanjem priča te o utjecaju toga na pozitivnu društvenu transformaciju tokom šest godina iskustva, evaluacija i promatranja.

Liječenje traume

Sukob i nasilje imaju utjecaja na nekoliko nivoa, smanjujući kapacitete pojedinaca/ki i zajednica za pronaalaženje mogućnosti promjena i djelovanja. Oni onesposobljavaju pojedince/ke i strukture zajednice, fragmentiraju sjećanja, odnose i naselja, stvaraju destruktivne krugove i razbijaju društvene mreže, koheziju i etiku (Khuzawayo et al. 2010; Khuzawayo 2013). Liječenje individualne i kolektivne traume u postkonfliktnom društvu je složeno. Stručnjaci/kinje za mentalno zdravlje i aktivisti/kinje na izgradnji mira neprestano se bave individualnim traumatskim iskustvima, utjecajem aktuelnih događaja i promjenjivim međuljudskim i odnosima između grupa. Stoga je važno povezati individualnu i kolektivnu traumu, posvećujući veću pažnju

⁴⁹ PRO-Budućnost je četverogodišnji projekt (2013-2017) koji finansira USAID, a provodi ga CRS u saradnji sa partnerima: Fondacijom Mozaik, Caritasom Bosne i Hercegovine, Forumom građana Tuzla, Helsinškim parlamentom građana Banja Luka i Međureligijskim vijećem u Bosni i Hercegovini. Glavni cilj projekta PRO-Budućnost je izgradnja povjerenja među građanima iz svih etničkih grupa u Bosni i Hercegovini i pružanje podrške okruženju u kojem građani i građanke BiH, uz ohrabrenje ključnih podržavatelja, zagovaraju nove društvene promjene koje dovode do boljeg kvaliteta života.

sinergijama mentalnog zdravlja, psihosocijalnog rada, procesa društvene promjene i oporavka porodice i/ili zajednice. Psihosocijalna podrška pružena pojedincima/kama i grupama je ključna za umanjenje bola i kataliziranje mržnje i negativnih vjerovanja o drugima u procesu liječenja. (Halpern & Weinstein 2004; Justad 2007). U psihosocijalnim pristupima se općenito dijeli stanovište da oružani sukob ne utječe samo na um pojedinca/ke, nego i porodicu i zajednicu. U slučajevima kolektivne traume, individualno savjetovanje o doživljenoj traumi ima ograničenja, ne samo zbog broja ljudi na koje utječe nego, što je možda i važnije, zato što ljudi pate od "društvenih rana" (Richters 2010: 185; Bubenzer & Tankink 2015).

U kontekstu BiH, duboke individualne i društvene rane dodatno su pogoršane različitim tumačenjima historijskih činjenica. Događaji iz Drugog svjetskog rata, pa čak i period pod Osmanskim carstvom, su stvorili specifičnu etno-političku traumu i narative među različitim grupama i nastavili utjecati na psihološke reakcije grupa i pojedinaca/ki u BiH godinama i stoljećima. Nakon Drugog svjetskog rata, kada je građeno poslijeratno socijalističko društvo, niko nije posvećivao pažnju ublažavanju traume ili transformiranju nasilnih narativa iz rata u one koji idu u pravcu pomirenja (Agger 2007). Većinu ratnih zločina počinjenih tokom rata iz devedesetih godina pokretali su ovi nasilni narativi i neliječena trauma.

Prepoznavši važnost razumijevanja etno-političke traume i narativa, u nastojanju da prekine nove krugove nasilja, CRS je pokrenuo programe rada sa pojedincima/kama i grupama kako bi se pomirili s bolom iz prošlosti. Bez suočavanja s tim bolom, ne bi postojao most ka nenasilnoj budućnosti, a emocionalne i socijalne rane i dalje bi hranile krugove nasilja (Wessells 2007).

Radionice za liječenje traume kao potencijal za ličnu transformaciju

CRS i Caritas BiH su 2010. godine objavili otvoreni poziv osobama koje su preživjele patnje tokom rata da učestvuju u projektu CPT i prisustvuju seriji psihosocijalnih radionica i seminara čija je svrha da im pomognu prevazići ratne traume i patnje stvaranjem sigurnog prostora i povoljnim okruženjem za pričanje ratnih i poslijeratnih priča. Preko 200 osoba s traumatskim iskustvima

iz rata – uglavnom članovi i članice udruženja žrtava iz 38 općina širom BiH – se prijavilo za učešće, a 52 je aktivno učestvovalo u projektu CPT od početka do kraja. Preživjeli/e rata su bili/e različite etničke, vjerske, rodne i geografske pripadnosti, pa se može reći da je bila zastupljena opća populacija.

Prilagođeni program je činila serija psihosocijalnih radionica i seminara (nenasilna komunikacija, trauma i oprost) u nastojanju da se tretira lična trauma, izgradi samopouzdanje i unaprijede međuetnički odnosi učesnika/ca (Hart & Colo 2014). Više od godinu i po dana su bile u ponudi psihosocijalne radionice i seminari, a osigurano je preko 200 sati sesija za liječenje traume i izgradnju kapaciteta učesnika/ca dok je podrška onima koji/e su odlučili/e javno govoriti o ratnim iskustvima i dalje pružana u okviru popratnih sesija psihološke podrške.

Na osnovu prve godine i po projekta CPT, individualna spoznajna promjena posmatra se kao proces koji ima nekoliko faza. *Prva faza* je povezana sa motivima korisnika/ca da budu dio procesa pomirenja. Te osobe se prvenstveno povezuju sa svojom dubokom potrebom za liječenjem lične traume, kao i radoznalošću da čuju iskustva drugih. *Druga faza* je empatija koju pobuđuje siguran prostor za pričanje priča i slušanje, kao i razgovor o prošlosti. U *trećoj fazi* postaje jasniji odnos između žrtve i počinitelja/ice bez obzira na etničko porijeklo i prihvata se ideja izuzimanja iz kolektivne krivnje. Nakon humaniziranja “druge strane” sa sličnim iskustvima iz rata i razdvajanja ličnih identiteta od kolektivnih, omogućen je koncept pozitivne lične promjene i zajedničke aktivnosti. On se rađa iz konstruktivne diskusije u sigurnom prostoru i uvodi pojedince/ke u *četvrtu fazu* aktivizma na njihovom transformacijskom putovanju (Hart & Colo 2014).

Na kraju prve ili na početku druge faze, 29% korisnika i korisnica je odlučilo napustiti projekat. Trebala im je veća psihološka podrška (osobe koje skoro da nisu prošle nikakvu terapiju liječenja traume) ili su bili/e motivirani/e na pogrešan način (npr. oni/e koji/e su uzeli/e učešće u radionici zbog materijalne i ekonomski koristi) s čvrstim stavom da je pomirenje nemoguć proces ili su bili/e snažno povezani/e s nacionalističkom politikom⁵⁰ (Hart & Colo 2014).

---

⁵⁰ Udruženja žrtava rata u BiH, iako registrirana kao nevladine organizacije, nezvanično su produžena ruka monoetničke politike, a njihove aktivnosti uglavnom finansira politika kojoj i služe, zaobilazeći inicijative poput izgradnje odnosa i pomirenja.

Među onima koji/e su nastavili/e učestvovati u obukama i seminarima (N=52), 71% je pokazalo unaprijeđenu sposobnost za rješavanje pitanja lične traume dok je 64% pokazalo spremnost da se otvore prema drugima koji su pogođeni traumom (Catholic Relief Services 2014). Radionice su mnogo pomogle učesnicima/ama da nauče komunicirati i nositi se sa svojim bolom. Bez obzira na etničko porijeklo, prepoznali/e su zajedničko iskustvo bola i patnje te da mogu pomoći i sebi i drugima sa sličnim problemima. Ovo terapeutsko iskustvo je pomoglo preživjelima da razviju grupni identitet osoba koje su mnogo patile i prevazišle lične traume (Bosankic, Mesic and Sosic 2012). Revidirali/e su ranije stavove i internalizirali/e nove identitete te zajednički stvorili prostor za uzajamnu podršku. Kelman smatra da je "pregovaranje" o identitetu ključno za pomirenje: "svaka od strana (mora) revidirati vlastiti identitet koliko je to potrebno da bi prihvatali identitet onog drugog" (Kelman 2004: 119; Funk 2013). Taj novi stav i formiranje pozitivnijih perspektiva o sebi i drugima su pomogli učesnicima/ama da pronađu smraj i razviju sposobnost da gledaju prema naprijed i izgrade nove pozitivne identitete (Bosankic, Mesic & Sosic 2012).

Oni/e su se, u mnogo navrata, uzajamno ohrabrali/e da se više ne posmatraju kao žrtve već kao preživjeli. Bez obzira na etničku i vjersku pripadnost, razvijali/e su prijateljstva, pomagali/e jedni drugima pronaći posao, prikupljali/e novac za one koji imaju manje, nalazili/e snagu jedni u drugima i zajednički/e posjećivali mjesto koja su ranije smatrali okidačima za svoja traumatska iskustva. Jedan Hrvat, bivši logoraš koji je govorio o svom iskustvu, odlučio se 2013. godine dublje pozabaviti vlastitom traumom tako što će prvi put nakon dvadeset godina prošetati istočnom ("bošnjačkom") stranom Mostara sa učesnicima koji su također pričali svoje priče (Bošnjak i Srbin). Rekao je da mu je njihova podrška bila ključna jer jedino oni mogu istinski i potpuno razumjeti njegove osjećaje i djela. Do ove šetnje je došlo nakon javnog svjedočenja koje je organizirano blizu Mostara.⁵¹

---

⁵¹ Različiti politički i historijski narativi o ratu u Mostaru i uništavanje njegovog historijskog i simboličkog Starog mosta i danas predstavljaju prepreku pomirenju između Bošnjaka i Hrvata. Većina stanovnika nikada nije prešla na "drugu" stranu, a mnogi mladi nikada nisu posjetili Stari most koji spada u zaštićenu baštinu UNESCO-a. Stoga prelazak preko Starog mosta za lokalnu i međunarodnu zajednicu predstavlja akt izgradnje mira.

Pričanje priča i potencijal za ličnu transformaciju

Kroz radionice je 22,5% učesnika i učesnica obuke odlučilo napraviti još jedan korak u transformaciji, pričajući o svojim pozitivnim iskustvima široj zajednici javnim svjedočenjima (Catholic Relief Services 2014). Pričajući lične priče o transformaciji, oni/e koji/e su mnogo patili/e tokom rata mogli/e bi pomoći pojedincima/kama i zajednicama da bolje razumiju i prihvate alternativne i historijske narative o “drugim grupama”, pomažući im da kritički razmišljaju o dominantnim narativima i utirući put ka pomirenju.

Motivi većine govornika/ca za učešće u javnim svjedočenjima duboko su vezani za volju da učestvuju u procesima pričanja istine i izgradnje mira. Za njih su ona veoma važna kao svjedočenje mladima kako bi ih ohrabrili/e da počnu preispitivati vjerovanja o drugim etničkim grupama. Drugi/e govornici/e su na to gledali/e kao na nastavak procesa liječenja njihove traume (Bosankic, Mesic and Sosic 2012). Dakle, kao aktivisti/ce i zagovaratelji/ce izgradnje mira, pokrenuli/e su zajedničku inicijativu za predstavljanje ličnih narativa široj zajednici putem organiziranih javnih svjedočenja.

Dvoje učesnika (bivši logoraši iz rata) su, u razgovoru sa fokusnom grupom, izjavili:

Ako tokom javnog svjedočenja uspijemo doprijeti do samo pet od sto osoba, mislim da smo time nešto postigli. Ne moramo potpuno promijeniti nečije stavove... Znam da ne mogu nikoga promijeniti, ali na neke ljude mogu utjecati u određenoj mjeri, a možda će neke naš rad inspirirati da nešto urade ili bar da govore drugačije (o drugima). (Banja Luka, učesnik fokusne grupe).

Kad sam prvi put ispričala svoju priču na radionici, bilo je veoma teško i svaki put kad je pričam teško je, ali tako rušim barijere i osjećam se slobodnije. Do tada nisam imala snage... [da ispričam priču] i нико je ranije nije čuo... A sada, nakon svih tih seminara i radionica, lakše je govoriti o tome, sad se osjećam bolje kad ispričam svoju priču (Tuzla, učesnica fokusne grupe).

Pričanje priča i potencijal za društvenu transformaciju

Pričanje priča je jezik, narativ i dijalog. Kao jezik, ono kodira kulturu određene zajednice, uključujući zajedničko razumijevanje identiteta, moći, historije, vrijednosti i utopijskih vizija. Kao narativ, može biti argument za djelovanje zato što kodira znanje kojem doprinosi svaki/a pripadnik/ca grupe, a time čuva i svoju snagu. Dijalog je direktna međuljudska interakcija i može formirati i održavati odnose između dvije osobe (Senehi 2002). Javna svjedočenja imaju moć da podignu svijest, promijene stavove i pokrenu procese društvene transformacije. Senehi (2002) ilustrira dva načina na koja pričanje priča može biti značajno u rješavanju sporova, mirovorstvu i izgradnji mira. Prvo, poziva na promjenu paradigme – katalizira transformaciju. Drugo, priča je tehnički i intelektualno dostupna slušatelju/ici i predstavlja nešto neuobičajeno kad se sluša od “drugih.” Bar-On i Kassem (2004) su zaključili da je pričanje priča među palestinskim i jevrejskim studentima doprinijelo sposobnosti da se međusobno slušaju i steknu složeniju sliku o drugima od one koja se obično prikazuje u medijima. Kao i kazivanje istine, pričanje priča potiče društveno zacjeljivanje i pomirenje promoviranjem individualne, a ne kolektivne krivnje. Kad se otkriju istine o ranijim zločinima, pojedinci/ke se – a ne čitave etničke, vjerske ili kulturne grupe – oslobođaju krivnje (Mendeloff 2004). Stoga, kako navode Halpern i Weinstein (2004), proces pričanja priča pomaže individualiziranju pripadnika/ca suprotnih grupa i dovodi u pitanje dehumanizaciju njihovog ponašanja i prirode. Pričanje priča treba pomoći pojedincima/kama i grupama da nauče, osjete i priznaju da su obje grupe žrtve sukoba i da su pretrpjele gubitke (Justad 2006).

Na organiziranim javnim svjedočenjima se pričaju priče o ljudskim životima prije, tokom i poslije rata. Strukturirana su kao petnaestominutna svjedočenja svakog/e od tri glavna/e govornika/ce (Bošnjak, Srbin i Hrvat) koji/e zajedno i otvoreno govore o svojim iskustvima, maltretiranju, gubitku voljenih, emocijama, mislima i načinima koje su osmislili da bi se nosili/e s pomenutim te zadržali/e dostojanstvo i nastavili/e život tokom rata i u poslijeratnom periodu. Jedinstvena su po tome što su prisjećanja individualna i lična, a ne posmatraju se iz historijske ili političke perspektive. Govornici/e pričaju o životu nakon rata, nastojanjima da prevaziđu osjećaj neprijateljstva prema “drugima” i traumi te o transformacijama iz žrtava rata u mirovne aktivistkinje i aktiviste. Nakon priča,

publika im postavlja pitanja i daje komentare (što traje oko 45 minuta) u okviru dijaloga između priповjedača/ica i slušatelja/ica nakon pričanja priče (mladi, osobe koje su u istom položaju, akademici/kinje i ostali).

Osobe koje prisustvuju javnim svjedočenjima su različite dobi, roda, etničke i vjerske pripadnosti. U zavisnosti od geografskog faktora, prisutni bi mogli činiti homogenu ili heterogenu grupu. Većina bi mogli biti mladi ljudi, ali ponekad ovim događajima prisustvuju i osobe različite dobi. Veličina grupe bi mogla varirati od pedeset do nekoliko stotina osoba. Osobe koje su prisustvovali javnim svjedočenjima su iz zajednica pogođenih sukobom i osjećajem žrtvovanja koji je često utkan u njihove društveno konstruirane identitete, kao i odabranu kolektivnu traumu i identitet grupe. Oni/e dolaze s vlastitim ratnim sjećanjima, emocijama, refleksijama, sumnjama i iskustvima života u poslijeratnom i tranzicijskom društvu, a upoznati/e su sa jednim od tri dominantna politička i historijska narativa etničke ili vjerske grupe kojoj pripadaju. Ranije vjerovatno ne bi učestvovali/e u sličnoj aktivnosti, stoga njihovi stavovi o drugima i procesima pomirenja vjerovatno nisu dovođeni u pitanje. Organizirana javna svjedočenja naročito utječu na mlade jer u BiH najčešće žive u homogenim enklavama u kojima se održavaju predrasude i stereotipi jedne grupe, a mnogi od njih nisu imali priliku upoznati one "druge" i čuti njihove priče.

Da bi se utjecalo na promjenu, tokom organiziranih javnih svjedočenja mora doći do nekoliko unutarnjih spoznajnih procesa. Slušatelji/ce moraju lično razumjeti i prepoznati značaj javnih svjedočenja, kako bi bili *motivirani/e* da slušaju. Ako su motivirani/e, moraju posjedovati *sposobnost da obrade* ono što čuju. Budući da se ponekad šuti o sukobu ili ga ljudi nisu svjesni, lični narativi govornika/ca pružaju jedinstvenu perspektivu historije i imaju moći da utječu na percepcije i stavove slušatelja/ica. Ovaj proces bi mogao biti manje ili više koristan. Ako su slušatelji/ce otvoreni/e i spremni/e da slušaju o iskustvima drugih vjerskih i etničkih grupa, organizirano javno svjedočenje bi moglo otvoriti prostor za njihov lični rast i bolje razumijevanje ranijeg sukoba. Međutim, ako slušatelji/ce imaju snažna mišljenja i uvjerenja o činjenicama iz rata i manje su spremni/e slušati ratna svjedočanstva drugih grupa, može doći do unutarnjeg sukoba koji može blokirati potencijal za promjenu. Tokom dijaloga nakon pričanja priče, slušatelji/ce povezuju nove informacije sa postojećim znanjima i iskustvima i potvrđuju ih u skladu s vlastitim identitetima, iskustvima,

historijama i vizijama. Lične priče iz rata također mogu pomoći slušateljima/cama da bolje razumiju kontekst i prihvate nove priče. Slušatelji/ce (naročito mladi) često komentiraju kako nikada nisu čuli da je njihova etnička grupa činila zvjerstva ili kažu kako nisu znali da su se "takve stvari" uopće dešavale. Slušatelji/ce često brzo povjeruju svim govornicima/cama, uglavnom zato što pripadnici/e njihove vjerske i/ili etničke grupe javno ne osuđuju već prihvataju narrative drugih etničkih grupa. Tada počinju osjećati empatiju ili otpor prema govornicima/ama i razvijaju manje ili više povoljne misli o njihovim pričama. U slučaju onih koji/e imaju povoljnije misli, vjerovatno će se uspostaviti moćan odnos između naratora/ica i slušatelja/ica što može olakšati kolaborativni proces stvaranja značenja (Senehi 2002). Kada nisu prisiljeni da odustanu od vlastitog društvenog identiteta, slušanje, doživljavanje i razumijevanje bi ljudima trebalo omogućiti da promijene neka od uvjerenja grupe koja destruktivno utječe na odnos između grupa. Što se tiče onih koji/e nemaju motivaciju i/ili razumijevanje ili imaju nepovoljnije mišljenje o pričama i govornicima/ama, njihovi stavovi će ostati isti ili još tvrđi kada se radi o "drugima." Neki slušatelji/ce bi mogli/e smatrati da se na ovim javnim svjedočenjima relativiziraju uloge različitih grupa tokom rata, dovoditi u pitanje istinitost svjedočenja i smatrati da je javno prihvatanje struktura i država bitnije za procese pomirenja od svjedočenja ovog vida. Međutim, prema zapažanjima i kvalitativnim podacima prikupljenim kroz interne evaluacije, takvi su komentari rijetki u praksi. Ako ih ima, uglavnom dolaze od osoba koje su mnogo patile tokom rata pa im i samima treba psihosocijalna podrška, onih koji/e su bili/e izuzetno aktivni/e u provedbi nacionalističke politike ili onih čiji/e su članovi/ice uže porodice procesuirani ili osuđeni za ratne zločine tokom sukoba 1990-1995.

Za Bosnu i Hercegovinu, pričanje priča koje se odvijalo u okviru projekata CPT i PRO-Budućnost ukazuje na slične pozitivne trendove koje su opisali/e spomenuti/e autori/ce. Prema nalazima interne evaluacije javnih svjedočenja koju je proveo CRS,⁵² 48% ispitanika i ispitanica⁵³ je smatralo da su javna

52 Case Study: Public Speaking Events (Not) Influencing Audience's Attitudinal and Behavioral Change je interni dokument CRS-a izrađen kako bi se izmjerio utjecaj javnih svjedočenja na građanstvo. Sadrži i kvantitativne i kvalitativne komponente. Provedeno je sa grupom mlađih ljudi različitog spola i etničkog porijekla koji su učestvovali u projektu "Mladi grade budućnost u Brčko distriktu" (N=42). 57% su bile ispitanice, a 43% ispitanici, od čega 41% Srbi, 38% Bošnjaci, 7% Hrvati i 14% Ostali.

53 42 mlađih – slušatelja javnog svjedočenja u Brčkom 2012. godine.

svjedočenja važna i da su doprinijela mirovnom procesu u BiH, dok je 38% smatralo da je ova vrsta aktivnosti veoma važna i da mirovne proceze može dovesti do kraja. Niko nije smatrao da su javna svjedočenja pogubna za proces izgradnje mira. Osim toga, 86% je reklo da ovakav dijalog značajno povećava nivo povjerenja među različitim etničkim grupama u BiH, a 78% je istaklo da je ova aktivnost povećala saradnju između zajednica u pitanjima javnih politika od općeg interesa, bez obzira na etničko porijeklo. Ove nalaze potvrđuju i podaci prikupljeni tokom kvalitativnog istraživanja u okviru projekta PRO-Budućnost gdje je korišten uzorak od 637 podataka koji pokazuju da je 57% ispitanika i ispitanica smatralo da su javna svjedočenja izuzetno bitna ili veoma bitna za procese izgradnje mira. Osoba koja je prisustvovala javnom svjedočenju u Brčkom navodi:

Ove priče su beskrajne i bolne. Smatram da razmjena ličnih iskustava o ovoj temi predstavlja sjajan doprinos izgradnji suživota na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, i šire. Pokazivanje da čak i nakon svih užasa, gubitaka i boli neko može nastaviti život u jedinstvu i toleranciji predstavlja prvi i najvažniji korak. Za takvo nešto prvenstveno treba mnogo hrabrosti i energije. S obzirom da sam bila u Bosni tokom agresije, bilo je veoma teško i uznemirujuće slušati neke pojedinosti koje su prezentirane. Ali s druge strane, vjerujem da je ta trenutna emocionalna reakcija normalna; bilo kakva druga reakcija bila bi čudna (Colo 2013.).

28% ispitanika i ispitanica su inicijativu smatrali/e važnom, ali manje učinkovitom od drugih metoda i procesa,⁵⁴ a 5% je smatralo da takve inicijative nemaju skoro nikakav utjecaj.

54 Iako nema podataka o tome zašto su ispitanici i ispitanice smatrali javna svjedočenja manje učinkovitim ili neutjecajnim, komentari prisutnih daju neke naznake o tome šta po njihovom mišljenju nedostaje. Najčešći komentari su bili: (a) pričanje istine i privođenje ratnih zločinaca/ki pred lice pravde ključni su za pomirenje; ako se to ne desi, nijedna inicijativa ili model za izgradnju mira neće imati utjecaja (b) jasno se moraju odrediti počinitelji/ce i žrtve, a počinitelji/ce trebaju priznati zločine i tražiti oprost od žrtava (c) razgovori o prošlosti će nas držati u prošlosti; moramo više razgovarati o budućnosti (d) ekonomski prosperitet bi ubrzao proces pomirenja i učinio ga realnijim (e) javna svjedočenja podržavaju proces relativizacije, proglašavajući sve jednakog krivim, što nije slučaj u BiH (f) prekasno je ili prerano za ovu metodu (g) da bi imala šireg efekta, javna svjedočenja trebaju biti dio veće strukture (npr. biti obavezna u školama).

Iako analiza podataka pokazuje da javna svjedočenja u okviru ovog programa mogu imati pozitivan utjecaj, potrebno je razmotriti mogućnost ponovne traumatizacije onih koji/e svjedoče i onih koji/e slušaju da bi se to izbjeglo. Osoba koja je svjedočila bi mogla imati negativna osjećanja i misli pa je ključno imati na umu takve situacije i pristupiti im s oprezom te pružati stalnu podršku (nadzor i psihoterapiju) kako se proces liječenja traume ne bi preokrenuo i potkopao. Za širu javnost (prisutne) je ključno da se proces javnog svjedočenja vrlo pažljivo usmjerava jer su konačni pozitivni ishodi povezani s profesionalnom i kvalitetnom facilitacijom.

Poslijeratne situacije stvaraju potrebu da se rad na liječenju i širi posao na rekonstrukciji za mir međusobno povežu. Pored mnogih drugih demokratskih procesa, rekonstrukcija za mir uključuje: (a) ponovnu izgradnju društvenog povjerenja (b) olakšavanje povratka raseljenih i izgradnju osjećaja zajedništva (c) rješavanje pitanja netolerancije (d) njegovanje poštivanja ljudskih prava (e) poticanje pro-društvenih vrijednosti i edukacija za mir (f) podržavanje normi o nenasilju i zakona i (g) ponovnu izgradnju civilnog društva (Wessells 2007). O nadama i strahovima za budućnost, ličnoj sigurnosti, tumačenju historije i pitanjima identiteta ne pregovara se lako, bar ne na nivou zajednice. Ova pitanja su vezana za nivoe ličnog identiteta i grupe identiteta. Potrebno je promijeniti percepciju građana/ki o situaciji i njihove uzajamne odnose, da bi se riješili duboko ukorijenjeni sukobi (Lederach 1997).

Iako su javna svjedočenja važna kako bi se ljudima pomoglo da razumiju svoje kolektivne rane i osnovu za djelovanje u historiziranoj svijesti, ona ne mogu samostalno djelovati u procesima pomirenja i izgradnje mira u BiH jer se njihov efekat umanjuje u odsustvu drugih transformativnih procesa. Da bi imao šireg utjecaja ne samo na učesnike i učesnice, nego i društvo u cjelini, ovaj program se nada da će formirati kritičnu masu koja može dovesti u pitanje stereotipe, predrasude i mržnju prema drugim grupama unutar relevantnih grupa identiteta (Justad 2007). Smatra se da mladi koji su aktivni u politici, vođe/voditeljice organizacija i novinari/ke, između ostalih, imaju utjecaja na društvo i od njih se očekuje da preuzmu vodeće uloge u budućnosti koje su naročito neophodne u kontinuiranom dijalogu.

Takva premla je prisutna u projektu PRO-Budućnost, zasnovana na nastojanjima u ohrabrvanju ključnih aktera da pruže podršku, npr.

predvođenjem ili učešćem u međuvjerskim manifestacijama, promoviranjem pomirenja u govorima i medijima i sponzoriranjem ili sufinansiranjem inicijativa koje prelaze etničke ili stranačke linije u cilju rješavanja lokalnih pitanja. Godinama nakon rata, političke i vjerske vođe koriste retoriku podjele u javnim govorima i na taj način odvraćaju mnoge građane/ke od rada na pozitivnoj društvenoj transformaciji. PRO-Budućnost radi na pružanju sigurnog prostora i ohrabrvanju građana/ki – iniciranjem i podržavanjem pozitivnih poruka i djela njihovih vođa – pretpostavljajući da u takvom okruženju mogu pronaći vrijednost i učestvovati u inicijativama koje prelaze etničke linije, a usmjerene su na rješavanje lokalnih problema. U tako stvorenoj atmosferi solidarnosti i konsenzusa, građani/ke mogu prepoznati da će im solidarnost u radu pomoći da riješe ne samo zajedničke probleme, nego i da obnove i uspostave nove odnose sa susjedima/ama bez obzira na njihovu vjersku ili etničku pripadnost, pozovu političke lidere na odgovornost i ostvare političku, ekonomsku i društvenu stabilnost u svojim zajednicama (Catholic Relief Services 2013).

Zaključak

Potpuna procjena utjecaja projekata CPT i PRO-Budućnost napravit će se u planirano vrijeme (sredinom 2017. godine, u okviru finalne evaluacije projekta PRO-Budućnost), ali praktični model predstavljen ovdje i zasnovan na nekoliko teorija o ličnoj i grupnoj transformaciji, podržava primjenu javnih svjedočenja u društvenoj rekonstrukciji. Podaci prikupljeni kroz ova dva projekta pokazuju da javna svjedočenja imaju potencijal za pozitivan utjecaj na procese liječenja i društvene rekonstrukcije, i na individualnom i na nivou zajednice/društva. Članovi/ce udruženja žrtava rata koji/e su učestvovali/e u projektu u mnogo navrata su vršili/e samoprocjenu poboljšanog mentalnog zdravlja, povećavali/e spremnost za interakciju sa onim "drugima" i utjecanje na društvene promjene dijeljenjem iskustava i okupljanjem različitih ljudi.

Nekoliko NVO je koristilo javna svjedočenja kako bi obogatili svoje programe pomirenja, a mnogi novinari/ke su pisali/e članke i/ili pravili/e TV reportaže o tome kako su oni koji su najviše patili smogli snage da oproste, zajedno rade i zalažu se za mir. Takve medijske priče pomogle su u uključivanju različitih perspektiva pomirenja u javni diskurs i istaknule potrebu za radom na izgradnji

mira u vrijeme kada su političke strukture opredijeljene za sasvim suprotne ciljeve.

Ratnu traumu su izazvali ljudi, ona se stvara i održava kroz društvene strukture. Stoga, da bi se izlječili/e, pojedincima/kama i grupama trebaju prilike da promijene društvo, ali i da izvuku energiju i snagu iz njega. Društvena rekonstrukcija je efektivnija ako je prate procesi individualnog i društvenog liječenja. Pojedinci/ke i društva imaju više šanse da se izlječe ako promijene perspektive i mržnju zamijene djelovanjem. Takvo djelovanje bi moglo dovesti do novih politika i zakona unutar institucija, a koji mogu podržati principe izgradnje mira i nametnuti usvajanje novih, pozitivnih društvenih normi u poslijeratnim društvima. Mir bez endogenog, ravnomernog i održivog razvoja ne može biti trajan i održiv. Istovremeno, razvoj se ne može održavati bez rasprostranjenog i pozitivnog mira (Mayor 1995). Stoga su projekti CPT i PRO-Budućnost podržali i proveli složenije i sveobuhvatne aktivnosti na izgradnji društvenog mira, kao korake ka dugoročnom i užvišenom cilju – postizanju održivog mira i prosperiteta u BiH.

Reference

- Agger, Inger. 2001. "Reducing Trauma During Ethno-Political Conflict: A Personal Account of Psycho-social Work Under War Conditions in Bosnia." *Peace, Conflict, and Violence: Peace Psychology for the 21st Century*, ur. Daniel J. Christie, Richard V. Wanger and Deborah DuNann Winter. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 240-251.
- Bar-On Dan and Fatma Kassem. 2004. "Storytelling as a Way to Work through Intractable Conflicts: The German-Jewish Experience and its Relevance to Palestinian-Israeli Context." *Journal of Social Issues* 60.2: 289-306.
- Bosankic Nina, Enisa Mesic i Bojan Sosic. 2012. "Choosing Peace Together (CPT) Project. Final External Evaluation Report." Neobjavljeni izvještaj za USAID. Catholic Relief Services, Sarajevo.
- Bubenzer Friederike and Marian Tankink. 2015. "Healing Communities, Transforming Societies: Exploring the Interconnectedness Between Psychosocial Needs, Practice and Peacebuilding". Izvještaj s konferencije. Institute for Justice and Reconciliation and the War Trauma Foundation: <https://peacebuildingandmentalhealth.files.wordpress.com/2015/04/ijr-healing-communities-conference-web.pdf>
- Catholic Relief Services. 2014. "Choosing Peace Together. Final Report." Podneseno za USAID Sarajevo.
- Catholic Relief Services. 2013. "Povjerenje, Razumijevanje, Odgovornost za Buducnost (PRO-Future) Project". Tehnička aplikacija za USAID.
- Colo Edita. 2013. "Case Study: Public Speaking Events (Not) Influencing Audience's Attitudinal and Behavioral Change". Neobjavljeni izvještaj za USAID. Catholic Relief Services, Sarajevo.
- Funk, Julianne. 2013. "Towards an Identity Theory of Peacebuilding." *Centre for Research on Peace and Development*. Radni list. No. 15.
- Hart Barry i Edita Colo. 2014. "Psychosocial Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina: Approaches to Relational and Social Change." *Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas* 12.1: 76-88.
- Justad, Lars Otto. 2006. "Post-conflict Peacebuilding and Reconciliation through Dialogue". Master's Thesis, University of Oslo, Norway. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/13993/33708.pdf?sequence=1>
- Khuzwayo, Khethokuhle. 2013. "The Role of Trauma Support Work in Peacebuilding" Coursework Dissertation. School of Social Sciences University of KwaZulu-Natal, South Africa.
- Lederach, John Paul. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.
- Mayor, Federico. 1995. "How Psychology Can Contribute to a Culture of Peace." *Peace and Conflict Journal of Peace Psychology* 1:3-9.
- Mendelof, David. 2004. "Truth-Seeking, Truth-Telling, and Postconflict

- Peacebuilding: Curb the Enthusiasm?" *International Studies Review* 6.3: 355-380.
- Senehi, Jesica. 2002. "Constructive Storytelling: A peace process". *Peace and Conflict Studies* 9.2: 41-63. <http://nsuworks.nova.edu/pcs/vol9/iss2/3>
- Wessells, Michael G. 2007. "Post-Conflict Healing and Reconstruction for Peace: The Power of Social Mobilization." U: *Fear of Persecution: Global Human Rights, International Law and Human Well-being*, ur. Timothy J. White i Anthony J. Marsella. New York: Lexington, 257-278.

ŽRTVA ILI PREŽIVJELA? ODLUKA O IDENTITETU NAKON RATNOG SEKSUALNOG NASILJA

Zilka Spahić Šiljak

Mi nismo žrtve; ne bih htjela da ljudi pomisle kako sam nešto žrtvovala drage volje. (Preživjela ratnog silovanja iz Zenice)

Sramota je da nakon toliko godina i naših bezbrojnih svjedočenja o zločinima koje smo doživjele, ne postoji zakon koji bi omogućio da naša patnja prestane. Rat još nije završen za nas. (Bakira Hasečić, Žena žrtva rata Sarajevo)

Uvod

Nakon strašnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini i regiji, koji su uključivali masovna ubistva te silovanja žena i muškaraca, brojne preživjele i žrtve i dalje žive u sjeni stigme i šutnje koju su im nametnule etno-nacionalističke agende, ali i kulturne i religijske norme da bi se zaštitili ponos i čast porodica i nacija. Stvaranje i reproduciranje kulturnih i političkih narativa produbljuje traumu i patnju politizacijom i etnizacijom statusa žrtve. Prevladavajući diskurs neoliberalnih i etno-nacionalnih matrica (zlo)upotrebljava preživjele za vlastite politike i ciljeve, dok istovremeno preuzima ulogu čuvara njihovih interesa. Čitajući narative žena iz Bosne i Hercegovine (BiH), istražujem na koji je način etno-nacionalni diskurs žrtve utišao brojne žene i otudio ih od preživjelih koje pripadaju drugim etničkim grupama. Zajedno sa neoliberalnim razumijevanjem i očekivanjima koja se pripisuju identitetima žrtve/preživjele, taj diskurs otuduje žene iz vlastite etničke grupe jer mnoge odbijaju politizaciju iskustva i upisivanje etničkih narativa po svojim tijelima. Jedno od rješenja za nametnuto pozicioniranje i etiketiranje može biti zahtijevanje prava na samoidentifikaciju, kako navode Rebecca Stringer (2014) i Alyson Cole (2006) ili omogućavanje

“oslobađajuće epistemologije” s tijelom žene kao mjestom značenja i iskustva, kako predlaže Tamy Spry (1995: 27) u svom radu na usmenoj historiji.

U ovom radu razmatram: 1) politiku i etnizaciju tijela žena 2) na koji način feministička debata i jezik o žrtvi, preživjeloj i moći djelanja (engl. agency) osnažuju ili obesnažuju žene u suočavanju s vlastitim identitetima i njihovom poimanju 3) kako prevazići binarnost žrtva/preživjela koju su nametnuli međunarodna donatorska politika, nauka i ženske organizacije te kako omogućiti novi vokabular samoidentifikacije.

Kontekstualizacija: etnizirana tijela?

Seksualno i drugi oblici nasilja u BiH i na cijelom Balkanu su orodnjeni i etnizirani (Spahić Šiljak 2014: 188) jer rod i nacija, kako zaključuje Julie Mostov, “intimno učestvuju u međusobnom oblikovanju...” (2002: 89). Tokom ratova (1991-1995) u bivšoj Jugoslaviji, žene su bile glavne mete seksualnog nasilja i masovnih silovanja zato što su njihova tijela predstavljala jednu od tri glavne etno-nacionalne grupe – bila su to tijela nacije. Prema izvještajima UN-a, seksualno nasilje je bilo sredstvo etničkog čišćenja te se u zavisnosti od regije provodilo sistematski ili sporadično. Izvještaji organizacije *Helsinki Watch* navode da su sve strane činile seksualno nasilje u bivšim jugoslovenskim republikama, ali da se čini da su Jugoslovenska narodna armija i srpske paravojne grupe “silovanje koristili u najvećoj mjeri i nekažnjeno.... Činjenica da su se silovanja dešavala pred svjedocima ukazuje na to da se silovatelji nisu imali čega plašiti” (Laber 1993: 4).⁵⁵

Feministkinje su, na jugoslovenskom prostoru, imale različita stajališta o ratu i ratnom zločinu silovanja te su neke od njih osuđivale sve muškarce na svim stranama, a druge su izdvajale Srbe kao primarne počinitelje tih zločina. Žene su silovane na svim stranama tokom ratova kojima se razdvojila bivša Jugoslavija i ne smijemo upasti u zamku etniziranja patnje, ali se ne može zanemariti činjenica da su bosanske muslimanke bile podvrgnute sistematskim silovanjima.

55 Vidi i UN Security Council, Security Council resolution 808 (1993) [International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)], 22 February 1993, S/RES/808 (1993), pristupljeno 8. decembra 2016, <http://www.refworld.org/docid/3b00f15d30.html>; i “Report on the Situation of Human Rights in the Former Yugoslavia”, U.N. Doc. E/CN.4/1993/50. International Journal of Refugee Law 5.2 (1993): 319-333.

U antropološkoj studiji o BiH Elisa Helms navodi da se silovanje koristilo “kao sistematsko sredstvo primarno srpske snage” (2003: 6) odnosno da se radilo o “visoko organiziranom i proračunatom silovanju bosanskih muslimanki koje je vršila vojska bosanskih Srba”, kako navodi Olivera Simić (2012: 132-3) u radu o ovoj regiji. Staša Zajović, antiratna aktivistkinja iz Beograda kaže da: “etničko čišćenje nije bilo posljedica, već jedan od glavnih ciljeva rata” (*Ibid.*) dodajući i tvrdnju da je “čišćenje na našem jeziku (bosanskom/srpskom/hrvatskom) riječ koja se koristi za *abortus*” (Zajović 1995: 176-7), odnosno za čišćenje sebe. Glavni cilj etničkog čišćenja je da se u potpunosti očiste teritorije od druge etničke grupe.

Prevladavajući medijski i politički diskursi predstavljaju žene koje su preživjele ratno seksualno ili drugo nasilje kao žrtve ili preživjele, uz određena očekivanja koja im se nameću (Helms 2013). Rastrgane između ta dva identiteta, neke hrabre žene postale su djelatnice (engl. agent) promjene kako za sebe tako i za druge žene, dok su neke ostale ušutkane pod pritiskom nametnutih narativa. Neke su se usprotivile binarnoj podjeli na žrtvu/preživjelu i etiketama koje to nosi te su zahtijevale pravo da artikuliraju svoja iskustva. Tokom rada na terenu i u okviru brojnih projekata koji su se bavili ljudskim pravima, imala sam priliku razgovarati sa mnogim ženama koje su preživjele ratno silovanje i aktivne su u lokalnim organizacijama ili su samostalno pokušavale ohrabriti druge da svjedoče ili potraže pomoć u ženskim centrima. Neke od njih prihvataju postojeće etikete žrtve i preživjele, dok ih druge ne smatraju prihvatljivim ni adekvatnim da odraze njihova osjećanja i poimanja nasilja koje im je učinjeno. Iako postoje brojna tumačenja etničkih dimenzija silovanja, feministkinje insistiraju da se te strahote nazivaju “rodno zasnovano nasilje” (Petrović 2000). Rodno zasnovano nasilje poimaju kao nešto što je duboko ukorijenjeno u patrijarhalni sistem vrijednosti u kojem se sa ženama postupa kao s imovinom ili teritorijom muškaraca, nacija ili naroda. Ova vrsta nasilja je blisko povezana s moći i feministkinje potvrđuju da “silovanje služi za dokazivanje moći i uspostavljanje hijerarhije” (Anić 2006: 91). Ta hijerarhija je pak, kako navodi Cynthia Cockburn (1998) u istraživanju, dio militariziranih, maskuliniziranih patrijarhalnih kultura koje i dalje ugnjetavaju žene hijerarhijskim rodnim politikama i strukturalnim nasiljem neefikasnih vladinih institucija čak i kada se ratovi završe.

Femininost, maskulinost i heteroseksualnost, kako ih je istraživala Dubravka Žarkov (2006) na Balkanu su bili ključni za stvaranje etniciteta i etniziranih tijela. U feminističkoj literaturi se žensko tijelo posmatra kao domena moći i dominacije, a u etno-nacionalnim ideologijama se koristi kao paradigma za teritoriju, domovinu i naciju te ga je potrebno zaštititi, njegovati i poštivati, odnosno poraziti ako se radi o neprijateljevom tijelu ili teritoriji. Žensko tijelo je bilo i ostaje bojno polje i objekat za mnoge naučnike/ce, praktičare/ke te etničke i vjerske zajednice. To tijelo primarno predstavlja etničku i nacionalnu paradigmu čistoće, čednosti i svetosti. Žene općenito nisu pozvane da govore o svojim tijelima iz jednostavnog razloga što njihova tijela ne pripadaju samo njima. Ustvari, njihova tijela više pripadaju muškarcu, porodici, zajednici i državi te su slavljeni i veličani kao svete majke i paradigma etičkih vrijednosti savršene žene ili su odbacivane kao pale Madone koje nose stigu sramote i krivice (Spahić Šiljak 2010). Kako se žena smatra zaštitnikom moralnog života porodice, očekuje se da će ona šutjeti o seksualnom nasilju zarad onih koji polažu pravo na njeno tijelo. Poštivanjem društvenih rodnih normi ona održava dostojanstvo svoje porodice (Ibid.).

Imajući na umu dvostrukе moralne standarde u patrijarhalnim društvima gdje žive žene preživjele seksualno nasilje, samo se neke od njih usude prijaviti zločine. Javno priznavanje takvih zločina može imati razarajuće posljedice po porodični život preživjele. Kada sam jednu preživjelu upitala zašto bira šutnju, odgovorila mi je pitanjem: "Ko bi to želio da ima išta sa porodicom žene koja je silovana i ko bi pomislio da se ženi ili udaje s njenom djecom i da se s njima druži?"⁵⁶ Kulturni kompleks "okrivljavanja i sramote" (Spahić Šiljak 2010) koji nosi patrijarhat uveliko sprječava preživjele da podijele svoje lične priče. Žene su gurnute u ulogu "zaštitnica" porodičnih vrijednosti a time i čuvarica cjelokupnog moralnog tkiva njihovih društava te su morale internalizirati svoju bol i patnju da bi održale "dostojanstvenu" šutnju.

Konceptualizacija identiteta žrtve/preživjele

Okategorijama statusa žrtve, preživjele i s tim povezanoj moći djelanja u brojnim se disciplinama mnogo priča (Karp 1986; Bell 1999; Mahmood 2009; McNay

⁵⁶ Lični intervju sa S.B. iz Prijedora, juni 2008.

2000; Ahall & Shepherd 2012; Stringer 2014), ali razumijevanje povezanosti između ovih kategorija u životima žena koje su preživjele ratno silovanje i druge oblike nasilja u nedavnom bosanskom ratu (1992-1995) zahtijeva ispitivanje različitih društvenih, političkih i kulturnih faktora u poslijeratnom bosanskom kontekstu. Ja ču se u ovom radu baviti jezikom kao jednim od važnih faktora učenja, poimanja i promišljanja. Kroz diskurse utvrđujemo znanje i istinu, oni konstruiraju moć i znanje, kako to objašnjava Michel Foucault (1984). Ljudi u diskurzivnim okvirima uče o sebi te kako se pozicionirati. Kako jezik ne samo da odražava već i predstavlja/čini društvenu realnost, subjekt kao i njeno/njegovo iskustvo otkrivaju se u jeziku. Kada naučnici/ce, praktičari/ke ili žene koje su preživjele seksualno nasilje koriste određene riječi kao što su žrtva, preživjela, silovane žene, djelatnice promjene, žene koje su preživjele silovanje, to su politički činovi kojima se određuje šta žele iskommunicirati odnosno šta neko ko im pomaže ili ko istražuje tu temu nastoji da prenese.

Pojam žrtva se, u svakodnevnoj komunikaciji, odnosi na osobe koje su preživjele različite vrste nasilja, uključujući ratno silovanje izvan kontrole osobe i pod prisilom. U BiH je žrtva jedan od zvaničnih termina u upotrebi kod nekih ženskih organizacija i aktivistkinja, kao i medija i državnih institucija što reguliraju status žena i muškaraca koji su preživjeli nasilje. Neke žene koriste taj termin, smatrajući da je važno pažnju usmjeriti na status onih kojima je potrebna pomoć. Organizacije Žena žrtva rata iz Sarajeva i Naš glas iz Tuzle koriste ovaj termin, ali naglašavaju da rade protiv "zavjere šutnje" da bi povratile dostojanstvo žena koje ne bi trebale trpiti sramotu ili stigmu zbog nečega za što nisu odgovorne. Polažu pravo na proaktivno djelovanje žrtava koje se bore da se pozicioniraju u bosanskom društvu te ne žele da ih vlasti sažalijevaju već da im obezbijede socijalna i ekomska prava.

Druga riječ je preživjela, ali ona zahtijeva dopunu – u vidu direktnog objekta – kojim bi se objasnilo što je osoba preživjela, treba reći žene/osobe koje su preživjele nasilje. Ženske i feminističke organizacije poput Medica Zenica, Viva žene iz Tuzle, La Strada iz Mostara i brojne druge u BiH koriste termin preživjela kao osnažujući pojam s pozitivnim konotacijama u smislu aktivne moći djelanja onih koje su preživjele nasilje, ali su odlučile nastaviti sa životom bez obzira na poteškoće. Čini se da na ovaj način preživjele nastoje sačuvati dostojanstvo porukom da su iznad nasilja koje su preživjele te da ne žele

da ih se posmatra kao bespomoćne žrtve. Diskurs individualizma ohrabruje žene da se pokažu odgovornim, jakim i odlučnim da prevladaju bol i patnju. Mnoge žene ova dva termina koriste naizmjenično, bez pripisivanja naročitog značaja jednom. Međutim, neke ženske nevladine organizacije i mediji, kako Elissa Helms (2013) navodi u istraživanju, selektivno koriste ove pojmove u zavisnosti od konteksta i auditorija. U medijima se žena koja je preživjela silovanje najčešće predstavlja kao izbjeglica, siromašna seoska žena u tradicionalnoj nošnji. Istina je da većina izbjeglica i žena koje su silovane potječu iz ruralnih područja, ali su se urbane i obrazovane aktivistkinje protivile ovakvom, po njihovom mišljenju, pogrešnom predstavljanju bh. žena. Također, one vjeruju da je bilo mnogo urbanih, visoko obrazovanih žena koje su preživjele seksualno nasilje i stoga ne žele da budu monolitno predstavljene i svedene na siromašne, bespomoćne žene. Tako da nije iznenađenje da su pokušale izbjegći "balkanizaciju" svog identiteta: bosanska žena je *druga* prije svega u odnosu na muškarce u svojoj etničkoj grupi i naciji, druga u odnosu na susjedne etničke grupe u BiH i regiji, i konačno je *druga* u odnosu na zapadni svijet koji kroz neokolonijalnu prizmu definira periferiju koju je potrebno civilizirati i spasiti. Zbog višestruke marginalizacije i *drugosti*, neke aktivistkinje se protive etiketi žrtve. Ako je i koriste, pod njom podrazumijevaju proces tranzicije od žrtve prema preživjeloj. Neke teoretičarke to pojašnjavaju (Young & Maguire 2003) – a i neke žene poimaju – na sljedeći način: "*nisi žrtva niti si preživjela. Ustvari se krećeš od jednog kraja na kojem ti je nešto učinjeno (žrtva) do drugog gdje ti nešto po tom pitanju poduzimaš (preživjela)*" (Ibid.).

Međutim, neke žene ne žele da ih se etiketira ni kao žrtve ni kao preživjele, već da ih se poima kao žene koje su preživjele određene vrste nasilja ili jednostavno kao ljudska bića koja su propatila i preživjela nepravdu. Za njih su svaki narativ ili priča o nasilju kontekstualizirani i personalizirani. Stoga ne žele živjeti ni u jednoj od ove dvije kategorije, već imati slobodu da same konceptualiziraju svoje iskustvo. Žele da njihova priča artikulira ono što su preživjele kao žene i kao ljudska bića. Dubravka Žarkov (2006: 223) upozorava na ograničenja narativa o moći djelanja i viktimizaciji, kao i na druge moguće narative i iskustva koji bi trebali omogućavati prostor u kojem žene svoja iskustva imenuju van binarnosti žrtve/djelatne akterke.

Teorijski i praktično, binarna podjela na žrtvu/preživjelu ima ograničenja, ali je pitanje koji to jezik žene imaju na raspolaganju da precizno predstave ono što im se desilo a da se izbjegnu esencijalizacija, otuđenje i očekivanje. Posebno me zanima feministička debata o žrtvi, preživjeloj i moći djelanja zbog dominantnog neoliberalnog feminističkog diskursa koji insistira da pojам preživjela podrazumijeva nešto aktivno, pozitivno i djelatno, dok pojам žrtva označava nešto pasivno, negativno i nedjelatno (Wolf 1993: 154). Chris Gilligan, na primjer, potvrđuje esencijalističko razumijevanje:

Žrtve su, po definiciji, pasivni objekti nad kojima su djelovale druge sile, one nisu aktivne djelatnice. Njih definira trag koji je na njima ostavljen, a ne trag koji one ostavljaju u svijetu. U mjeri u kojoj su žrtve, lišene su volje i namjere (2003: 30).

Neke feminističke teoretičarke koje se protive pojmu žrtva, poput Katie Roiphe (1993), Christine Hoff Sommers (1994) i Naomi Wolf koja je iskovala fraze "feminizam žrtve" i "feminizam moći" (1993: 154), kritiziraju stalnu viktimizaciju žena kao pasivnih i naglašavaju da koncept preživjela označava izbor, rezilijenciju i odgovornost pojedinke. Ali kako primjećuje Gudrun Dahl (2009), one uporno promišljaju o ličnom djelanjumu/moći djelanja i odgovornosti, što jeste važno, ali zanemaruju korijene i uzroke strukturalnog nasilja te društvene i političke okolnosti koje ga omogućuju. Feminističke teoretičarke, koje se protive pojmu žrtva, smatraju da je prikazivanje žena kao žrtava kapitalističkog sistema i neoliberalne ekonomije pogrešan odnosno loš "rodni feminizam" kojim se insistira na strukturalnim promjenama sistema i rastrojavanju tradicionalne ženstvenosti. Iako Wolf kritizira kapitalizam tvrdeći da je eksplotatorski, smatra da je neizbjježan.

Jedna od najvećih feminističkih teoretičarki, Judith Butler zaključuje da feministkinje trebaju pružiti kontrapozicije koje prevazilaze paradigmu viktimizacije u smislu negativnih konotacija ovog pojma (Osborne & Segal 1996), ali nije isključila strukturalno nasilje i opresiju. U feminističkoj debati, kako Stringer objašnjava u svom nedavnom radu o debati o antiviktimizmu koji "legitimizira i normalizira vrijednosti neoliberalizma" (2014: 6), postoji potreba da se preispita feministički diskurs protivan pojmu žrtva jer on jača

neoliberalni diskurs o moći i zanemaruje porijeklo strukturalne opresije i diskriminacije.

Jedna od ideja je da se polaže pravo na vraćanje pojma žrtva, ali kako Stringer navodi “takvo ‘polaganje prava’ se nalazi između dva pola – slavljenja i odbacivanja” (Ibid.). Važno se odmaći od binarnosti žrtva/preživjela i ponovo tražiti pravo na pojam žrtve koji ne treba biti esencijaliziran i sveden na pasivni nedjelatni subjekt. Žrtve također imaju moć djelanja i ta moć im se treba vratiti, ali ne po cijenu da preživjela postane potpuno odgovorna za nasilje koje je preživjela. Carine Mardorossian pojašnjava da: “žrtva nije značila biti onesposobljena i nemoćna. Značila je biti odlučna i bijesna (iako ne patološki ogorčena) djelatnica promjene” (2002: 767).

Identitarni paradoksi

Kako živjeti kao silovana žena danas, u poslijeratnom bh. kontekstu i preživjeti društvenu stigmu srama te lična osjećanja krivice i odgovornosti za svoju i dobrobit porodice? Kako se nositi s nametnutim identitetima žrtve i preživjele? Kako se pozicionirati i pričati o iskustvu silovanja? Da li silovanje definira osobu ili bi žena trebala definirati ono što je preživjela i ono što jeste? Žene su različito odgovarale na ova pitanja i mučile se da shvate šta se desilo, zašto se desilo i kako da žive s tim iskustvom. Većina žena je odabrala šutnju kao metodu preživljavanja i žrtvovalje su vlastiti subjektivitet, bol i patnju za nešto “veće” – svoje porodice. Internalizirale su narative o tome šta znači biti žrtva i opresivne uloge (Young 1990: 55) i radile su ono što Uma Narayan naziva “pregovaranje sa patrijarhatom” (navedeno prema Oshana 2015: 147) da bi preživjele društvene norme koje su im nametnute. Helms daje primjere u svojoj studiji o ženama u BiH i kaže: “Čak i kada su ih porodice prihvatale, nijedna žena nije željela da bude obilježena kao silovana u svojoj zajednici” (2013: 201). Radi se primarno o tome, kako je objasnila jedna žena iz Srebrenice, da one “i dalje moraju živjeti s ljudima” (Ibid.). Donosile su odluke koje im daju najviše prednosti unutar ograničenja, svjesne nepravde i patrijarhalnih društvenih normi koje guše njihov subjektivitet (Narayan u Oshana 2015). Žene žrtve, preživjele ili silovane, imaju moć da odluče na koji način će se nositi sa svojim iskustvima jer moć djelanja nije ograničena na jedan od tih identiteta što tvrde feminističke

teoretičarke koje se protive pojmu žrtve. Moć djelanja se ne odnosi samo na oslobođanje, zagovaranje i subverziju patrijarhata, kako navodi Saba Mahmood (2005). Ona može predstavljati dobrovoljni čin potčinjavanja. U slučaju nekih bosanskih žena koje ne žele da ih se etiketira kao silovane, moć djelanja se ogledala u dobrovoljnem činu potčinjavanja društvenim normama.

Važno je prepoznati ne samo opresiju patrijarhalnih društava, već i prikrivenu opresiju dobromanjernog neoliberalnog diskursa (Young 1990: 41) koji rodnu strukturalnu opresiju poima kao "individualne probleme u ličnoj odgovornosti ili kao depolitizirani društveni problem" (Stringer 2014: 14). Retorika lične odgovornosti, djelanja i rodno neutralnog jezika nam govori da su žrtve, preživjele i žene koje su pretrpjеле nasilje same odgovorne za oporavak i iscjeljenje. Ako ne uspiju – a neke se nikada u potpunosti ne oporave od tih iskustava – i za to su same odgovorne.

Žene se na različite načine nose sa seksualnim nasiljem i traumom i brojni su faktori koji utječu na to kako se same identificiraju i kako se ta identifikacija vremenom razvija. Mnoge žene su prihvatile i internalizirale etiketu žrtve i smatraju da imaju pravo tražiti određena prava kao žrtve, ali nekada toliko snažno internaliziraju traume i toliko se njima bave da ne mogu izbjegći taj krug žrtve. Čini se da ih je narativ žrtve potpuno savladao. Identitet žrtve je jedini koji je nekim ženama važan ili jedini koji im nudi prihvatljiv oblik izražavanja:

Mi smo žrtve i to ćeš ponavljati sve dok smo žive, jer smo izgubile što smo imale, ovo je to što nam je ostalo. Ne odustajemo i nećemo dati zločincima da mirno žive i nećemo dati ni državi da zaboravi našu patnju i bol. Kad god se pojavimo mi svakog podsjetimo na zločine izvršene na našim tijelima. Ne mogu oni nas ušutkati. (Žena žrtva rata Sarajevo⁵⁷)

U nedavnim studijama o ženama u BiH koje su preživjele silovanje u ratu, navodi se da 57% njih pati od posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), 70% kaže da silovanje i dalje u potpunosti vlada njihovim životima, 65% kaže da koriste medikamente, a 76% potvrđuju da im trauma utječe na odnose sa

⁵⁷ Lični intervju sa A.M. iz Sarajeva, oktobar 2010.

muškarcima (Husić et al. 2014: 91). Mnoge žene koje su prijavile silovanje i sebe identificiraju kao žrtve ne smatraju da im je neophodno da traže psihološku podršku te navode da one znaju šta im je potrebno. Jedan primjer je grupa Žena žrtva rata koja na svojoj web stranici navodi da im je potrebno da rade na ekonomskoj i socijalnoj dobrobiti svojih članica te na dokumentiranju zločina i krivičnim postupcima. Helms (2013) je zabilježila slične nalaze u istraživanju provedenom u BiH sa sarajevskom NVO Žena žrtva rata.

Prema studiji organizacije Medica Zenica (Husić et al. 2014), neke od žena osnaženih terapijskim programima su se uspjele odmaći od stanja "bespomoćne žrtve", preći u stanje "preživjele koja ima moć djelanja" i postale su dovoljno snažne da nastave sa životom i pomažu drugim ženama da se nose sa traumom, kako su brojne navodile:

Ja sam otporna, ja sam borac. Postala sam jača, mogu podnijeti sve za svoju djecu, da im pomognem da žive bez patnje koju sam ja prošla. Kroz terapijski rad u Medici sam shvatila da ono što se meni desilo nije moja krivica i da se ne moram stidjeti i kriviti sebe, naučila sam da treba pomoći onima koji pate i ja sada pomažem onima koji su bolesni (Ibid.).

Iako se većina ovih žena nije nikada u potpunosti oporavila, ponovo su pronašle smisao života i postavile sebi ciljeve, među kojima su i podizanje porodice i pomaganje ljudima u potrebi. Uprkos boli koju osjećaju, kažu da se uspješno nose sa traumom. Etiketa preživjele stoga bolje pojašnjava i artikulira njihovu unutrašnju borbu da pobijede sram i krivicu.

Međutim, neke žene su se suočile sa poteškoćama u ispunjenju očekivanja koja nameće identitet preživjele – da budu jake, osnažene i spremne na promjenu. Žena koja je imala četrnaest godina kada je silovana udala se nakon rata, ali nije naišla na razumijevanje u braku i okruženju. Ona kaže:

Kada sam prvi put prijavila da sam silovana svi su o meni govorili da sam žrtva i tada mi to nije nešto smetalo. Kada sam vidjela da me ljudi sažalijevaju i da kad govore o meni kažu ona jadnica, nisam to više mogla prihvati pa sam odlučila da budem preživjela, što je nekako zvučalo moćno i kao da je govorilo ljudima, nije ona neka

jadnica, ona je borac, ona se može iznijeti s tim. Vremenom sam opet shvatila da ja ipak ne mogu izaći na kraj s tim i nisam se osjećala bolje iako sam prošla sve terapije. Strah me je i opet imam iste more... a svi nekako očekuju da se ja osjećam bolje da budem hrabra kao preživjela. (Preživjela ratnog silovanja iz Zenice)⁵⁸

Ovo je tipičan paradoks žrtve/preživjele koji otkriva duboku psihološku dilemu u vezi s identitetom i načinom na koji se nosi sa traumom i očekivanjima. Thompson to ovako objašnjava:

Kada ste žrtva time se maksimalno povećava mogućnost da se prizna strahota silovanja. Ali kada se usvoji identitet žrtve, tu postoji rizik da će vas sažaljevati... i smatrati slabom... Ako osoba usvaja identitet preživjele onda se trauma silovanja mora minimizirati, a prednost se daje oporavku od silovanja. Iako na ovaj način preživjela može od drugih dobiti poštovanje... onemogućuje joj se da govori o svom iskustvu ili da od drugih traži podršku i saosjećanje ukoliko joj je to potrebno (Thompson 2000: 330).

Paradoks iznesen u gore navedenoj izjavi silovane žene ukazuje na ograničenja ove dvije etikete i na to kako se žene bore sa prelaskom iz jedne u drugu. To može biti jedan od razloga zašto se neke od žena ponovo povlače u šutnju kao održiv model opstanka bez očekivanja koja ne mogu podnijeti ili ispuniti.

Neke žene, iako glasno govore o svom iskustvu, ne žele prihvati nijedan od ovih identiteta jer smatraju da su hegemoni, intruzivni, isključivi i nameću podjele. Biraju da ih se naziva žene koje su silovane ili jednostavno žene koje su preživjele nasilje, a samo pričanje o tom iskustvu konstruira njihov identitet koji nije fiksiran ni stabilan. Za njih silovanje nije prva riječ koja identificira ono što jesu budući da su prvenstveno žene: "Nisam ja silovana žena, nisam ja ona, nisam ja jadnica... Ne osjećam se dobro u ovim boksovima i ne želim da me iko definije i određuje." (Žena koja je preživjela silovanje iz Prijedoru)⁵⁹ Ako žena odbija jedan od ponuđenih identiteta (žrtva ili preživjela) i ako on

58 Lični intervjui sa E.O. u Tuzli, septembar 2009.

59 Lični intervjui sa A.S. u Prijedoru, juni 2010.

ne odgovara onome što ona osjeća, šta joj preostaje? Kakvu vrstu jezika ima na raspolaganju? Pošto znamo da jezik odražava i konstruira realnost u kojoj živimo, može li jezik uključiti i opisati pojedinačna osjećanja i situacije?

Tami Spry (1995) daje odgovor da stvarnost koju živimo ne prepoznaje složenost i raznolikost iskustava žena koje su doživjele seksualno nasilje. Ona želi da žene razviju novi jezik i značenja jer su postojeće kategorije žrtve i preživjele falocentrične, opisuju ženu kao objekat muškarčeve radnje. Neke žene ne žele da ih definiraju radnje drugih već njihovi primarni identiteti žene i ljudskog bića čiji je integritet povrijeden djelima drugih ljudi. Tijelo žene je kolonizirano i kulturno odvojeno od žene i njenog iskustva. Stoga kada govori o bolnom iskustvu treba imati moć da ga definira, ali ne odvojeno od vlastitog tijela. Spry stoga predlaže “oslobađajuću epistemologiju” što znači “oslobađanje spoznavanja, istraživanja o tome kako znamo ono što znamo, otkrivanja ‘vlastite sobe [tijela]’, mjesa gdje žena može ispričati priču o seksualnom nasilju... gdje je ona – njen tijelo – mjesto značenja za njen iskustvo” (Ibid.). Žensko tijelo se ne može odvojiti od njenog iskustva i misli. Spry dalje zaključuje da žensko tijelo treba biti “akter kreiranja smisla te da je priča o njenom iskustvu performativni oslobađajući čin” (Ibid.).

Ostaje sljedeći problem: kako možemo razviti ženskocentrični jezik koji je emancipatoran i oslobađajući unutar hegemonijske moći društveno konstruiranih stajališta o seksualnom nasilju? Koja su sredstva dostupna, na koje načine to mogu biti te kako postići da novi vokabular bude prihvativ u društvu kada znamo da većina nas koristi kognitivne kratice u definiranju nečega bez adekvatnog poštivanja iskustva drugih? Kako ćemo razviti novi vokabular u bosanskom društvu i kulturi gdje su žena i njen tijelo predmeti u vlasništvu muškaraca, porodice ili nacije? Kako možemo stvarati novo znanje i primjenjivati emancipatorne prakse kada je lingvistički diskurs maskuliniziran i podređen opresivnim rodnim ulogama?

Jedan od načina je da se omogući forum na kojem će se pričati o iskustvima žena i otvoriti dijalog uz novi vokabular koji će one predstaviti svojim naracijama ili prihvatiti od drugih žena i teoretičarki koje su svjesne takvih iskustava i poznaju ih. Kroz priče i dijaloge, žene mogu dobiti priznanje i graditi samopoštovanje. Koristeći novo jezičko sredstvo, mogu se same identificirati kako žele i kako se osjećaju. Trebaju biti subjekti koji će pričati i učiti nas kako da predstavljamo

njihova iskustva, a ne puki objekti etno-nacionalnih ideologija koje stvaraju podjele preko ženskih tijela i tvrde da time štite Bošnjakinje, Srpske ili Hrvatice, a ne žene koje su pretrpjele seksualno nasilje bez obzira na njihov etnički identitet.

Postmoderne feminističke teoretičarke tvrde da se gest polaganja prava na samoidentifikaciju "nalazi između dva pola – slavljenja i odbacivanja, zbog čega je 'polaganje prava na nešto što je oduzeto' zadovoljavajući način da se uokviri potrebni odgovor" (Stringer 2014: 160). Ako se žene osjećaju sigurno i udobno u identitetu žrtve ili preživjele, na njih ne treba vršiti pritisak da ispunjavaju očekivanja koja nameću kako feministkinje koje se zalažu za pojам žrtva tako i one koje mu se protive. Ako im je potreban drugi termin za koji smatraju da najbolje opisuje ono što one jesu, treba im dozvoliti da konstruiraju novi jezik oblikovan njihovim iskustvom. Jezik dolazi pričanjem priča putem kojih se saznaje njihovo iskustvo i omogućava samopriznanje i priznanje od drugih. Međutim, izazov nije samo u tome da se ovim narativima omogući mjesto, već da se druge žene i muškarci pripreme na slušanje o tim iskustvima bez etniziranja boli, patnje i moći djelanja žrtve/preživjele koju dominantni etno-nacionalni diskursi ograničavaju.

Reference

- Ahall Linda i Linda J. Shepherd. 2012. *Gender Agency and Political Violence*. New York: Palgrave McMillan.
- Anić, Rebeka. 2006. *Nasilje nad ženama u obitelji: teološko-pastoralni vid*. Split: Franciscan Institute for Culture of Peace.
- Bell, Vikki. 1999. *Performativity and Belonging*. London: Sage.
- Cockburn, Cynthia. 1998. *The Space between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books.
- Cole, Alyson. 2006. *The Cult of True Victimhood: From the War on Welfare to the War on Terror*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahl, Gudrun. 2009. "Sociology and Beyond: Agency, Victimization and the Ethics of Writing". *The Asian Journal of Social Science* 37: 391-407.
- Foucault, Michel. 1984. *Space, Knowledge and Power*. New York: Pantheon.
- Gilligan, Chris. 2003. "Constant Crisis/Permanent Process: Diminished Agency and Weak Structures in the Northern Ireland Peace Process". *The Global Review of Ethnopolitics* 3.1: 22-37.
- Helms, Elissa. 2013. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation and Women's Activism in Post-war Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Helms, Elissa. 2003. *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-war Bosnia-Herzegovina*. Doktorska disertacija, University of Pittsburgh.
- Hoff Sommers, Christina. 1994. *Who Stole Feminism? How Women Have Betrayed Women*. New York: Simon & Schuster.
- Husić Sabiha, Elvira Duraković-Belko, Irma Šiljak, Monika Hauser, Simone Lindorfer, Kirsten Wienberg i Karin Griese. 2014. *We Are Still Alive. Research on the Long-Term Consequences of War Rape and Coping Strategies of Survivors in Bosnia and Herzegovina*. Zenica: Medica Zenica, medica mondiale.
- Karp, Ivan. 1986. "Agency and Social Theory: A Review of Anthony Giddens". *American Ethnologist* 13.1: 131-137.
- Laber, Jerry. 1993. "Bosnia: Questions of Rape". *New York Review of Books*, 25 March: 4.
- Mahmood, Saba. 2009. "Agency, Performativity and the Feminist Subject". In *Pieties and Gender*, ur. Lene Sjorup i Hilda Rømer Christensen, 11-46. Leiden: Brill.
- Mahmood, Saba. 2005. *Politics of Piety. The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton: Princeton University Press.
- Mardorossian, Carine. 2002. "Towards a New Feminist Theory of Rape". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 27.3: 743-775.
- McNay, Lois. 2000. *Gender and Agency. Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

- Mostov, Julie. 2002. "Sexing the Nation/Desexing the Body: Politics of National Identity in Former Yugoslavia". U: *Gender Ironies of Nationalism – Sexing the Nation*, ur. Tamar Mayer, 89-112. London: Routledge.
- Osborne Peter i Lynne Segal. 1996. "Gender as performance: Judith Butler". U: *A Critical Sense: Interviews with Intellectuals*, ur. Peter Osborne, 109-125. London: Routledge.
- Oshana, Marina A.L. 2015. *Personal Autonomy and Social Oppression: Philosophical Perspectives*. Oxon: Routledge.
- Petrović, Mirko. 2000. "O povijesnom revizionizmu Vesne Kesić". *Zarez* 45-46: 22-35.
- Roiphe, Katie. 1993. *The Morning After: Sex, Fear and Feminism*. London: Hamish Hamilton.
- Simić, Olivera. 2012. "Challenging Bosnian Women's Identity as Rape Victims, as Unending Victims: The Other Sex in Times of War". *Journal of International Women's Studies* 13.4: 129-142.
- Spahić Šiljak, Zilka. 2014. "Nation, Religion and Gender". U: *Politicization of Religion, the Power of Symbolism The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, ur. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, 185-210. New York: Palgrave.
- Spahić Šiljak, Zilka. 2010. "Images of Women in Bosnia, Herzegovina, and Neighboring Countries, 1992-1995". U: *Muslim Women in War and Crisis: from Reality to Representation*, ur. Faegheh Shirazi, 213-226. Austin: University of Texas Press.
- Spry, Tami. 1995. "In the Absence of Word and Body: Hegemonic Implications of 'Victim' and 'Survivor' in Women's Narratives of Sexual Violence". *Women and Language* 18.2, 22 September: 27-32.
- Stringer, Rebecca. 2014. *Knowing Victims: Feminism, Agency and Victim Politics in Neoliberal Times*. London: Routledge.
- Thompson, Monica. "Life after Rape: A Chance to Speak?". *Sexual And Relationship Therapy* 15.4 (2000): 326-243.
- Wolf, Naomi. 1993. *Fire with Fire: The New Female Power and How It Will Change the Twenty-first Century*. London: Chatto & Windus.
- Young, Iris M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Young Stacy L i Kathryn C. Maguire. 2003. "Talking About Sexual Violence". *Women and Language* 26.2: 19-38.
- Zajović, Staša. 1995. "Abuse of Women on National and Militarist Basis". In *Women for Peace*, 67-76. Belgrade: Women in Black.
- Zarkov, Dubravka. 2006. "Towards a New Theorizing of Women, Gender and War". U: *Handbook of Gender and Women's Studies*, ur. Mary Evans, Kathy Davis i Judith Lorber, 214-233. London: Sage.

“RAT ME PROMIJEŃIO”: BOSANKE, REZILIJEŃCIJA I POTRAGA ZA MIROM

Marie E. Berry

Rat koji je u Bosni i Hercegovini trajao od 1992. do 1995. godine je ostavio preko 100 000 mrtvih, skoro polovina države je raseljena, a porodice raštrkane širom planete. Nakon rata, desetine hiljada žena su posrtale pod teretom seksualnog nasilja, gubitka voljenih osoba, finansijske oskudice i mnogih drugih traumatičnih iskustava. Kao i nakon oružanih sukoba prije i kasnije, prekid nasija nije donio trajan mir pogođenim zajednicama niti je osigurao provođenje pravde. Umjesto toga, Dejtonskim sporazumom iz 1995. godine država je podijeljena na dva polu-autonomna entiteta, te je imenovana nepredvidiva konsocijetalna vlada koja je značajnu vlast dala u ruke političkim vođama koji su i predvodili rat. Žene su izostavljene iz formalnog mirovnog procesa iako su za njih izdvojeni milioni dolara u vidu međunarodne humanitarne pomoći.

Naučnici/e u oblasti društvenih nauka su dugo posmatrali/e rat kao period raširenog društvenog i institucionalnog uništavanja. Konstatirano je i to da je rat istovremeno i period brze društvene i institucionalne transformacije iako je taj proces slabije shvaćen (vidi Cramer 2006; Marwick 1988). Tokom oružanih borbi se institucije mogu uništiti i ponovo izgraditi, politički sistemi se mogu iznova konceptualizirati, a *status quo* u rodnim ulogama može ozbiljno fluktuirati. Razlog je često u tome što su tradicionalne rodne uloge žena – poput brige o djeci, osiguravanja hrane i održavanja doma – poremećene zbog neproporcionalnog regrutovanja, raseljavanja, zatvaranja i pogibije muškaraca. Također, međunarodne humanitarne organizacije koje dođu tokom rata i kojima su žene ciljna grupa mogu omogućiti pristup finansijskom kapitalu, obukama, pa čak i međunarodnim mrežama koje su ranije bile nedostupne, mijenjajući tako ekonomsku moć žena kod kuće i u široj zajednici. Rat također može promijeniti norme o kulturnom značaju žena, čineći njihovu

sposobnost rađanja dijelom šireg nacionalno-političkog projekta i izdižući ih kao “miroljubiviji” spol koji može sigurnije i lakše funkcionirati u javnom prostoru od “nasilnijih” muškaraca koji su “skloniji bavljenju politikom.” (vidi Berry 2015, u pripremi).

Žene su užasno patile tokom bosanskog rata. Iako je među poginulima preko 90% muškaraca, ubijene su i hiljade žena (Ball, Tabeau & Verwimp 2007). Mnogo više ih je preživjelo užasno seksualno nasilje i živjelo u oskudici i stalnom strahu od granatiranja i snajperskih napada u gradovima poput Sarajeva. Žene su mnogo patile i zbog gubitka članova porodice – posebno sinova, muževa, braće i očeva. Mnogo istraživanja je posvećeno ovoj temi (vidi Mertus 2000; Skjelsbaek 2006; Stiglmayer 1995).

Iako je mnogo tinte potrošeno na detaljne opise užasnih patnji žena u Bosni i Hercegovini tokom rata, u poglavljiju se fokusiram na teme koje su mnogo manje istraživane: kako su ratni uslovi katalizirali otpor žena i mobilizaciju na eksplisitno političke načine.⁶⁰ Oslanjujući se na literaturu o mikropolitici otpora, uključujući rad Jamesa Scotta (1985, 1990) i noviji rad Asefa Bayata (2010), uz feminističku literaturu o načinima političkog djelovanja žena do kojeg često dolazi izvan formalne političke sfere (vidi Gal & Kligman 2000; Yuval-Davis 1997), u ovom poglavljiju opisujem neke od načina na koje je ratno uništavanje istovremeno otvorilo prostor za društvenu transformaciju.

Da bih to postigla, oslanjam se na intervjuje i fokus grupe koje sam organizirala sa preko 110 žena u BiH od 2010. godine. Većinu intervjuja sam uradila na tri mjesta: u Sarajevu, Tuzli i okolini Prijedora (vidi Berry u pripremi, gdje je objašnjen odabir ovih slučajeva). Većinu intervjuja sam uradila jedan na jedan, ali sam razgovarala i sa oko 20 žena u malim grupama (često su uslijedili i individualni popratni intervjuji) u okviru saradničkog projekta.⁶¹ Razgovarala sam sa ženama uključenim u formalnu politiku, onima koje su osnovale ili radile za društvene organizacije za potrebe žena ili korisnicama usluga ovih organizacija. Općenito, moj cilj je tokom razgovora bio razumjeti načine na koje je rat oblikovao život svake žene tokom decenija od završetka oružanog nasilja.

60 Vidi i radove autora Bop (2001), Meintjes (2001), Sharoni (1995), Tripp (2015).

61 Saradnički projekt je proveden zajedno sa Jessicom M. Smith, kandidatkinjom za doktorat na George Mason University's School of Conflict Analysis and Resolution. Kao takvi, neki kvalitativni podaci iz projekta pojavljuju se u oba naša skupa podataka.

U nastavku ću pokazati neke od načina na koje je rat u Bosni i Hercegovini utjecao na živote žena, a naročito ću se fokusirati na to kako je rat katalizirao novi osjećaj za djelovanje ili hitne situacije. Također ću razmatrati kako neke aktivnosti, na prvi pogled ograničene na suštinsku žensku logiku, u stvari predstavljaju izvanredne primjere inovacija koje su uvele žene u Bosni i Hercegovini da bi ponovo izgradile svoje živote i zajednice nakon rata. Kako tvrdim u drugim radovima (vidi Berry u pripremi), ove aktivnosti na prvi pogled izgledaju apolitično, a ipak su odraz nedovoljno proučavane realnosti: rat često može izazvati iznenadnu političku mobilizaciju žena i to na inovativne načine. Bolje razumijevanje načina mobiliziranja žena – kako bi utjecale na promjene u domovima i zajednicama tokom i nakon rata – trebalo bi biti od ključnog značaja za međunarodne humanitarne organizacije i mirovne napore koji tek trebaju u potpunosti iskoristiti potencijal ženskog organiziranja u nasilnom okruženju.

Preživljavanje i otpornost tokom rata

Za mnoge žene u Bosni i Hercegovini, život tokom rata je bio istovremeno i razoran i transformirajući. Kako kaže jedna žena: "Rat me promjenio. Sada shvatam šta je važno, a šta nije." (Intervju #67, 6/2013). U ovom dijelu opisujem načine transformativnog djelovanja rata na žene, posebno se fokusirajući na to kako je katalizirao nove oblike političkog djelovanja i otpornost na neke od preovladavajućih narativa o patnji i zlostavljanju žena tokom oružanog sukoba. Rat u Bosni i Hercegovini su karakterizirale različite logike, nivoi i brzine nasilja u različitim dijelovima države. U Sarajevu, glavnom gradu koji je bio pod najdužom opsadom u modernoj historiji, stanovnici/e su se borili/e da prežive i stvore prostore u kojima vlada osjećaj normalnosti dok su bili izloženi konstantnim napadima. Jedan od moćnih načina ove borbe stanovništva bio je kroz umjetnost i satiru koje Ivana Maček opisuje kao proizvod "odlučnosti da se odupru sveprisutnosti rata" (2009: 54). Tokom 1425 dana pod opsadom, Sarajlije i Sarajke su organizirali umjetničke izložbe, igrali/e radikalne antiratne muzikle kao što je "Kosa", osnovali/e Sarajevski ratni teatar, Filmski festival i još mnogo toga. Poznate jugoslovenske ličnosti poput članova *Top liste nadrealista* oduševljavale su grad duhovitim skečevima koji su emitirani na radiju ili televiziji

(kada su bili u funkciji). Sarajlije i Sarajke su morali/e mnogo rizikovati da bi održali/e umjetničku scenu živom tokom rata jer su bukvalno izbjegavali granate da bi prisustvovali/e predstavama ili snimali/e kratke satirične filmove (Maček 2009: 56; Intervju sa Zenitom Đozićem 5/2016).

Žene su učestvovale u mnogim od tih subverzivnih umjetničkih aktivnosti. Postavljale su kontra-barikade po gradu u znak otpora barikadama koje su držali naoružani akteri, poslužujući omiljenu lokalnu hranu poput čevapčića i bureka i na taj način odbacujući rat i održavajući privid normalnosti, kulture i zajednice (Udovički & Štitkovac 1997: 182). Organizirale su takmičenje "Mis opkoljenog Sarajeva 1993" koje je poslije emitovano širom svijeta. Tokom ove manifestacije, učesnice su držale baner sa natpisom "Ne dajte im da nas ubiju" čime su eksplicitno pretvorile svoja polugola tijela u moćnu političku poruku kojom se osuđuje rat. Žene su i slikale i stvarale umjetnička djela, a neka od njih su javno izložena nakon rata u granatiranoj zgradbi centralne pošte (Maček 2009: 58). Svi primjeri kreativnosti tokom opsade su predstavljali dio kolektivnog odbacivanja rata i nasilja koje je orkestrirala nekolicina, ali je pogodalo sve ljude.

Ismeta, političarka ističe kako su žene iskoristile rodno određena shvatanja ženstvenosti i ljestvica da pošalju moćnu političku poruku tokom opsade. Na primjer, da bi život učinile što normalnijim, opisuje kako su ona i njene kolegice svaki dan obavezno nosile ruž i lak za nokte kad izađu iz stana. Također su se uvijek trudile da im odjeća bude čista i ispeglana pri izlasku iz kuće. Kako navodi:

Žene u Bosni i Hercegovini su pokazale nevjerojatnu snagu – hrabrost... Mislim da je toliko žena u Bosni i Hercegovini u ovom periodu učinilo sjajne stvari, zato što smo se stvarno trudile da život učinimo što normalnijim. To znači da nam zaista nije smetalo to što nismo imale vodu ili struju (Intervju #2, 4/2013).

Ovo insistiranje na normalnosti – čak i kroz standarde ljestvica – predstavlja je aktivno političko odbacivanje ratnih ciljeva i način da se osjetimo manje poraženim od strane nacionalista koji su sve to i pokrenuli.

Svetlana, bosanska Srpskinja koja je ostala u Sarajevu tokom opsade opisuje kako su izazovi s kojima su se žene suočavale tokom rata stvorili osjećaj

“solidarnosti za preživljavanje” koji se nastavio i nakon rata. Budući da je rat bio “vrijeme bez laži”, napominje kako su Sarajlije svih nacionalnosti zajedno radile na preživljavanju. Svjetlana opisuje kako su mnogi stanovnici grada često riskirali vlastite živote da bi pomogli drugima. Žene su riskirale živote da bi išle po vodu, drva i hranu za svoje porodice i ostale ljudе u stanju potrebe – a muškarci su često riskirali živote na druge načine, npr. u odbrani grada. Ovi svakodnevni zadaci dobili su izrazito politički karakter tokom opsade jer su bili neophodni za preživljavanje stanovnika/ca Sarajeva, a time i odbacivanje ratnih ciljeva nacionalističkih političara.

Izvan Sarajeva, žene su također igrale ključne uloge kako bi osigurale opstanak svojih porodica i drugih osoba tokom rata. Tokom ovog procesa, često su pravile hrabre ili riskantne poteze da bi odbacile rat i njegove ciljeve. Aida, žena iz jednog podrinjskog sela opisuje kako su paravojne jedinice došle u njenu kuću na samom početku rata. Teško su pretukli njenog muža i prisilili ga da iskopa rovove kako bi sahranili jedan leš. Potom su od nje tražili da im ispriča detalje o smrti jednog vojnika u tom području. Odbila je, čak i kad je jedan od muškaraca “zgradio za vrat i podigao sa tla, i počeo me psovati.” Nije mu dala nikakve informacije iako je prijetio da će je ubiti. Umjesto da poklekne pod tom stvarnom prijetnjom, Aida se sjeća kako se nasmiješila i podrugljivo rekla: “Imam dva sina koji su živi, njih ne možeš uhvatiti” (Intervju #25, 4/2013).

Aidino riskantno ponašanje je isprovociralo vojnika koji ju je potom seksualno zlostavljaо. Ipak, opisavši ovo duboko traumatično iskustvo, Aida je pokazala snažan i žestok osjećaj ponosa dok je govorila kako se podsmjehivala vojniku i tako pokazala uzaludnost njegovih djela. Za Aidu je činjenica da ima dva sina do kojih njeni napadači ne mogu doći značila da i njena porodica doprinosi očuvanju etničkog i nacionalnog identiteta koji su agresori željeli uništiti. Iako u ovom slučaju možda Aidu vidimo kao žrtvu, ona je svoje iskustvo opisala kao preživljavanje – čin koji je smatrala malim doprinosom širim antiratnim naporima. Ona kaže: “Tužna sam, ali život ide dalje.”

Druga žena, Merima, je prije rata bila domaćica. Kako se nasilje intenziviralo u okolini Sanskog Mosta s porodicom je pobegla u Travnik. Milicija je ubila mnoštvo ljudi u tom području i silovala veliki broj žena, pa su mnogim izbjeglicama koje je Merima srela u Travniku očajnički trebale osnovne potrepštine i psihološka pomoć. Budući da su se mnogi muškarci koji su stigli u Travnik odmah priključili

Armiji Republike Bosne i Hercegovine, Merima opisuje kako su "žene morale preuzeti sve odgovornosti, od djece do hrane... morale su živjeti u strahu jer su i dalje na njih bacali granate. Morale su se brinuti za čitavu porodicu i ostale stvari" (Intervju #56, 5/2013). Merima i druge žene su u Travniku formirale malu organizaciju posvećenu pružanju pomoći najugroženijim raseljenim ženama. Kad se rat završio, Merima/e i ostali su se vratili/e u svoje selo gdje su stoku pronašli/e na ulicama, nije bilo struje ni vode, a domovi su im bili uništeni. Tako su nastavili/e raditi. Uskoro je, zahvaljujući sredstvima i obuci jedne švicarske NVO, Merimina organizacija počela okupljati žene u borbi za ljudska prava, na projektima koji su ostvarivali prihode i pružanje psihosocijalne podrške. Iako napominje da je oduvijek bila ambiciozna, nije imala pojma da će je rat nagnati da se uključi u rad na socijalnim pitanjima i ženskim pravima. Danas opisuje kako je rat naveo žene da "steknu moć, i više nego što bi ljudi očekivali."

Ovi primjeri aktivnosti žena tokom rata pokazuju kako rat može istovremeno razoriti i transformirati ženske živote. Preuzimajući ozbiljne lične rizike da bi poslale umjetničke poruke kojima se osuđuje rat ili da bi bile dobro obučene i njegovane, žene su implicitno odbacile krvoproljeće kao "novo normalno stanje." Žene poput Aide preživjele su i fizičko nasilje zato što su prkosno razgovarale sa napadačima i odbile udovoljiti njihovim zahtjevima. Godinama kasnije, Aidin ustrajni ponos je odraz njenog osjećaja da je bila na "pravoj" strani historije – uprkos visokoj cijeni koju je platila. Mnoge žene poput Merime su počele predvoditi lokalne napore na zaštiti i liječenju žena tokom rata, čime su ponosno napravile zaokret u odnosu na svoj prijeratni život domaćica koje su velikim dijelom bile ograničene na kućnu/privatnu sferu. U narednom dijelu opisujem kako se rad zajednice žena širio i rastao nakon rata.

Organiziranje zajednice nakon rata

Završetkom oružanog sukoba 1995. godine, mnoge žene su počele raditi na ponovoj izgradnji svojih zajednica. Pred njima je bio ogroman posao: porodice su se željele ponovo spojiti, raseljeni su se trebali vratiti kućama ili naći novo prebivalište, a morala se izvršiti i identifikacija ubijenih i nestalih osoba. Mnogi međunarodni akteri/ce su pomagali/e u tom procesu, ali su se intenzivno oslanjali/e na lokalno znanje često zato što su lokalni/e akteri/ce

bili/e u najboljem položaju da identificiraju one kojima je pomoć najpotrebnija i olakšaju brzu dostavu pomoći.

Tokom ovog perioda, donatori su osigurali značajna sredstva za žene i druge "ugrožene grupe" kao što su siročad i preživjele žrtve seksualnog nasilja, koncentracionih logora ili mučenja. To je dovelo do brzog formiranja mnogih društvenih organizacija koje su radile na zadovoljavanju potreba ovih grupa. Ove organizacije su se počele formirati tokom rata, a u poslijeratnom periodu je došlo do još bržeg rasta broja lokalnih humanitarnih organizacija. U mnogim slučajevima, žene sa određenim sredstvima, vještinama ili iskustvom u aktivizmu su osnivale takve organizacije u lokalnoj zajednici da bi ispunile suštinske potrebe svojih zajednica. Prema riječima jedne od osnivačica organizacije *Udružene žene Banja Luka*, ove organizacije su osnovane "zato što smo prepoznale neke probleme gdje... država ne bi pomogla ljudima [sic]" (Intervju #57, 5/2013). To je značilo da su lokalne organizacije, koje su često predvodile žene, postale ključna paralelna struktura za pružanje mnogih usluga koje inače pruža država (vidi Berry u pripremi; Cockburn 1998; Helms 2013). Na primjer, jedna žena je radila kao direktorica škole prije nego što je raseljena tokom rata. Dok je živjela u centru za interno raseljene osobe, organizirala je druge raseljene žene da pletu čarape i tople džempere što im je donijelo određeni prihod i predstavljalo način da provedu vrijeme. Saznale su kako da apliciraju za formalni status "humanitarne" organizacije, što im je potom omogućilo da traže sredstva od međunarodnih agencija. Ova žena opisuje kako je aplicirala u Oxfam za dobijanje sredstava za kupovinu potrebne vune za projekte pletenja. Prvi grant im je omogućio da kupe 300 kg, koje su iskoristile za pletenje čarapa i džempera za učenike. U narednom finansijskom ciklusu, Oxfam im je donirao 4000 kg vune čime su organizaciju podigli na naredni nivo. Kako navodi:

Naravno, tokom rata je bilo mnogo loših trenutaka. Ali naravno, bilo je i sjajnih. Kad imate ovu sjajnu grupu ljudi koji zajedno rade, stvara se posebna veza i to je jedan od najljepših trenutaka iz ovog perioda. To je ono što pomaže osobi da izdrži; učite nove stvari i ne razmišljate o ratu. (Intervju #22, 4/2013)

Kako se vidi iz ovih komentara, žene su često doživljavale bol i patnju tokom rata, ali su se i ponosile svojim dostignućima, kreativnošću i zajedništvom. I udovice i majke onih koji su ubijeni tokom rata također su se brzo organizirale. Munira Subašić, predsjednica *Udruženja majki Srebrenice* opisuje kako su žene "obavljale posao koji vlada nije htjela." Bijesna, ali posvećena dokumentovanju istine, ona opisuje kako su prve članice njene organizacije "obilježile mesta masakra, [podijelile smo] upitnike za 12 500 osoba, pronašle smo masovne grobnice, pomagale u identificiranju žrtava, podnijele optužnicu protiv UN", itd. Munira navodi da ove žene nije motivirala osveta nego čvrsta opredijeljenost: "Nismo se htjeli okrenuti mržnji, nego dijalogu" (Intervju #60, 6/2013). Organizacija Žene Srebrenice sa sjedištem u Tuzli, koju čine žene što su izgubile sinove, muževe i očeve tokom masakra i njihove pristalice, počela je praviti proteste svakog jedanaestog u mjesecu u središtu Tuzle. Ovi protesti se i dalje nastavljaju, ističući stalnu potrebu za istinom i pravdom u vezi sa dešavanjima nakon pada Srebrenice 1995. godine. Jedna članica ove organizacije opisuje: "Mi u ovom procesu liječimo sebe" (Intervju #67, 6/2013).

Ove grupe su odigrale ključnu ulogu u podržavanju emocionalnih i materijalnih potreba žena nakon rata. Ženske organizacije su osiguravale resurse i emocionalnu podršku ženama koje su o svojim iskustvima svjedočile pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY), pružale su grupnu terapiju i druge oblike psihosocijalne pomoći i podržavale projekte koji su donosili prihode. Mnoge žene s kojima sam razgovarala smatrali su da prava vrijednost ovih ženskih organizacija leži u zajedništvu u okviru grupe, bez obzira na misiju organizacije. Kao pripadnice grupe, mnoge žene su shvatile da, iako su same patile, druge žene su patile još više što im je pomoglo da pronađu motivaciju i krenu dalje pomažući onima koje su imale manje sreće od njih. Ove grupe su podržavale žene koje su tražile reparaciju i penzije od vlade i usmjeravale ih kroz sudski proces. Grupe su omogućavale ženama da učestvuju u iznošenju političkih zahtjeva u pitanjima ženskih prava, pravde i odgovornosti, kao što je pokret za destigmatiziranje silovanja ili, u novije vrijeme, Rezolucija 1325 Vijeća sigurnosti UN (Rošul-Gajić 2016). Lako su mnoge od ovih organizacija formalno registrirane kao "humanitarne", mnoge su se uključile i u izuzetno složene političke procese u vezi sa povratkom izbjeglica, ponovom izgradnjom zajednice i sigurnošću (Berry, u pripremi; vidi i Helms 2013; Sivac-Bryant 2016).

Djelimično kao rezultat važnog rada koji su mnoge lokalne organizacije preuzele na sebe u periodu nakon rata, neke žene sa kojima sam razgovarala izrazile su osjećaj motiviranosti – a ne obeshrabrenosti – ratom. Vesna, političarka, navodi kako je prije izbijanja rata planirala odseliti iz Bosne i Hercegovine, ali se predomislila kad je shvatila da kao žena u mješovitom braku treba odigrati važnu simboličku ulogu: ostati i aktivno odbaciti otrovnu retoriku koja dolazi od političara iz njene grupe. Opisala je kako se njen osjećaj motiviranosti i predanosti svojoj zemlji Bosni i Hercegovini dramatično povećao tokom rata, uzviknuvši kako “to nema cijenu” (Intervju #29, 5/2013). Lejla, advokatica, je izjavila kako joj je rat pokazao osjećaj nepravde i ideju da dobro neće uvijek pobijediti (Intervju #33, 5/2013). Decenijama kasnije, ona je i dalje snažno opredijeljena za zaštitu žena i ljudskih prava, navodeći kako ta opredijeljenost direktno vuče korijene iz njenog ratnog iskustva. Seida, istaknuta članica lokalne zajednice u području Prijedora se prisjetila kako ju je jednostavan pogled na veliki broj ljudi kojima je trebala pomoći poslije rata motivirao da se udruži sa ostalima u svojoj zajednici i formira organizacije koje će sakupiti komadiće koji su ostali iza disfunkcionalne države. Ako im vlada nije namjeravala pomoći, a muškarci često nisu mogli (ili nisu htjeli), žene su preuzele ključne uloge pomažući svojim zajednicama da se oporave (Intervju #6, 4/2013). Iz ovih razloga su Seida i mnoge druge žene doobile motivaciju da obavljaju težak posao na ponovoj izgradnji svojih zajednica i traženju nekog privida mira.

Ponovna teritorijalizacija i rodno određena estetika mira u današnjoj BiH

Više od dvadeset godina od završetka rata, mnogi/e stanovnici/e Bosne i Hercegovine i dalje napominju kako je Dejton možda prekinuo nasilje, ali nije prekinuo rat. Postoji prožimajući osjećaj da rat i dalje živi kroz etnički obojenu politiku, sve veću podjelu između Republike Srpske i Federacije BiH, endemsко strukturalno nasilje, pa čak i u naslijeđu nasilja intimnih partnera koje utječe na živote bezbrojnih žena. Zbog toga su mnoge žene i dalje svakodnevno aktivno angažirane u borbi protiv posljedica rata po njihove živote, porodice i zajednice. U ovom dijelu opisujem jedan od inovativnih načina da se žene nastave boriti protiv naslijeda rata, što uključuje napore na ponovoj teritorijalizaciji fizičkog

prostora kroz eksplisitno ženstvenu estetiku ljepote i lične njege. Oslanjujući se na rad Dusseliera (2005: 173), ovi naporci su usmjereni na ideju stvaranja osjećaja normalnosti kroz pretvaranje neprijateljskih prostora u arene za izražavanje identiteta, u koje žene iz Bosne i Hercegovine mogu unijeti subjektivitet. Ideja "ponovne teritorijalizacije" se oslanja na rad Akhila Gupte i Jamesa Fergusona (1992), kako bi se naglasio aktivni proces stvaranja prostora normalnosti i subjektiviteta usred raseljavanja ili neprijateljstva. Kako navode Gupta i Ferguson, rat može pojačati značenje mesta zato što često prekida vezu između ljudi sa određenim identitetima i fizičkog mesta (1992: 11).

Primjena takvog okvira u Bosni i Hercegovini je naročito korisna jer su žene nakon rata ponovo položile emocionalno i fizičko pravo na prostore – uključujući njihove domove i sela – da bi se udaljile od sjećanja na rat i od onih koji su ih okupirali. Raseljenima u procesu "etničkog čišćenja" povratak kući nije bio jednostavan niti puko vraćanje u stari kraj. Naprotiv, zahtijevao je ponovni ulazak u prostore povezane sa suprotnom stranom i to nakon dugotrajnih molbi i pregovora s vladinim zvaničnicima i agencijama za podršku ponovom naseljavanju. Po povratku su mnoge žene otkrile da su im domovi u užasnom stanju, oštećeni tokom rata i sa razbacanim stvarima ljudi koji su tamo živjeli dok njih nije bilo. Stoga je vraćanje u domove i zajednice u kojima su živjele prije rata zahtijevalo više od pukog čišćenja i razmještanja stvari: morale su ponovo položiti pravo na taj prostor, za sebe i svoje porodice.

Kako to izgleda u praksi? Žene širom svijeta pristupaju "uređenju prostora" na različite, ali rodno determinirane načine koji slijede određeni obrazac. U Bosni i Hercegovini, to često uključuje činjenje predmeta i prostora lijepim i to ženstvenim prikazima poput cvijeća, svijetlih boja, lijepih mirisa i veza. To može uključivati i rodno određene aktivnosti kao što su kuhanje, dočekivanje gostiju, posluživanje kafe i slatkiša ili odgajanje djece. Tokom dvije decenije od završetka rata, mnoge žene u Bosni i Hercegovini su mi opisivale kako su sadile cvijeće ili se bavile ručnim radom zato što ih je to tješilo i omogućilo im da u svojim domovima osjete spokoj. Iako ove žene možda takve radnje neće opisati namjernim političkim činovima, ja ove oblike brige o sebi posmatram kao dio neformalnih ali moćnih napora da se ponovo položi pravo na fizičke prostore koje su napali naoružani akteri samo zato što su predstavljali bosanski način života.

I neke ženske organizacije su pomogle u tom procesu. Na primjer Snaga žene, organizacija sa sjedištem u Tuzli, je svojim članicama osigurala sjeme, sadnice i staklenike za uzgoj lavande, ehinaceje i ruža. Očigledna motivacija za ovaj projekat bila je da se članicama organizacije osigura aktivnost koja donosi prihod, a naročito onima koje su se vratile u Srebrenicu i okolna područja nakon ratnog raseljavanja u Tuzlu. Uskoro je postalo jasno da je potražnja za ovim biljkama na tržištu minimalna. Ipak je uzgoj lijepih biljaka s medicinskim svojstvima (npr. lavande za opuštanje) imao intenzivno terapeutsko djelovanje na uključene žene. Kada sam članice organizacije pitala kako im je organizacija pomogla, nekoliko ih je odgovorilo da im je projekat sa ružama "pomogao da vrate ljepotu" u svoj život. Jedna žena koja je preživjela silovanje tokom rata je opisala kako je bila toliko uzbudjena kad joj je ehinacea procijetala da je pozvala prijateljicu samo da to proslave (Intervju #71, 6/2013). Učestvovanje u činu stvaranja ljepote – gajenjem cvijeća ili bilja, pletenjem, vezom, stvaranjem umjetnosti ili muzike – daje značaj osobi nakon nasilja budući namjerno u suprotnosti sa ružnoćom. Osim toga, biljke predstavljaju nešto trajno i puno nade jer se iz godine u godinu može posmatrati cvjetanje ružinog grma.

U razgovorima sa drugim ženama u Bosni i Hercegovini, često sam ih pitala na šta su najviše ponosne u životu. Skoro sve su spomenule nešto što su same stvorile, izgradile, napravile ili uzgojile. Mnoge su objasnile da je to zato što su ponos pronašle u vraćanju ljepote u mjesto iz kojeg pamte bol i tamu. Ruže, lavanda i ručni rad predstavljali su odraz transformacije ogoljenog okruženja sa ratnim ožiljcima u ugodno mjesto. Jedna žena koja je preživjela fizičko mučenje i nekoliko koncentracijskih logora tokom rata napomenula je da je imala blagi osjećaj mira dok je sjedila pored fontane koju je postavila u svom vrtu:

Tako je mirno sjediti kraj fontane. Nakon svega što sam prošla, zahvaljujem bogu što to imam. Voda teče malim vodotokom i [sviđa mi se] taj zvuk... Imam mjesto koje je natkriveno, kao dvorište, gdje sjedim i pijem kafu. Tamo sjedim i pletem šalove. Kafa, doručak, ručak – sve to radim vani. Ne mogu zamisliti da budem zaključana unutra, ne volim boraviti unutra gdje je mračno, sa spuštenim zastorima, ne volim mrak (Intervju #111, 7/2016).

Za neke žene, proces ponovne teritorijalizacije fizičkog prostora uključivao je i umjetnost obavljanja tradicionalnih uloga u porodici, ali isključivo radi podrivanja prešutnih ciljeva samog rata. Mnoge žene razumiju da su tokom rata napadnute zato što, kako je jedna od njih objasnila, "kad napadaš žene, razbijaš porodicu" (Intervju #94, 7/2016). Tako je za neke žene obavljanje tradicionalnih rodnih uloga postalo dio otpora ratnim ciljevima, čak i dvije decenije nakon prekida krvoprolića. Na primjer, jedna žena je ponosno spomenula kako je prije sastanka sa mnjom i mojim istraživačkim timom napravila sendvič za muža (Intervju #93, 7/2016). Rekla je kako on to nije očekivao, ali je pravljenje sendviča svakodnevno podsjeća da je uspjela očuvati porodičnu jedinicu i nekakav privid tradicionalnog bosanskog porodičnog života koji je napadnut tokom rata. Ona je to jasno rekla: svakodnevno pravljenje sendviča za muža je njen lični način da pokaže kako nacionalisti nisu uspjeli.

Kreativnost usmjerenja na rodno određenu estetiku ljepote – tokom rata i u decenijama nakon rata – pokazuje način da se žene u Bosni i Hercegovini nastave aktivno opirati ratu i njegovom nasljeđu. Iako se uzgajanje cvijeća ili ručni rad najlakše mogu posmatrati kao apolitična, izrazito ženstvena aktivnost, pozivam nas da ih smatramo dijelom nečega što ima politički značaj. Za žene koje su preživjele rat, stvaranje ljepote kako bi se istovremeno oduprle ratnim ciljevima i angažirale na brizi o samima sebi moglo bi se smatrati političkim na isti način kao što je Audre Lorde brigu crnkinja o samima sebi u Sjedinjenim Državama posmatrala kao "čin političkog ratovanja" (1988). Kada se suprotstave uništavanju i patnji iz ratnog perioda, kombinirani napor hiljada žena koje mirno rade na "vraćanju ljepote" u fizičke prostore predstavljaju način aktivnog angažmana na liječenju samih sebe, ponovoj izgradnji svojih zajednica i promoviranju dugoročnog mira.

Zaključak

U poglavlju sam opisala nekoliko načina na koje je bosanski rat transformirao živote žena kataliziranjem inovativnih oblika otpornosti i mobilizacijom na lokalnom nivou. Tokom rata su žene širom Bosne i Hercegovine koristile kreativnost i hrabrost duha da odbace logiku rata i one koji ga vode – često se izlažući velikom riziku. Nakon oružanog sukoba, žene su predvodile mnoge

poslijeratne napore u pravcu oporavka, osnivanjem malih lokalnih organizacija posvećenih zadovoljavanju hitnih materijalnih i emocionalnih potreba. U decenijama koje su protekle od tada, ove organizacije su bile ključne pružateljice usluga i preuzele su mnoge uloge koje obično pripadaju državi, postavljajući žene uključene u njih u središte kritičnih, visoko političkih nastojanja, kao što su ponovo naseljavanje izbjeglica te pravda i odgovornost za ratne zločine. Mnoge žene, naročito one koje su se vratile u mesta nekadašnjeg masovnog nasilja, također su se angažirale u procesu ponovne teritorijalizacije gdje su sadile cvijeće, vezle ili pripremale obroke za svoje voljene, namjerno nastojeći da vrate ljepotu u fizička mesta u kojima su se desili užasi rata. Takva djela su odraz "politike običnih ljudi", da upotrijebimo pojam Asefa Bayata (2010), gdje se akumuliranje mnogo malih, naizgled apolitičnih, aktivnosti može manifestirati u širokom pokretu za pozitivnu društvenu promjenu.

Iako ovi primjeri ne obuhvataju puni opus načina na koje je rat transformirao mobilizaciju i otpor žena, pokazuju da je rat u Bosni i Hercegovini – iako razarajući – katalizirao nove, rodno određene oblike angažmana u javnim prostorima i složenim političkim projektima. Za svaki slučaj učestvovale su žene iz svih etničko-nacionalnih grupa, koje su se aktivno borile s ratom i prihvatale logiku nasilja kako se ona razvijala. Ipak, među ženama sa kojima sam se imala privilegiju upoznati tokom šireg projekta (vidi Berry, u pripremi) postojao je snažan osjećaj da je rat transformirao mnoge uloge žena u društvu. Riječima jedne od žena: "Sada su žene glasnije, uključujući i mene" (Intervju #68, 6/2013). Prepoznavanje načina na koje je rat istovremeno destruktivan i transformirajući po rodne odnose moći treba biti ključni dio poslijeratnog oporavka i daljih napora na izgradnji mira.

Reference

- Ball Patrick, Ewa Tabeau i Philip Verwimp. 2007. *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database*. Brighton: Institute of Development Studies, Households in Conflict Network. University of Sussex.
- Bayat, Asef. 2010. *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Redwood City, CA: Stanford University Press.
- Berry, Marie E. Forthcoming. *War, Women, and Power in Rwanda and Bosnia-Herzegovina*. New York: Cambridge University Press.
- Berry, Marie E. 2015. "From Violence to Mobilization: War, Women, and Threat in Rwanda." *Mobilization: An International Quarterly*, 20(2): 135-156.
- Bop, Codou. 2001. "Women in Conflict: Their Gains and their Losses." U: *The Aftermath: Women in Post-Conflict Transformation*, ur. Sheila Meintjes, Meredith Turshen & Anu Pillay, 19-34. London: Zed Books.
- Cockburn, Cynthia. 2013. "Against the Odds: Sustaining Feminist Momentum in Post-War Bosnia-Herzegovina." *Women's Studies International Forum* 37.1: 26-35.
- Cockburn, Cynthia. 1998. *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books.
- Cramer, Christopher. 2006. *Civil War Is Not a Stupid Thing: Accounting for Violence in Developing Countries*. London: Hurst & Co.
- Dusselier, Jane. 2006. "Gendering Resistance and Remaking Place: Art in Japanese American Concentration Camps." *Peace & Change* 30.2: 171-204.
- Gal Susan i Gail Kligman. 2000. *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Gupta Akhil i James Ferguson. 1992. "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference." *Cultural Anthropology* 7.1: 6-23.
- Helms, Elissa. 2013. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Lorde, Audre. 1988. *A Burst of Light: Essays*. Ithaca: Firebrand Books.
- Maček, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Marwick Arthur. ur. 1988. *Total War and Social Change*. London: Palgrave Macmillan.
- Meintjes, Sheila. 2001. "War and Post-War Shifts in Gender Relations," U: *The Aftermath: Women in Post-conflict Transformation*, ur. Sheila Meintjes, Meredith Turshen, & Anu Pillay, 63-77. New York: Zed Books.
- Mertus, Julie. 2000. *War's Offensive on Women: The Humanitarian Challenge in Bosnia, Kosovo, and Afghanistan*. Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- Rošul-Gajić, Jagoda. 2016. "Women's Advocacy in Postwar Bosnia and Herzegovina: Implementation of UNSCR 1325 on Women, Peace and Security." *Journal of International Women's Studies* 17.4: 143-159.
- Scott, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Sharoni, Simona. 1995. *Gender and the Israeli-Palestinian Conflict: The Politics of Women's Resistance*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Sivic-Bryant, Sebina. 2016. *Re-Making Kozarac: Agency, Reconciliation, and Contested Return in Post-War Bosnia*. London: Palgrave Macmillan.
- Skjelsbaek, Inger. 2006. "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina." *Feminism & Psychology* 16.4: 373-403.
- Stiglmayer, Alexandra. ur. 1994. *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Tripp, Aili Mari. 2015. *Women and Power in Postconflict Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Udovicki Jasminka i Ejub Stitkovac. 1997. "Bosnia and Herzegovina: The Second War." U: *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, ur. Jasminka Udovicki and James Ridgeway, 174-214. Durham: Duke University Press.
- Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender & Nation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

OD PREDMETA PRIČA DO NOSITELJICA PROMJENA: OSPORAVANJE DOMINANTNIH DISKURSA O RODU I IZGRADNJI MIRA

Jessica M. Smith

Uvod

Sukobi uvijek ostavljaju složene izazove koji zahtijevaju učešće različitih aktera/ica. Pojedinci/ke, čiji su glasovi marginalizirani, moraju učestvovati u razvijanju održivih rješenja kako bi poslijeratne politike odražavale raznolikost perspektiva i znanja. Istraživanja pokazuju da je uloga žena od ključnog značaja za uspjeh izgradnje mira⁶², ali one su još uvijek nedovoljno zastupljene u ovim procesima. Međunarodno prepoznavanje različitih iskustava žena i različitog stupnja njihove ranjivosti tokom i nakon rata, te globalno priznavanje njihove uloge u izgradnji mira (Pratt & Richter-Devroe 2011: 489-503; Strickland & Duvvury 2003; Greenburg & Zuckerman 2006) doveli su do uspostavljanja međunarodnog okvira politika kojima se žele uključiti i podržati žene pogodjene sukobom. Na primjer, tokom sukoba na Zapadnom Balkanu u središte pažnje međunarodne javnosti je dospjela sistemska upotreba seksualnog nasilja kao oružja rata, te rodna specifičnost iskustva u svim fazama sukoba. Iskustva žena u Bosni i Hercegovini (BiH)⁶³ potakla su usvajanje Rezolucije Vijeća sigurnosti

62 Pojam izgradnja mira može imati niz različitih značenja. U literaturi se ovim pojmom opisuju strukturni procesi koji se odvijaju u sklopu poslijeratne obnove i rekonstrukcije (De la Ray & McKay 2006; Boutros-Ghali 1992). Također se opisuju formalni procesi koje znanstvenici/e poput Galtunga (1969) nazivaju "mirotvorstvo" u šta spadaju posredovanje, međunarodni pregovori, prekidi vatre, itd. Ponekad izgradnja mira podrazumijeva kulturološki specifične (De la Ray & McKay 2006) ili rodno specifične (Anderlini 2000) napore, a znanstvenici poput Lederacha (1995a, 1995b) i Fishera (1993) doprinijeli su proširivanju koncepta izgradnje mira i odmicanju od prvočitnog strukturnog tumačenja (De la Ray & McKay 2006).

63 BiH je vodeća država u regionu kada je riječ o uvođenju međunarodnih rodnih politika u domaće zakonodavstvo i prva je poslijeratna država koja je usvojila državni Akcioni plan za provedbu UNSCR-a 1325 (Miller, Pournik & Swaine 2014: 12).

UN-a (UNSCR) 1325,⁶⁴ kao i kasnije osnivanje Programa UN-a za žene, mir i sigurnost (WPS) koji predstavlja okosnicu savremenih poslijeratnih politika i programa za žene.

Ženska iskustva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini veoma su korisna i istraživačima/cama i kreatorima/cama politika jer nude uvid u poteškoće prilikom pokušaja da se izgradnja mira primijeni u praksi te otkrivaju kako je međunarodna intervencija potpomogla, ali i onemogućila uključivanje žena u ove procese u periodu nakon završetka nasilnog sukoba. Iako pažnja svjetske javnosti nije više usmjerena na sukob na Zapadnom Balkanu, od bh. žena još uvijek možemo naučiti kako u poslijeratnom kontekstu formalnim i neformalnim djelovanjem omogućavaju izgradnju mira i pozitivne društvene promjene u svakodnevnom životu. Njihovo iskustvo može biti korisno drugim ženama koje se suočavaju sa sličnim problemima nakon sukoba, na primjer ženama u Siriji ili Demokratskoj Republici Kongo i organizacijama uključenim u promoviranje rodne ravnopravnosti i izgradnju mira.

Pregled poglavlja

U ovom poglavlju najprije ćemo pružiti kratki pregled UNSCR-a i WPS programa, naglašavajući utjecaj ovih politika na poslijeratne, rodno motivirane intervencije. Nakon toga ćemo predstaviti narativni pristup pomoću kojeg otkrivamo utjecaj dominantnih diskursa na savremene pristupe pitanjima roda i izgradnje mira u BiH i svijetu, te kakve su posljedice po aktivno djelovanje žena koje se nalaze u ovakvim situacijama. Potom prelazimo na ispitivanje transformativnog potencijala umjetničke metode koja se zove govorenje kroz slike. Tvrdimo da metoda govorenja kroz slike otvara prostor mnoštvu različitih ženskih glasova i pruža mogućnost da pojedinci/ke preuzmu kontrolu nad procesom pri povijedanja životnih priča. U zaključku ćemo sumirati rezultate projekta u kojem su učestvovali žene širom BiH kako bismo pokazali korisnost metode govorenja kroz slike koja doprinosi evoluciji narativa i osnaživanju učesnica.

⁶⁴ Kompletan tekst Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 1325 dostupan je na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/720/I8/PDF/N0072018.pdf?OpenElement>

Osnaživanje žena korištenjem pristupa Žene, mir i sigurnost

Žene, mir i sigurnost – to je pristup koji karakterizira današnje prakse na polju roda i izgradnje mira. Ovaj pristup podrazumijeva a) uključivanje žena u izgradnju mira i b) sprječavanje i rješavanje problema rodno zasnovanog nasilja izazvanog sukobom.⁶⁵ Rezolucije Vijeća sigurnosti poput UNSCR 1325 i drugih koje čine UN-ov program za WPS⁶⁶ ne samo da oblikuju rodne programe na terenu, već predstavljaju i oličenje dominantnih narativa o ženama i ratu. Neki smatraju da je podizanje globalne svijesti o rodno zasnovanom nasilju tokom sukoba prouzrokovalo pretjeranu usmjerenošć na sprječavanje i zaštitu (Scully 2009) što je utjecalo na prioritete donatora, a samim tim i prirodu mirotvornih intervencija za žene (Helms 2013). Postoji bojazan da će prevelika usmjerenošć na sprječavanje i zaštitu od nasilja rezultirati zanemarivanjem ostalih aspekata WPS okvira gdje je naglasak na većem učešću žena u donošenju odluka što, na koncu, može osujetiti napore da se unaprijedi uloga žena u izgradnji mira. Petnaest godina nakon usvajanja ključne Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 1325, zahvaljujući kojoj je pitanje žena, mira i sigurnosti postalo dio međunarodnih mirovnih nastojanja, žene su još uvijek nedovoljno zastupljene u procesima donošenja odluka (Porter 2007: 38; Oudraat 2013), što nam pokazuje da retoričko prioritiziranje roda prilikom izrade politika ne znači nužno i primjenu ovog principa u praksi.⁶⁷ Žene igraju važnu ulogu u transformiranju sukoba⁶⁸, a to znači da moramo podrobno razumjeti i njihovu

⁶⁵ Za detaljan opis ovog pristupa pogledati Ujedinjene nacije (2002) Žene, mir i sigurnost. Studija generalnog sekretara izrađena u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti (2000). New York: Ujedinjene nacije. Dostupno na: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/eWPS.pdf>

⁶⁶ U vrijeme objavljivanja ovog rada, WPS program UN-a sastoji se od šest rezolucija Vijeća sigurnosti, a to su: SCR 1820 iz 2008, SCR 1888 i SCR 1889 iz 2009, SCR 1960 iz 2010 i nedavne SCR 2106 i SCR 2122 iz 2013. godine. Kompletan tekst svih rezolucija dostupan je na: <http://www.un.org/en/peacekeeping/issues/women/wps.shtml>

⁶⁷ Za raspravu o utjecaju UNSCR-a 1325, pogledati Marueen Shaw (2010).

⁶⁸ Za istraživanja o ženama kao glavnim nositeljcama promjena nakon rata pogledati: UN Women 2015: 41-42; Porter 2007; Schnabel & Tabayshaliева 2012: 21. Za pregled naučnih radova o centralnoj ulozi žena u uspostavljanju mira pogledati Ellerby (2013) i Zuckerman & Greenburg (2004). Za primjere međunarodnih organizacija koje afirmiraju centralnu ulogu žena u uspostavljanju mira pogledati analizu koju je za organizaciju *Womankind World Wide* radila Lockett (2008) kao i radove Instituta za inkluzivnu sigurnost dostupne na: <https://www.inclusivesecurity.org>. Pored UN-ovih politika pogledati, na primjer, politike Državnog tajništva SAD-a (2011) dostupne na: <http://www.state.gov/s/gwi/wps/> i USAID-ov Akcioni plan SAD-a za žene, mir i sigurnost dostupan na: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pcaac371.pdf

ulogu u obnavljanju društvenog tkiva zajednica, kao i šta "učešće" u izgradnji mira njima znači (De la Ray & McKay 2006), te kako međunarodne poslijeratne politike i programi mogu pomoći ženama da oblikuju ove procese.

Znamo da su tokom sukoba i kriza žene izloženije nasilju (IRC 2013; UNFPA 2014), ali također znamo da one mogu biti nositeljice promjena (UN Women 2015; Porter 2007; Schnabel & Tabyshalieva 2012: 21). Na primjer, žene u BiH su tokom rata pretrpjеле rodno zasnovano nasilje najgore vrste, ali su također igrale ključnu ulogu u uzdržavanju porodica i zajednica tokom i nakon sukoba, aktivno doprinoseći pozitivnim promjenama u zemlji (pogledati Berry u ovom zborniku). Žene su u BiH, kao i mnogim drugim patrijarhalnim društvima, okosnice porodica i zajednica što ih čini iznimno važnim za oporavak tih zajednica nakon nasilja i uspostavljanje mira. Ako stalno budemo imali na umu različitost ženskih iskustava (pogledati Spahić Šiljak, ovaj zbornik) i ako se ne budemo fokusirali isključivo na izloženost žena viktimizaciji, već i na njihovu otpornost, veće su šanse da ćemo pomoći instrumenata poput UNSCR-a 1325 moći unaprijediti kapacitet žena da učestvuju u vlastitoj zaštiti i emancipaciji. Zato osnaživanje žena koje se nalaze u ovakvim situacijama mora biti prioritet, uz napore da se spriječi i riješi problem rodno zasnovanog nasilja.

Međutim, postavlja se pitanje: "Šta ženama znači biti 'osnažena' u ovakvoj situaciji?" Literatura o osnaživanju žena otkriva nedosljednosti u shvaćanju ovog pojma i mjerenu osnaženosti (Duffy 2011; Aston et al. 2006; Bradbury-Jones et al. 2008; Tew 2006). Malhotra i Schuler pregledale su 45 studija. U većini su korištene kvantitativne metode za mjerjenje 'osnaženosti žena' (2005: 81). Lako su u studijama ponuđene različite definicije osnaženosti, Malhotra i Schuler su utvrdile da koncept osnaženosti generalno podrazumijeva "unaprijeđenje sposobnosti žena da prave strateške životne izvore", te procesualnost (promjene se dešavaju vremenom) i aktivno djelovanje (žene učestvuju u promjeni) kao ključne elemente (Ibid.).

Popularnost pojma "osnaženosti" unutar razvojnog diskursa dovela je do pojave nečega što Cornwall i Anyidoho nazivaju "površnom osnaženosti", tj. "depolitiziranom i instrumentaliziranom verzijom osnaženosti" (2010: 145). One smatraju da je ovom pojmu prišivena liberalna ideja individualnog djelovanja, tvrdeći sljedeće: "Međunarodne razvojne agencije i njihove vlade partneri promoviraju anemičnu verziju 'osnaženosti' u kojoj nema mjesta za

prepoznavanje globalne nejednakosti” (Ibid.). Cornwall i Anyidoho upozoravaju da nas širenje “površne osnaženosti” sprječava da postavimo pitanje “kako osnažiti žene unutar tlačiteljskih struktura i sistema” (Ibid.).

Ovaj problem dolazi do izražaja ne samo kada patrijarhalne norme rezultiraju obesnaživanjem žena, već i kada su državne institucije nefunkcionalne i korumpirane. Na primjer, u Bosni i Hercegovini je međuetnički sukob nastavljen kroz borbu političkih partija za vlast što je unazadilo pokušaje uspostavljanja naprednog demokratskog društva i izazvalo masovnu obespravljenost i muškaraca i žena širom zemlje (Griffiths 2007). Ako ovim problemima pridodamo i dugu historiju tradicionalnih rodnih normi, postaje jasno da se osnaživanje žena i njihovo uključivanje u izgradnju mira ne smije svoditi na raspravu o kvotama i učešću žena u postojećim sistemima i strukturama – tj. na površnu osnaženost – već mora voditi ka promišljanju novih načina da se ženama u BiH pruži podrška u njihovim nastojanjima da se izbore za promjene. Pupavac i druge istraživačice tvrde da sistem kvota, napravljen kako bi se unaprijedilo učešće žena u procesima donošenja odluka, ide na ruku određenom broju “ženskih pripadnica urbane elite”, ali ne može “istinski promijeniti političke, društvene i ekonomске prilike za bh. žene” (2005: 403). Potrebno je obratiti pažnju na međuzavisne oblike potlačenosti⁶⁹ kao i na obesnažujuće diskurzivne faktore ugrađene u diskurs o politikama, zbog kojih je djelovanje žena unutar ovih prostora onemogućeno. Bez toga je nemoguće ostvariti održivu transformaciju koja će imati istinski emancipatoran učinak na žene.

Narativni pristup pitanjima roda i izgradnje mira

Narativ je, kao analitički alat i praksa, koristan za preispitivanje poslijeratnih intervencija i njihovog utjecaja na žene. Narativni pristup rodu i izgradnji mira pomaže razotkriti dinamiku moći unutar narativnog polja (Cobb 2013) olicenu u prirodi priča koje su u opticaju na svim nivoima, od interpersonalnog do institucionalnog. Osnova narativne teorije je uvjerenje da ljudi pripovijedanjem

⁶⁹ U ovom poglavlju nema prostora za raspravu o teoriji interseksionalnosti, ali su autorice Kimberlé Crenshaw (kojoj se pripisuje uvođenje pojma interseksionalnosti), Audre Lorde, Chandra Talpade Mohanty i Patricia Hill u svojim radovima razvile ključne koncepte i teorijski okvir.

priča razumijevaju sebe i druge, a narativni pristup obuhvata i relacionu i socijalnu dimenziju ovog iskustva. Diskurzivna dinamika moći oblikuje stavove i djela pojedinaca/ki (Jabri 1996) te utječe na odnos između strukture i mogućnosti djelovanja, i zbog toga je bitna (Shepherd 2008: 385). S narativne tačke gledišta, usvajanje politika poput rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a predstavlja diskurzivnu praksu (Shepherd 2008), dok su institucije kao Ujedinjene nacije mesta diskurzivne moći.

Narativni pristup omogućava razotkrivanje rodnih pretpostavki prisutnih u diskursu politika kao što je UNSCR 1325 i nudi kritički osvrt prijeko potreban s obzirom na hegemonijsku snagu ove rezolucije i njen utjecaj na rodne politike i programe, kao i pojedinačne državne akcione planove (NAP) za rješavanje rodnih pitanja (Miller, Pournik & Swaine 2014).⁷⁰ Na primjer, neki smatraju da je UNSCR 1325 zasnovana na biološkom poimanju roda prema kojem su žene prirodno miroljubivije od muškaraca (Pratt & Richter-Devroe 2011). Uspostavljanje ovakvog odnosa između biologije i sklonosti ka miru proizilazi iz zanemarivanja različitosti ženskih životnih iskustava i može depolitizirati djelovanje žena (El-Bushra 2012: 12). Ovakva logika dovodi nas do esencijalističkih narativa o ženama pri čemu se zanemaruju faktori koji doprinose društvenom konstruiranju roda i rodnih uloga, npr. dinamika moći u društvenim odnosima i strukturama (Swaine 2009: 421; El-Bushra 2012: 9). Žene zapravo igraju niz različitih uloga prije, tokom i nakon sukoba (Afshar & Eade 2003; Moser & Clark 2001; El-Bushra 2012; Myrttinen, Naujoks & El-Bushra 2014; Bouts & Frerks 2002). „Žene kao graditeljice mira“ je specifičan narativ o djelovanju žena oličen u diskursu UNSCR-a 1325, ali ovaj okvir ne obuhvata, niti može potaknuti, različite oblike i mogućnosti ženskog učešća (Cohn 2003: 13). Još jedan problematičan koncept korišten unutar WPS okvira odnosi se na stalno karakteriziranje žena kao žrtvi. Često se žene spominju zajedno sa nekom drugom ranjivom populacijom, kao u sintagmi „žene i djeca“ (Puechguirbal 2010; Carpenter 2005). Stavljanje „žena i djece“ (Enloe 1990) u istu kategoriju zapravo je negiranje složenosti ženskih iskustava i mogućnosti da žene budu aktivni subjekti koji mogu sami zahtijevati promjene (Puechguirbal 2004; Carpenter 2005).

70 Miller, Pournik & Swaine (2014) nude opsežan pregled UNSCR-a 1325 i akcionalih planova pojedinačnih država.

Esencijalistički diskurs u svim oblicima — žene kao žrtve, žene kao graditeljice mira — sprječava pozicioniranje⁷¹ žena kao legitimnih akterica sposobnih za donošenje moralnih odluka. Na primjer, Elissa Helms (2013) tvrdi da su istraživači/ce, aktivisti/ce i kreatori/ce politika u slučaju Bosne i Hercegovine nesvesno doprinijeli/e dominaciji esencijalističkih narativa, koristeći okvire u kojima su žene predstavljene kao žrtve, a ne kao subjekti sposobni za djelovanje. Prema Helms, međunarodna zajednica je postavila žene u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini u dominantni diskurs žrtve, u tolikoj mjeri da su neke žene počele smatrati da jedino na osnovu "statusa žrtve" mogu dobiti međunarodnu pomoć (ibid.). Diskurzivno pretvaranje žena, koje su preživjele rat, u nevine žrtve znači da su pozvane učestvovati u političkoj areni (javnom prostoru) prvenstveno kao apolitične mirotvorke ili nositeljice pomirenja (Helms 2013: 139). Helms ilustrira diskurzivnu politiku između moralnog djelovanja i legitimnosti, pokazujući kako je dominantni narativ žrtve utjecao na niz mogućih oblika djelovanja za žene te na rad ženskih aktivistkinja u poslijeratnom kontekstu (Helms 2013).

Na primjer, nakon završetka oružanog sukoba na Balkanu, zloglasnog po korištenju silovanja kao oružja rata, međunarodne organizacije i donatori fokusirali su se na poslijeratne programe saniranja posljedica seksualnog nasilja (Helms 2013; Walsh 2000). Međunarodna usmjerenost na "zaštitu" žena značila je da lokalne ženske grupe iz BiH moraju prilagoditi rad prioritetima međunarodnih donatora kako bi doabile međunarodna sredstva i podršku (Walsh 2000) što je značilo staviti "zaštitu" i "viktimizaciju" u samo središte aktivnosti (Helms 2013) dok su političko osnaživanje žena ili veće učešće žena u izgradnji mira ostavljeni po strani.

Analiza političke prirode narativa nastalih unutar ove sfere, ali i njihovog potonjeg utjecaja na politiku i praksu izgradnje mira, otkriva moć diskurzivne politike te u kojoj mjeri ona određuje kakve priče o rodu i izgradnji mira dolaze do izražaja, ko ih stvara i kako zaživljavaju u svakodnevnom životu ljudi. Ako su žene pozvane u političku sferu da djeluju uglavnom apolitično, onda ih je nemoguće postaviti u ulogu moralnih subjekata bez promjene na diskurzivnom nivou. Za transformaciju je neophodno svršishodno učešće žena u procesima

⁷¹ Teorija pozicioniranja (van Langenhove & Harré 1999) korisna je kada želimo analizirati položaj pojedinaca/ki i grupe unutar određenog diskursa te ko se u tom diskursu smatra legitimom sagovornikom/com.

izgradnje mira što podrazumijeva, ne samo mogućnost da žene “govore i da ih se čuje”⁷² već i moralni autoritet da mijenjaju i definiraju politike gorovne arene i narrative koji se u njoj proizvode.

Također, ako sagledamo djelovanje sa relacione tačke gledišta,⁷³ za uspostavljanje moralnog autoriteta žena potrebno je da postojeći dominantni glasovi u diskurzivnom prostoru prepoznaju i naglase njihove doprinose, a to može podrazumijevati reorganizaciju cjelokupne prirode ovih razgovora. U ovakvom okruženju, snaga glasa ovisi o sposobnosti žena da upravljaju razgovorom. Za ostvarivanje ovog uvjeta potrebno je mnogo više od pukog uključivanja žena u postojeće strukture i institucije. Prepoznavajući međunarodna tijela, poput Ujedinjenih nacija, kao mjesta diskurzivne moći, otkrivamo da je narativ veoma korisno sredstvo transformiranja te sfere kako bi se omogućilo emancipatornim pričama da dođu do izražaja. Narativni pristup pomaže nam da bolje shvatimo šta je neophodno za svrshishodno uključivanje žena u proces izgradnje mira.

Narativni pristup metodi govorenja kroz slike

Narativ je ujedno i analitički alat, ali i praksa. Osnovni cilj narativne prakse je razvijanje priča koje kruže narativnom sferom što se postiže tehnikama poput kružnog ispitivanja, eksternalizacije i autorefleksije pomoću kojih se grade složenije, dobro oblikovane priče (Cobb 2013: 226-227). Ovakve priče imaju veću šansu da budu dugovječne i ostave trag unutar društvenih mreža što je ključno za uspjeh protupriča.⁷⁴ Narativna praksa može pokrenuti proces narativne evolucije, tako što će omogućiti razgovore koji vode ka razvijanju dobro oblikovanih priča.⁷⁵ One nastaju kada su učesnici/e ohrabreni/e da izvuku nova značenja iz priča kojima izražavaju svoje iskustvo, otkrivajući nove

72 Klugman et al. opisuju glas kao “sposobnost osobe da govori i da je slušaju, te mogućnost da se učestvuje u raspravama, diskursu i odlukama” (2014: 155).

73 Prema Cobb “djelovanje nije rezultat ličnosti koja izražava samu sebe; ono se proizvodi samo relaciono, kada ličnost iznosi opise o sebi koje Drugi prihvataju, osporavaju ili proširuju” (2013: 153). S narativne tačke gledišta, djelovanje nije urođena ljudska karakteristika već relaciona praksa kojom se ono proizvodi diskurzivnim pozicioniranjem (Shepherd 2008).

74 Hilde Lindemann Nelson definira protupriču kao “priču kojom se opire protiv nametnutog identiteta i pokušava se stvoriti novi identitet koji zaslužuje poštovanje” (2001: 6). Nelson tvrdi da protupriče mogu pomoći marginaliziranim glasovima da se postave kao legitimni sagovornici.

75 Pojam “dobro oblikovane priče” osmislio je Carlos E. Sluzki (1990) kako bi opisao narativnu transformaciju u kontekstu porodične terapije; Sara Cobb (2013) preuzeala je ovaj pojam i primijenila ga kao model narativnog pristupa razrješavanju sukoba.

perspektive i mogućnosti djelovanja (Cobb 2013: 223-227). Ovakav proces započinjanja novih razgovora postaje platforma za promjene i borbu protiv marginalizacije jer daje prostor nedovoljno razvijenim narativima pojedinaca/ki koji su lišeni legitimiteta.

Umjetničke metode, poput govorenja kroz sliku, koje potiču na autorefleksiju i stvaranje novih značenja, su posebno prikladne za korištenje uz ovakvu vrstu narativa. Govorenje kroz sliku je participatorna istraživačka metoda koju su razvile Carolyn Wang i Mary Ann Burris (1997). Korištena je za istraživanje niza društvenih problema kao što su rasni odnosi, ekološka pitanja, kulturološka raznolikost i beskućništvo (Hergenrather et al. 2009: 690). Metoda podrazumijeva niz radionica tokom kojih učesnici/e, opremljeni/e fotoaparatom, prave fotografije na temu glavnih istraživačkih pitanja projekta. Cilj metode je promoviranje marginaliziranih glasova (Wang & Burris 1997; Wang 1999; Molloy 2007; Teti et al. 2013): fotografije učesnika/ca postaju platforma za kritički dijalog. Još jedan važan cilj radionica je prenijeti znanje koje su učesnici/e proizveli/e u javnu sferu izložbama fotografija i na taj način pokrenuti društveni dijalog i na koncu utjecati na kreiranje politika (Wang & Burris 1997).

Pojedincima/kama, koji/e su često bili/e predmet istraživačevog/čicinog pogleda, fotografija pruža mogućnost da taj pogled usmjere prema vani (Parrella & Del Lowenthaw 2013: 110). Pokazalo se da ovaj proces djeluje veoma osnažujuće na učesnike/ce radionica (pogledati npr. Teti et al. 2013) jer im daje kontrolu nad vlastitim iskustvom i mogućnost da odaberu šta žele ispričati ili podijeliti te šta će ući u kadar, a šta ne. Govorenje kroz sliku je također način samopredstavljanja koji omogućava učesnicima/ama da se suprotstave esencijalističkim narativima o njihovom iskustvu.

Čini se da je govorenje kroz slike, kao umjetnička metoda, izuzetno korisno pojedincima/kama koji/e su iskusili traume (Roliecki, Anderson, Teti & Albright 2016; True, Rigg & Butler 2015). Nalazi istraživanja o neurofiziologiji i ulozi umjetnosti u oporavljanju od traume (Appleton 2001; van der Kolk & Fisler 1995) dokazuju da trauma ostavlja trag na mozgu (Bremner 2002) te da se traumatična iskustva pohranjuju u dijelove mozga koji nisu pod kontrolom dijela zaduženog za govor što znači da ova iskustva postaju doslovno neizreciva. Studije, također, pokazuju da se pohranjena iskustva mogu izvući na vidjelo

kroz umjetnički proces što pojedincima/kama omogućava da artikuliraju svoje priče (Riedel 2013; Klorer 2005; Nanda, Gaydos, Hathorn & Watkins 2010). Umjetničko stvaralaštvo je način da se pristupi traumatičnim iskustvima, a umjetnički predmet postaje ospoljena i opipljiva manifestacija iskustva od koje pojedinci mogu početi stvarati narativ. Metoda govorenja kroz slike funkcioniра na isti način: umjetnički proces čiji je konačni rezultat fotografija, tj. predmet pomoću kojeg pojedinci/ke mogu ispričati svoje iskustvo.

Nemamo prostora u ovom poglavlju raspravljati o terapeutskom učinku razgovora o traumatičnim iskustvima,⁷⁶ ali želim naglasiti vezu između traume i narativa. Smatram da narativni pristup, kombiniran s metodom govorenja kroz slike, može pomoći preživjelima da uspješno savladaju izazov pretvaranja svog iskustva u cjelovit narativ i tako potvrde svoju sposobnost djelovanja. Susan J. Brison kaže: "Trauma poništava ličnost tako što razbija postojeći narativ, prekida vezu između zapamćene prošlosti, živuće sadašnjosti i iščekivane budućnosti" (1999: 41). Trauma ostaje van domaćaja narativa (van der Kolk & Fisler 1995) i pojedinci/ke je ne mogu uključiti u narativnu strukturu. Ako je tačno da se identitet gradi kroz naraciju (Nelson 2001: 106), onda ovaj prekid u sistemu stvaranja značenja jednog/e pojedinca/ke može imati dalekosežne posljedice.

Brison razlikuje traumatično i narativno sjećanje, opisujući narativno sjećanje kao somatsku vrstu sjećanja popraćenu fiziološkim simptomima koje preživjeli/e često ne mogu kontrolirati (1999: 42). Prema njenom mišljenju, prelazak sa traumatičnog na narativno sjećanje podrazumijeva proces transformiranja "traumatičnog sjećanja u cjelovit narativ kojeg preživjeli/a potom može ukloputi u svoju ličnost i pogled na svijet" (Brison 1999: 39). Brison kaže da narativ može pomoći u ostvarivanju ovog cilja jer: "Narativno sjećanje nije nešto što se pasivno doživljava, već predstavlja svjesni napor naratora/ice, jedan govorni čin pomoću kojeg preživjeli/a saopćava traumatično iskustvo, uspostavlja oblik i redoslijed događaja prizvanih u sjećanje, preuzima kontrolu

⁷⁶ Utvrđeno je, posebno na polju psihologije i socijalnog rada, da govorenje o traumi doprinosi oporavku (pogledati Brison 1995; Mansfield, McLean, Lilgendaal 2010; Agger & Jensen 1990). Drugi/e istraživači/ce su kritizirali dovođenje u vezu govora i oporavka, upozoravajući da ovakve pretpostavke odražavaju dominantne zapadnjačke stavove o oporavku koji ne moraju nužno biti relevantni u drugim kontekstima i mogu zapravo prikriti političke motivacije (i svjesno djelovanje) zbog kojih pojedinac/ka odbija govoriti (pogledati Dwyer 2009; Henry 2009; Becker 2015).

nad činom prisjećanja i iznova gradi svoju ličnost” (Ibid.). Slično tvrdi i Cobb kada kaže da je “izuzetno važno razgovarati o nasilju kako bi se ono obuzdalo unutar i pomoći narativa, jer se tako uspostavlja struktura iskustva sa uzročno-posljedične i moralne tačke gledišta” (Cobb 2013: 171).

Ovaj proces odvija se na nivou pojedinca/ke, ali drugi/e autori/ce također naglašavaju njegovu relacionu dimenziju. “Za građenje autonarativa potrebne su nam ne samo riječi kojima ćemo ispričati priču, već i publika voljna da nas sasluša i da shvati ono što smo željeli reći” (Brison 1999: 46). Drugim riječima, potrebno nam je da “govorimo i da nas se čuje”. Umjetničke metode poput govorenja kroz slike dozvoljavaju artikuliranje koje prevazilazi granice govora i mogu pomoći prilikom pretvaranja traumatičnih u narativna sjećanja, postajući važan alat koji preživjelima omogućava da dođu do “riječi neophodnih za priču”. Također, građenje vlastitog narativa podrazumijeva aktivno djelovanje jer, kako kaže Brison, “narativ je rezultat očiglednih izbora (na primjer, koliko ćemo toga ispričati, kojim redoslijedom, itd.)” (1999: 47). Metoda govorenja kroz slike postavlja pojedince/ke u ulogu pripovjedača/ice vlastitih vizuelnih priča, omogućava im da preuzmu kontrolu nad pripovjedačkim procesom i predstavljanjem svog iskustva te im pomaže izbjegći zamku esencijaliziranja.

Metoda govorenja kroz slike sa ženama koje su preživjele rat u Bosni i Hercegovini

U ljetu 2016. godine metodu govorenja kroz slike sam koristila u projektu sa 29 učesnica iz četiri regije širom BiH.⁷⁷ U projektu nazvanom *Njena mudrost, Njena krila*⁷⁸ koristila sam govorenje kroz slike kako bih zajedno sa bh. ženama istražila način na koji vide svoj doprinos pozitivnim društvenim promjenama. Također sam željela čuti, direktno od žena pogodjenih ratom, šta im je najviše pomoglo u proteklih 20 godina, s kojim se izazovima još uvijek bore i šta imaju reći

⁷⁷ Pored radionica govorenja kroz slike održani su i uobičajeni intervjuji sa pojedincima/kama i fokus grupama. Neki od njih rađeni su sa mojom kolegicom dr. Marie Berry, vanrednom profesoricom na Josef Korbel School pri Univerzitetu u Denveru. Zbog toga se kvalitativni podaci iz projekta pojavljuju i u mom i u njenom setu podataka.

⁷⁸ Svaka učesnica projekta *Njena mudrost, Njena krila* izabrala je jednu fotografiju za prikazivanje na javnim izložbama. Fotografije su postavljene i na online galeriju kojoj se može pristupiti ovdje www.herownwings.org/projects (tekst dostupan na engleskom i B/H/S jeziku – *Njena mudrost, Njena krila*).

drugim ženama koje se suočavaju s posljedicama rata. Žene su dobile digitalne fotoaparate i zadatak da naprave fotografije na date teme projekta. Njihove fotografije su kasnije korištene kao poticaj na dijalog tokom pojedinačnih, a ponekad i grupnih intervjuja. Nakon nekoliko dana fotografiranja, sastala sam se sa svakom od žena kako bismo pogledale slike, razgovarale o njihovom značenju, razlozima zbog kojih su napravile baš te fotografije te šta su željele time poručiti. Ovaj proces im je omogućio da podijele dijelove iskustva koje smatraju najvažnijim i da igraju aktivnu ulogu tokom intervjuja.⁷⁹

Za potrebe ovog poglavlja fokusirat ću se samo na jednu priču koja pokazuje da metoda govorenja kroz slike može pomoći učesnicama izraziti svoja iskustva, postaviti ih u drugačije okvire te ispričati dobro oblikovane priče:

Bilo je toplo kad smo stigli do Feridine kuće. Čula je kad smo prišli autom i provirila iza zavjese na ulaznim vratima. Njena duga tamna kosa blistala je na suncu. Pozdravila nas je toplim osmijehom i sjajnim očima, pozivajući nas da uđemo. Ostavili smo cipele pored vanjskih stepenica i krenuli za Feridom niz hodnik, prema dnevnom boravku. Zavjese su bile navučene, a unutra je bilo svježe i mračno. Ferida je časkala sa nama, iznijevši iz kuhinje tacnu s kaftom i slatkisima. Stavila je tacnu na stol, a potom ponosno izvadila svoj aparat i sjela pored mene na kauč. Otvorila sam laptop i stavila memoriju karticu.

Dok su se slike učitavale, rekla je: "Moram ti nešto ispričati!" Nasmiješila sam se i pitala je kojom fotografijom želi početi, a ona je rekla: "Pa, sve su na istu temu, o tome kako je biti žrtva rata. Kroz njih sam ispričala odakle mi ožiljak." Slike su se pojavljivale na ekranu, jedna za drugom, na svakoj od njih video se dugački, ružičasti ožiljak urezan preko rjenog trupa. Kad sam otvorila prvu sliku, rekla je: "Eksplodirala je granata i pogodili su me geleri, jedan mi je još uvijek u plućima. Jedan dio su izvadili, a drugi je još uvijek tu. Nisam znala šta je život, ni bol života, dok nisam iskusila fizičku bol ranjavanja od granate i emocionalnu bol kada je moj brat završio u koncentracionom logoru."

Dok smo obje zurile u ekran upitala sam je: "Kako se osjećaš kad vidiš ožiljak?"

"Pa, ne znam, odavno ga nisam pogledala. Namjerno izbjegavam da ga vidim u ogledalu. Podseća me na trenutak kad sam umrla i probudila se... Ova slika

⁷⁹ Podaci prikupljeni u sklopu istraživanja za moju doktorsku disertaciju. Detaljniji opis i analiza projekta nalaze se u mojoj disertaciji "Visualizing Voice: Framing Peace & Agency in Bosnia-Herzegovina" koja će uskoro biti objavljena.

me podsjeća na cijelo iskustvo rata. Stalno pokušavam prekriti ožiljak majicom. Podsjeća me na period kada nismo imali šta jesti, obući, kada smo živjeli u jako teškim uvjetima.... Taj rat je bio kao da umireš. Nismo imali hrane, stalno smo se brinuli, bilo je jako bolno."

Zanimalo me zašto je odabrala ožiljak za temu svojih slika, pa sam je upitala: "Zašto si odlučila slikati ožiljak? Kako je bilo praviti te fotografije?"

"Ne bi mi palo na pamet slikati ožiljak da na prvom grupnom sastanku nije spomenuta ta tema.⁸⁰ Imala sam sto drugih ideja, ali ova je došla iz srca."

"I kako si se osjećala?" upitala sam.

"Ovo je prvi put da vidim slike. Nije mi priyatno gledati ih, ali uživam kada mogu ispričati nekome svoju priču... Zapravo mi je jako draga da sam baš ovo uslikala. To je bila izvrsna ideja. Sada se osjećam ispunjeno. Veoma mi je draga što sam napravila ove fotografije."

"Možeš li mi reći nešto više?" upitala sam.

"Tada sam bila dijete i preživjela sam. Nakon operacije nisam imala šta jesti, i opet sam preživjela. Sretna sam što mogu podijeliti ovaj podsjetnik da sam preživjela ne samo eksploziju granate, već i sve što se desilo kasnije. Operaciju, bolnicu, nedostatak zavoda, čekanje da vojska donese zalihe... ovo je podsjetnik da sam preživjela – to je moja uspomena na preživljavanje. Prošle godine sam operirala leđa, a uopće ne mislim na tu operaciju. Ali ovo je bilo jako važno."

Na kraju našeg razgovora upitala sam je: "Šta želiš reći ovom slikom?"

"Moja poruka drugim ženama je da šta god im se desi, čime god ih život pogodi – bilo metkom ili pesnicom – trebaju ustati, visoko dignuti glavu i nastaviti dalje."⁸¹

Ferida na emotivan i veoma složen način predstavlja sebe i kao žrtvu i kao preživjelu. Fotografije su joj pomogle da ispriča svoju priču i to na način koji nije samo puko redanje događaja, već proces promišljanja i stvaranja značenja koji je došao do izražaja dok je iznosila i (re)interpretirala simboliku ožiljka i svoje traumatično sjećanje. Vidimo kako se tokom Feridine priče narativ o ožiljku

⁸⁰ Na prvoj radionici učesnicama je predstavljen projekt i podijeljeni su im aparati. Potom su razgovarale o fotografijama koje bi voljele napraviti. Žene u grupi prijateljice su već godinama i jedna od njih je predložila Feridi da slika ožiljak. Ideja joj se u početku nije svidjela, iako su je prijateljice ohrabrvale da to uradi. Nije željela pokazati slike svog ožiljka. Rekla sam joj da ne mora pokazati fotografije ako joj je neugodno i da može odmah obrisati slike sa aparata, ali sam napomenula da bi joj proces mogao biti od velike koristi. Do kraja radionice se nije odlučila šta da uradi.

⁸¹ Ovo su dijelovi intervjuja relevantni za temu ovog poglavlja.

razvija i usložnjava. Na početku, ožiljak je za nju nešto što izbjegava, podsjetnik na rat i patnju nje i njenih voljenih. Ovakva simbolika nosi ogromnu emotivnu težinu i želim naglasiti koliko je hrabro od Feride što je za predmet svojih fotografija izabrala ožiljak. Kada smo počele pregledavati fotografije, rekla je da ih gleda prvi put. Iako je mogla pregledati slike na digitalnom aparatu, rekla je da nije htjela to učiniti. Spominjem ovaj detalj ne samo kako bih naglasila Feridinu hrabrost, već i zato što je on jako značajan za promjenu narativa o ožiljku tokom našeg intervjeta te zato što otkriva potencijal metode govorenja kroz slike za stvaranje dobro oblikovanih priča.

Slike su joj dale priliku da ispriča ratno iskustvo i to joj je, kako je rekla, bilo veoma značajno. Tokom procesa je njen opis simbolike ožiljka postajao sve složeniji. Od traumatičnog sjećanja, ožiljak se pretvorio u "podsjetnik da sam preživjela – to je moja uspomena na preživljavanje". To ne znači da je ožiljak prestao biti traumatičan, već želim naglasiti da je proces fotografiranja i razgovaranja o značenju slika otvorio novu perspektivu i narativ o ožiljku je postao složeniji. Na sličan način se mijenja i njeno pozicioniranje same sebe unutar narativa. Na početku se opisuje kao žrtva rata, a na kraju se identificira kao preživjela. Promišlјajući temu, Ferida je usput dodavala detalje i njen narativ je postajao višeslojniji dok je pokušavala sebe opisati i kao žrtvu i kao preživjelu, krećući se između ove dvije pozicije, a nekada zauzimajući obje istovremeno.

Rolbiecki et al. uradili su studiju koristeći metodu govorenja kroz slike sa osobama koje su preživjele traumu. Zaključili su da: "Metoda govorenja kroz slike omogućava preživjelima da istraže kako vide sami sebe i kako žele da ih budućnosti vide drugi" (2016: 243). Ovaj proces primijetan je i kod Feride. Ferida na koncu želi da ljudi u njenoj slici vide otpornost te da poruči drugim ženama da i one mogu preživjeti: "Moja poruka drugim ženama je da šta god im se desi, čime god ih život pogodi – bilo metkom ili pesnicom – trebaju ustati, visoko dignuti glavu i nastaviti dalje". U narativu su izražene i njena patnja i otpornost. Učestvovanje u projektu i korištenje metode govorenja kroz slike omogućilo joj je da u javnu sferu pošalje priču o svom iskustvu, a koja odražava način kako želi da je "u budućnosti vide drugi" (Ibid.). Njena priča ima elemente viktimizacije, ali i preživljavanja, čime se osporava esencijalistički narativ o ženi žrtvi rata. Iako je u početku bila nervozna zbog slikanja ožiljka, na kraju joj je bilo drago što je napravila fotografije i osjećala se ispunjenom. Također joj je

bilo važno ispričati svoju priču. Feridina priča potvrđuje rezultate drugih studija koji pokazuju da metoda govorenja kroz slike djeluje osnažujuće na učesnike i učesnice (Teti et al. 2013).

Feridino učešće u projektu otkriva tri ključne prednosti metode govorenja kroz slike:

- I) Učesnici/e se kroz umjetnički proces upuštaju u autorefleksiju što im otvara prostor da drugačije pristupe vlastitom iskustvu
- 2) Autorefleksija i stvaranje novih značenja potiču ih da o sebi razmišljaju kao o aktivnim subjektima i doprinosi evoluciji narativa jer učesnici/e imaju priliku svoja opažanja pretočiti u priču
- 3) Dobar je način rada sa pripadnicima/ama marginaliziranih grupa jer im omogućava da kontroliraju koje aspekte iskustva će podijeliti i kako te ih stavlja u poziciju vizualnih pripovjedača/ica i stručnjaka/inja za vlastitu priču

Kada je riječ o rodu i izgradnji mira, ovakva intervencija otvara nove mogućnosti saradnje, pružajući priliku ženama da ispričaju priče koje nisu opterećene esencijalističkim narativima. U slučaju BiH, dominantni diskurs o ženi kao žrtvi umnogome je odredio ne samo govorni prostor, već i to ko može ispričati kakve priče. Žene su često predmet priče, a ne pripovjedačice. Metoda govorenja kroz slike prilika je za samopredstavljanje i ispisivanje vlastitog narativa, pa je samim tim i dragocjen alat za promoviranje osnaživanja i djelovanja žena u poslijeratnom kontekstu. Ovakvim pristupom odmičemo se od liberalnih pretpostavki o osnaživanju žena. Okrećemo se ženama koje su pogodjene sukobom, postavljajući ih u ulogu stručnjakinja i legitimnih glasova u javnoj sferi.

Zaključak

Ženski glasovi su još uvijek nedovoljno prisutni u skoro svim aspektima izgradnje mira širom svijeta. Kako bismo unaprijedili položaj žena i postavili ih u ulogu nositeljica promjena, neophodna su dodatna istraživanja. Međutim, nije dovoljno samo uključiti žene u postojeće procese. Neophodno im je omogućiti da same definiraju uvjete učešća u mirovnim intervencijama i budu u mogućnosti da kažu kako, na koji način i kada žele da se uključe. Narativ je, kao analitički alat i praksa, važan resurs za unaprijeđenje politika i praksi na polju

roda i izgradnje mira. Narativni pristup služi rasvjetljavanju diskurzivnih odlika postojećeg WPS okvira koje su inherentno obesnažujuće i koče djelovanje žena. Intervencije u kojima se koriste metode poput narativa i govorenja kroz slike pružaju ženama priliku da ospore esencijalistička predstavljanja i pomažu im preispitati dominantne diskurse o rodu i izgradnji mira. Stavljajući u prvi plan lokalnu mudrost i priče o individualnom i kolektivnom djelovanju, metoda govorenja kroz slike osnažuje glasove žena u poslijeratnom kontekstu, ohrabrujući žene da se suprotstave dominantnim diskursima i postave sebe u ulogu nositeljica promjena.

Reference

- Afshar Haleh i Deborah Eade. ur. 2003. *Development, Women, and War: Feminist Perspectives*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Agger Inger i Søren Buus Jensen. 1990. "Testimony as Ritual and Evidence in Psychotherapy for Political Refugees." *Journal of Traumatic Stress* 3.1: 115-130.
- Anderlini, Sanam Naraghi. 2000. *Women at the Peace Table: Making a Difference*. New York: United Nations Development Fund for Women.
- Appleton, Valerie. 2001. "Avenues of Hope: Art Therapy and the Resolution of Trauma." *Art Therapy, Journal of the American Art Therapy Association* 8.1: 6-13.
- Aston Megan, Donna Meagher-Stewart, Debbie Sheppard-Lemoine, Adele Vukic, i Andrea Chircop. 2006. "Family Health Nursing and Empowering Relationships." *Pediatric Nursing* 32: 61-67.
- Becker, Heike. 2015. "Against Trauma: Silence, Victimhood, and (Photo-) Voice in Northern Namibia." *Acta Academica* 47I: 116-137.
- Bouta Tsjeard i Georg Frerks. 2002. "Women's Roles in Conflict Prevention, Conflict Resolution, and Post-Conflict Reconstruction: Literature Review and Institutional Analysis." Netherlands Institute of International Relations. Dostupno na: <http://gender.care2share.wikispaces.net/file/view/Bouta+&+Frerks+Survey+of+Gender+and+IOs.pdf>
- Boutros-Ghali, Boutros. 1992. *An Agenda for Peace*. New York: United Nations Publications.
- Bradbury-Jones Caroline, Sally Sambrook i Fiona Irvine. 2008. "Power and Empowerment in Nursing: A Fourth Theoretical Approach." *Journal of Advanced Nursing*, 62: 258-266.
- Bremner, J. Douglas. 2002. "Neuroimaging Studies in Post-Traumatic Stress Disorder." *Current Psychiatry Reports* 4: 254-263.
- Brison, Susan J. 1999. "Trauma Narratives and the Remaking of the Self." *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, ur. Mieke Bal, Jonathan Crewe i Leo Spitzer, 39-54. Hanover: University Press of New England.
- Carpenter, R. Charlie. 2005. "'Women, Children and Other Vulnerable Groups': Gender, Strategic Frames and the Protection of Civilians as a Transnational Issue." *International Studies Quarterly* 49.2: 295-334.
- Cobb, Sara. 2013. *Speaking of Violence: The Politics and Poetics of Narrative in Conflict Resolution*. New York: Oxford.
- Cohn, Carol. 2003. "Mainstreaming Gender in UN Security Policy: A Path to Political Transformation?" *Consortium on Gender, Security, and Human*

- Rights. Dostupno na: http://cgshr.resonetrics.com/sites/default/files/mainstreaming_gender_in_un_security_policy_a_path_to_political_transformation_0.pdf
- Cornwall Andrea i Nana Akua Anyidoho. 2010. "Introduction: Women's Empowerment: Contentions and Contestations." *Development* 53.2: 144-149.
- De La Rey Cheryl i Susan McKay. 2006. "Peacebuilding as a Gendered Process." *Journal of Social Issues* 62.1: 141-53.
- Duffy, Lynne. 2011. "'Step-by-Step We Are Stronger': Women's Empowerment through Photovoice." *Journal of Community Health Nursing* 28.2: 105-16.
- Dwyer, Leslie. 2009. "A Politics of Silences." U: *Genocide: Truth, Memory, and Representation*, ur. Alexander Laban Hinton i Lewis O'Neil, 113-146. Durham: Duke University Press.
- El-Bushra, Judy. 2012. "Gender in Peacebuilding: Taking Stock." International Alert. Dostupno na: http://www.international-alert.org/sites/default/files/Gender_TakingStock_EN_2012.pdf
- Enloe, Cynthia. 1990. "Women and children: Making Feminist Sense of the Persian Gulf Crisis," *Village Voice* 25.9: 29-32.
- Ellerby, Kara. 2013. "(En)gendered Security? The Complexities of Women's Inclusion in Peace Processes." *International Interactions* 39.4: 435-60.
- Fisher, Ronald J. 1993. The Potential for Peacebuilding: Forging a Bridge from Peacekeeping to Peacemaking. *Peace and Change* 18: 247-266.
- Galtung, Johan. 1969. "Violence, Peace and Peace Research." *Journal of Peace Research*, 6.3: 167-191.
- Greenburg Marcia i Elaine Zuckerman. 2006. "The Gender Dimensions of Post-Conflict Reconstruction: The Challenges to Development Aid." United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER). Dostupno na: <http://www.responsibilitytoprotect.org/files/rp2006-62.pdf>.
- Griffiths, Hugh. 1999. "A Political Economy of Ethnic Conflict Ethno Nationalism and Organised Crime." *Civil Wars* 2.2: 56-73.
- Helms, Elissa. 2013. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Henry, Nicola. 2009. "Witness to Rape: The Limits and Potential of International War Crimes Trials for Victims of Wartime Sexual Violence." *International Journal of Transitional Justice* 3.1: 114-134.
- Hergenrather Kenneth C, Scott D. Rhodes, Chris A. Cowan, Gerta Bardhoshi i Sara Pula. 2009. "Photovoice as Community-Based Participatory Research:

- A Qualitative Review." *American Journal of Health Behavior* 33.6: 686–98.
- International Rescue Committee (IRC). 2013. "Syria: A Regional Crisis." Dostupno na: <http://www.rescue.org/sites/default/files/resource-file/IRCReportMidEast20130114.pdf>
- Jabri, Vivienne. 1996. *Discourses on Violence: Conflict Analysis Reconsidered*. Manchester: Manchester University Press.
- Klorer, P. Gussie. 2005. "Expressive Therapy with Severely Maltreated Children: Neuroscience Contributions." *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association* 22.4: 213–220.
- Klugman Jeni, Lucia Hanmer, Sarah Twigg, Tazeen Hasan, Jennifer McCleary-Sills i Julieth Santamaria. 2014. *Voice and Agency: Empowering Women and Girls for Shared Prosperity*. Washington DC: World Bank Group.
- Lederach, John Paul. 1995a. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Tokyo: United Nations University.
- Lederach, John Paul. 1995b. *Preparing for Peace*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Lindemann Nelson, Hilde. 2001. *Damaged Identities, Narrative Repair*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lockett, Kathryn. 2008. "The Mechanisms of Exclusion: Women in Conflict." *Feminist Legal Studies* 16.3: 369–76.
- Malhotra Anju i Sidney Ruth Schuler. 2005. "Women's Empowerment as a Variable in International Development." U: *Measuring Empowerment: Cross-Disciplinary Perspectives*, ur. Deepa Narayan-Parker. Washington DC: World Bank.
- Molloy, Jennifer K. 2007. "Photovoice as a Tool for Social Justice Workers." *Journal of Progressive Human Services* 18.2: 39–55.
- Mansfield Cade D, Kate C. McLean i Jennifer P. Lilgendahl. 2010. "Narrating Traumas and Transgressions: Links between Narrative Processing, Wisdom, and Well-Being." *Narrative Inquiry* 20.2: 246–273.
- Miller, Barbara, Milad Pournik i Aisling Swaine. 2014. "Women in Peace and Security through United Nations Security Resolution 1325: Literature Review, Content Analysis of National Action Plans, and Implementation," *Institute for Global and International Studies, Univerzitet George Washington*. Dostupno na: http://www.peacewomen.org/assets/file/NationalActionPlans/miladpournikanalysisdocs/igis_womeninpeaceandsecuritythroughhunsr1325_millerpournikswaine_2014.pdf
- Moser Caroline i Fiona Clark, ur. 2001. *Victims, Perpetrators, or Actors? Gender, Armed Conflict, and Political Violence*. London: Zed Books.

- Myrttinen Henri, Jana Naujoks i Judy El-Bushra. 2014. "Re-Thinking Gender in Peacebuilding." International Alert. Dostupno na: http://international-alert.org/sites/default/files/Gender_RethinkingGenderPeacebuilding_EN_2014.pdf.
- Nanda Upali, H. Lea Barbato Gaydos, Kathy Hathorn i Nicholas Wakins. 2010. "Art and Posttraumatic Stress: A Review of Empirical Literature on the Therapeutic Implications of Art Work for War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder." *Environment and Behavior*, 42.3: 376-390.
- Oudraat, Chantal de Jonge. 2013. "UNSCR 1325 – Conundrums and Opportunities." *International Interactions* 39.4: 612–19.
- Parrella Carmine i Del Loewenthal. 2013. "Community Phototherapy." U: *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*, ur. Del Loewenthal, 107-120. East Sussex: Routledge.
- Porter, Elisabeth. 2007. *Peacebuilding: Women in International Perspective*. New York: Routledge.
- Pratt Nicola i Sophie Richter-Devroe. 2011. "Critically Examining UNSCR 1325 on Women, Peace and Security." *International Feminist Journal of Politics* 13.4: 489–503.
- Puechguirbal, Nadine. 2010. "Discourses on Gender, Patriarchy and Resolution 1325: A Textual Analysis of UN Documents." *International Peacekeeping* 17: 172-187.
- Puechguirbal, Nadine. 2004. "Women and Children: Deconstructing a Paradigm." *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations* 5: 5-16.
- Pupavac, Vanessa. 2005. "Empowering Women? An Assessment of International Gender Policies in Bosnia." *International Peacekeeping* 12.3: 391-405.
- Rolbiecki Abigail, Kim Anderson, Michelle Teti i David L. Albright. 2016. "'Waiting for the Cold to End': Using Photovoice as a Narrative Intervention for Survivors of Sexual Assault." *Traumatology* 22.4: 242-248.
- Riedal, Eberhard. 2013. "My African Journey: Psychology, Photography, and Social Advocacy." *Psychological Perspectives: A Quarterly Journal of Jungian Thought* 56.1: 5-33.
- Schnabel Albrecht i Anara Tabyshalieva. 2012. "Forgone Opportunities: The Marginalization of Women's Contributions to Post-Conflict Peacebuilding". U: *Defying Victimhood: Women and Post-Conflict Peacebuilding*, ur. Albrecht Schnabel i Anara Tabyshalieva, 3-47. Tokio: United Nations.
- Scully, Pamela. 2009. "Vulnerable Women: A Critical Reflection on Human Rights Discourse and Sexual Violence." *Emory International Law Review* 23.1: 113-123.

- Shaw, Maureen. 2010. "Moving Beyond Rhetoric: Assessing the Impact of I325." *Rethinking Human Rights*. Dostupno na: <http://www.peacewomen.org/content/moving-beyond-rhetoric-assessing-impact-resolution-I325>
- Shepherd, Laura J. 2008. "Power and Authority in the Production of United Nations Security Council Resolution I325." *International Studies Quarterly* 52.2: 383–404.
- Sluzki, Carlos E. 1990. "Negative Explanation, Drawing Distinctions, Raising Dilemmas, Collapsing Time, Externalisation of Problems: A Note on Some Powerful Conceptual Tools." *Residential Treatment for Children & Youth* 7.3: 33-37.
- Stickland Richard i Nata Duvvury. 2003. "Gender Equity and Peacebuilding: From Rhetoric to Reality – Finding the Way." International Center for Research on Women (ICRW). Dostupno na: <http://www.icrw.org/files/publications/Gender-Equity-and-Peacebuilding-From-Rhetoric-to-Reality.pdf>.
- Swaine, Aisling. 2009. "Assessing the Potential of National Action Plans to Advance Implementation of United Nations Security Council Resolution I325". *Yearbook of International Humanitarian Law* 12, 403–433.
- Teti Michelle, Latrice Pichon, Allison Kabel, Rose Farnan i Diane Binson. 2013. "Taking Pictures to Take Control: Photovoice as a Tool to Facilitate Empowerment Among Poor and Racial/Ethnic Minority Women With HIV." *Journal of the Association of Nurses in AIDS Care* 24.6: 539–53.
- Tew, Jerry. 2006. "Understanding Power and Powerlessness: Towards a Framework for Emancipatory Practice in Social Work." *Journal of Social Work* 6: 33–51.
- True Gala, Khary K. Rigg, i Anneliese Butler. 2015. "Understanding Barriers to Mental Health Care for Recent War Veterans through Photovoice." *Qualitative Health Research* 25.10: 1443–55.
- United Nations. 2002. Women, Peace and Security. Studija generalnog sekretara izrađena u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti (2000). New York: United Nations. Dostupno na: <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/eWPS.pdf>
- United Nations Population Fund (UNFPA). 2014. "Global Summit Urges to End Sexual Violence in Conflict," New York. Dostupno na: <http://www.unfpa.org/news/global-summit-urges-end-sexual-violence-conflict>
- UN Women, 2015. "Preventing Conflict, Transforming Justice, and Security the Peace: A Global Study on the Implementation of United Nations Security Council resolution I325", New York: United Nations. Dostupno na: <http://wps.unwomen.org/~media/files/un%20women/wps/highlights/unw-global-study-I325-2015.pdf>

- UN Women. 2008. "What Women Want: Planning and Financing Gender-Responsive Peacebuilding", New York: United Nations. Dostupno na: <http://wps.unwomen.org/~media/files/un%20women/wps/resources/wpssourcebook-05a-planningfinancing-en.pdf>
- USAID. 2015. "Bosnia-Herzegovina Fact Sheet: Empowering Women in Bosnia and Herzegovina." Vlada Sjedinjenih Američkih Država. Dostupno na: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/FS%20Women%27s%20Empowerment%20%28Nov%202015%29%20ENGLISH.pdf>
- USAID. 2011. "United States National Action Plan on Women, Peace, and Security." Vlada Sjedinjenih Američkih Država. Dostupno na: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pcaac37I.pdf.
- US Department of State. "U.S. Commitment to Women, Peace, and Security." Dostupno na: <http://www.state.gov/s/gwi/wps/own>
- United States Institute for Peace. "What are the Four Pillars of Resolution 1325?" Dostupno na: http://www.usip.org/gender_peacebuilding/about_UNSCR_1325#What_are_the_four_pillars_of_Resolution_1325
- van Der Kolk, Bessel A. i Rita Fisler. 1995. "Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories: Overview and Exploratory Study." *Journal of Traumatic Stress* 8: 505-525.
- van Langenhove L. i Rom Harré, 1999. "Introducing Positioning Theory." U: *Positioning Theory*, ur. Rom Harré i Luk van Langenhove, 14-31. Oxford: Blackwell Publishers.
- Walsh, Martha. 2000. "Aftermath: The Role of Women's Organizations in Postconflict Bosnia and Herzegovina." *Center for Development Information and Evaluation, USAID*. Radni dokument br. 308, juli.
- Wang Caroline i Mary Ann Burris. 1997. "Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment." *Health Education & Behavior* 24.3: 369–87.
- Wang, Caroline. 1999. "Photovoice: A Participatory Action Research Strategy Applied to Women's Health." *Journal of Women's Health* 8.2: 185–92.
- White, Michael. 2007. *Maps of Narrative Practice*. Prvo izdanje. New York: W.W. Norton & Co.
- Winslade, John. 2009. "Tracing Lines of Flight: Implications of the Work of Gilles Deleuze for Narrative Practice." *Family Process* 48.3: 332-346.
- Zuckerman, Elaine i Marcia Greenburg. 2004. "The Gender Dimensions of Post-Conflict Reconstruction: An Analytical Framework for Policymakers." *Gender and Development* 12: 70-82.

OZBILJNA IGRA: KREATIVNO SUOČAVANJE SA TRAUMOM KROZ EKSPRESIVNU UMJETNOST

Kathryn Mansfield

Praktičari/ke na polju izgradnje mira, ekspresivne umjetnosti i liječenja traume naglašavaju važnost kreativnosti i umjetnosti. Kako možemo kroz ozbiljan, podroban i često bolan proces transformiranja traume potaknuti kreativnost? Kakav učinak imaju tjelesni činovi poput kretanja, stvaranja ritma, umjetnosti i igre uslijed hroničnog nasilja? Kako nam suočavanje sa “zarobljenošću” unutar vlastitog tijela/uma pomaže izaći na kraj s hroničnim nasiljem i nepravdom, pa čak i problemima u međuljudskim odnosima ili poslovnom životu? Koje nam strukture mogu biti od pomoći te koji su izazovi i potencijalni učinci korištenja teorije i prakse ekspresivne umjetnosti u obrazovnim procesima posvećenim transformaciji traume?

Psihijatar Bessel van der Kolk je ponudio sljedeće objašnjenje: “Negativno mišljenje o sebi i drugima dovodi naše tijelo i um u stanje napetosti, što onemogućava učenje. Za oporavak je potrebno da se ljudi osjete slobodnim da istraže i usvoje nove načine kretanja” (2015: xv-xvi). Slična je poruka i Johna Paula Lederacha. On se bavi izgradnjom mira i stalno naglašava “fundamentalnu važnost vjerovanja u i bavljenja umjetničkim stvaralaštvom” (2005: 5). Obojica svojim izjavama potvrđuju da je svrha umjetničkog stvaralaštva “stvoriti iskustvo koje nas izvlači iz naše uronjenosti u svakodnevnicu i otvara nam novi pogled na život... dopuštajući nam da reagiramo svim raspoloživim resursima na ono što nas pogađa” (Knill et al. 2005: 73).

Na konferenciji “Trauma, sjećanje i ozdravljenje na Balkanu i šire” održanoj u Sarajevu 2016. godine organizirane su različite aktivnosti za učesnike i učesnice, od kratkih dnevnih vježbi ostvarivanja harmonije do složenijih aktivnosti koje su podrazumijevale kretanje, igru i kreativno razmišljanje.

Na Eastern Mennonite Univerzitetu, u sklopu programa STAR (*Strategies for Trauma Awareness and Resilience* – strategije osvještavanja traume i izgradnje otpornosti) i kursa nazvanog “Tjelesne i umne prakse jačanja otpornosti” radimo na jačanju otpornosti na proživljenu traumu i nasilje kroz tjelesno, umjetničko izražavanje. Ovaj proces učenja traje duži vremenski period. U ovom poglavlju opisat ćemo konkretne aktivnosti i iskustva učesnika i učesnica kako bismo a) teorijski objasnili zašto “igru” trebamo shvatiti ozbiljno b) pokazali kako igra na praktičan način oblikuje i usmjerava proces učenja kojem je cilj transformirati traumu.

Zarobljenost

Većina ljudi je iskusila osjećaj “zarobljenosti”. Možemo navesti nekoliko konkretnih očitovanja ovog osjećaja u kontekstu traume, sjećanja i ozdravljenja.

Zarobljenost u bolnim sjećanjima, strukturnoj nepravdi i naslijeđu historijske nepravde

Pokušaji da se odgovori na traumu često rezultiraju osjećajem zarobljenosti. Osobe i grupe osjećaju se zarobljeno zbog: bolnih sjećanja na nasilje i viktimizaciju, poteškoća da pristupe pravdi, zdravstvenom sistemu, moći ili da osiguraju sredstva za život, svakodnevnih kršenja prava, od napada na mikro nivou do porodičnog nasilja i seksualnog zlostavljanja, bolesti, siromaštva ili gladi. Osjećaj zarobljenosti kod osoba i grupa koje su pretrpjele političko nasilje ili se bore sa naslijeđu historijske nepravde – poput genocida, ropstva, kolonizacije i apartheida – uzrokovan je osjećajem nesigurnosti, strahom da će pojedinci/ke ili institucionalne strukture prekršiti njihova prava, ili da će biti izloženi progonu zato što govore istinu ili traže promjene.

Zarobljenost u hroničnom nasilju

Proučavajući hronično nasilje i ljudski razvoj, Tani Marilena Adams (2016) je dovela u pitanje koncept sprječavanja nasilja tvrdeći da ono nije određeni problem koji treba riješiti, već hronična i sistemska pojava. Prepoznala je sveprožimajuću prirodu nasilja koje na različite načine, tokom dužeg vremenskog perioda, pogađa pojedince/ke u njihovim porodičnim i

međuljudskim odnosima, kao i na društvenom i međunarodnom nivou. Adams naglašava da moramo drugačije odgovarati na nasilje, tako što ćemo priznati i uzeti u obzir složenost njegovih posljedica, a pokušati izbjegći pogoršavanje ili pokretanje novog nasilja.

Zarobljenost u rigidnim obrascima ponašanja

Postoje mnogi pokušaji i programi da ljudi prigrle mirnije odnose kako bi prešli preko nepravde koja im je učinjena u prošlosti i izgradili životno afirmirajuću budućnost. Za ovo je potrebna iznimna kreativnost tj. sposobnost da se nakon teške nepravde zamisle i ostvare novi obrasci međuljudskih odnosa. Međutim, kada se dogodi političko nasilje teško je biti kreativan/a, otvoren/a i fleksibilan/a, čak i ako su otpornost i inventivnost neophodne za svakodnevni opstanak. Renos K. Papadopoulos opisuje kako pojedinci/ke i grupe pokušavaju ostati smiren/e, čak i u naletu snažnih emocija, jer se nadaju da će tako spriječiti štetu:

Ova vještačka, nepokolebljiva smirenost nije ništa drugačija (u smislu učinka) od emocionalne reakcije koja ju je izazvala: oba odgovora su kompulzivne prirode i ne dopuštaju otvorenost, refleksiju i fleksibilnost. Stoga političko nasilje često ograničava repertoar fleksibilnih i kreativnih reakcija pojedinaca i grupa, promičući rigidne i kompulzivne obrasce razmišljanja i ponašanja (2005: 36).

U želji da ublaže silovite reakcije na bolne događaje, mnogi/e pojedinci/ke i grupe također umanjuju mogućnost za životno afirmirajuće, produktivne i oslobođajuće procese reagiranja.

Mentalna zarobljenost

U mnogim mehanizmima i razgovorima o izgradnji mira potpuno se zanemaruje tijelo te naša potreba da uključimo čula i disanje, kao i kreativnost u pokušaju da se oslobodimo traume. Iz studija saznajemo da je nužno dopustiti našem tijelu i umu da reagiraju na traumu te objediniti ove reakcije, inače se u svom ponašanju nećemo voditi suošjećanjem, već instinktom za preživljavanje. Također znamo da je naše viđenje života pohranjeno u dijelu mozga koji je

odvojen od dijela zaduženog za percipiranje trenutne stvarnosti, a to je sistem koji može "izmijeniti emocionalnu stranu mozga" (van der Kolk 2014: 238). No, naš rad se uglavnom odvija kroz dijalog i govor te kroz pisana istraživanja i politike, a svi ovi načini su ograničeni jezikom i postojećim paradigmama. Zašto se više ne bavimo tijelom? Šta se desi kada to učinimo? Šta se desi kada postanemo prijemčiviji za trenutne osjete?

Definiranje "zarobljenosti"

Paolo Knill, jedan od osnivača polja ekspresivne umjetnosti, kaže sljedeće:

Ako pogledamo fenomenologiju situacije u kojoj se osjećamo nemoćni, imajući na umu redukcionističku generalizaciju da se nalazimo na rubu pameti, primjećujemo da je ovo iskustvo često obilježeno osjećajem *da ničeg nema i da ništa ne pomaže*, ili osjećajem *da je svega previše i da ne možemo s tim izaći na kraj*. U oba slučaja rezultat je *osjećaj zarobljenosti, frustrirajuće nepokretnosti...* (Knill et al. 2005: 78, kurziv moj).

Drugim riječima, u takvoj situaciji osjećamo se kao da nemamo nikakvog izbora/opcijskih ili da ih imamo previše. Ovom opisu možemo pridodati i osjećaj mehanizacije, ponavljanja i rigidnosti.

Trauma i otpornost: osnovne informacije⁸²

Ovakva osjećanja mogu se pojaviti uslijed svakodnevnog stresa, ali u ekstremnom obliku ona predstavljaju karakterističan odgovor na traumatične događaje. Peter Levine (1997) definira traumu kao situaciju u kojoj dolazi do preopterećenja našeg kapaciteta da odgovorimo na prijetnju. David Emerson karakterizira traumu kao "ekstremni nedostatak izbora" (2015: 63). Bessel van der Kolk opisuje iskustvo traume kao osjećaj da je povreda neizbjježna, osjećaj

⁸² U ovom dijelu obilato je korišten priručnik za STAR obuku prvog nivoa iz 2017. godine i knjiga Little Book of Trauma Healing (2005) autorice Carolyn Yoder. STAR je program Centra za pravdu i izgradnju mira pri Eastern Mennonite Univerzitetu namijenjen obučavanju i educiranju praktičara/ki koji/e rade na različitim poljima i čiji su životi pogodjeni traumatičnim događajima. Za više informacija posjetiti: www.emu.edu/star

nepomičnosti ili zarobljenosti, obustavljanja uobičajene reakcije na opasnost gdje imamo potrebu da se borimo ili bježimo (2014: 30).

Potencijalno traumatični događaji

Na samom početku svake STAR obuke (*Strategies for Trauma Awareness and Resilience – strategije osvještavanja traume i izgradnje otpornosti*) raspravlja se o mnoštvu potencijalnih izvora reakcije na traumu. Trauma se može očitovati na tijelu pojedinca/ke, kao i kolektivno u zajednicama i društvima. Reakcije na traumu mogu biti rezultat individualnih iskustava, poput zlostavljanja, silovanja, nesreća, ili kolektivnih povreda kao što su masovno nasilje, napadi, prirodne katastrofe, rat, policijska brutalnost, masovno pritvaranje ili raseljavanje. Reakcije na traumu mogu se pojaviti nakon pojedinačnih događaja ili nakon kontinuiranih, hroničnih situacija, prirodnih ili katastrofa koje su prouzrokovali ljudi, štete načinjene našoj ili prethodnim generacijama i proživljenih iskustava. Kulturološka ili strukturna trauma (npr. pravni, socijalni i institucionalni progon ili isključenje) također može proizvesti reakciju. Kulturološka trauma se može tumačiti na različite načine: a) na primjer, kao napadanje određene kulture što sprječava pojedince/ke da koriste svoj jezik i žive u skladu sa kulturološkim i vjerskim normama ili b) kada same kulturološke prakse i vjerovanja dopuštaju nanošenje štete (npr. prihvatanje rodno zasnovanog nasilja).

Reakcije na traumu mogu biti rezultat onoga što su ljudi doživjeli ili rezultat učestvovanja u nanošenju štete drugima – takozvani traumatski (ili participatori) stres izazvan počinjenjem djela (MacNair 2002). Pružanje skrbi ili svjedočenje događaju, čak i kada osoba nije direktno pogođena ili umiješana u potencijalno traumatične događaje, može proizvesti sekundarnu ili posrednu traumu. (Neki bi ovo nazvali suojećanjem).

Zajednice obično ne mogu izdvojiti jedan od uzroka štete, već ih doživljaju interseksionalno (Collins & Bilge 2016). Na primjer, pripadnici/e zajednice pogođene prirodnom katastrofom različito doživljavaju traumu, zavisno od rase, roda, seksualnosti, životnog doba, zdravlja i statusa državljanstva. Međusobno djelovanje ovih društvenih podjela i odnosa moći – koji su i sami potencijalni uzroci struktурне traume – može proizvesti jake mreže otpornosti ili učiniti traumatično iskustvo bolnjim i složenijim.

Reakcija na traumu – i otpornost

Šta je zajedničko svim ovim događajima? Mogu prouzrokovati iscrpljujuću pomutnju u tijelu, mozgu, uvjerenjima i ponašanju, ali mogu biti i izvor otpornosti. Riječima Levinea: "Trauma može postati jedan od najznačajnijih izvora psihološkog, društvenog i duhovnog buđenja i razvoja" (1997: 2).

Kada na STAR obuci raspravljamo zašto nam je teško jednostavno "prijeći preko nečega", uvijek naglasimo da različito reagiramo na potencijalno traumatične događaje, iako su neke fiziološke reakcije univerzalne. Ako nemamo priliku negdje usmjeriti zaštitničku energiju koja se nakupila u tijelu zbog traumatičnog događaja, ona ostaje neiskorištena i može nas dovesti do toga da naudimo sebi ili drugima. Ne možemo naprsto pretpostaviti da su svi ljudi koji se nalaze u jako teškoj situaciji "traumatizirani", ali nam analiziranje zajedničkih elemenata iskustva traume (slika I) pomaže da uklonimo stigmu prišivenu nekim iskustvima za koja ljudi obično krive i propituju sami sebe, tj. nekim situacijama u kojima se osjećamo zarobljeni.

Slika 1 Iskustvo traume (STAR 2017)

Nakon toga istražujemo kako se prenosi bol koja nije transformirana (Rohr 2016),⁸³ te kako se iskustva iz ciklusa iskustava žrtve mogu preliti u ciklus počinitelja/ica – kako se bol i narativ žrtve mogu prenijeti u narativ i djela počinitelja/ica čime se stvara nova šteta i nove žrtve (pogledati sliku 2 ispod). Objasnjavamo kako pojedinci/ke i zajednice postaju zarobljeni u ciklusu nasilja, zatvaraju se u sebe i okomljavaju na druge.

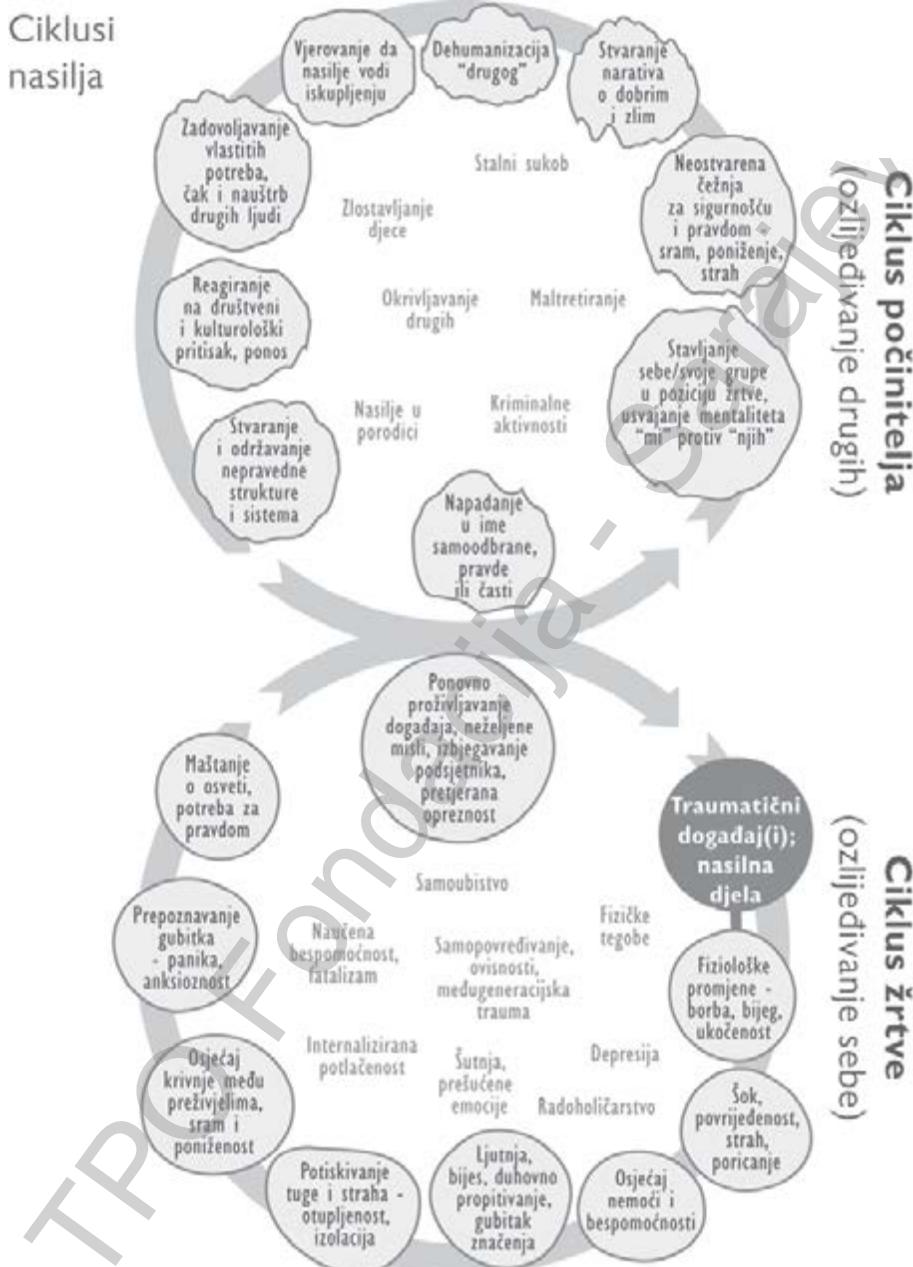
Razgovaramo i o strategijama prekidanja ovih ciklusa i izgradnje zdrave otpornosti na nivou pojedinca/ke i zajednice. Naša početna tačka, kojoj se često vraćamo tokom edukativnog procesa, je potreba da povežemo tjelesne, umne i duhovne resurse pomoću kojih mi i naše zajednice priznajemo svoja osjećanja, a da se pritom ne osjećamo preplavljeni emocijama i da ne pribjegavamo nasilju. Bessel van der Kolk savjetuje sljedeće:

Najveći izazov pri oporavku je ponovo uspostavljanje kontrole nad vlastitim tijelom i umom – nad samim sobom. To znači osjećati se ugodno sa tim što znamo i što osjećamo, a da pri tome ne podlegnemo osjećaju preopterećenosti, bijesa, stida ili slabosti. Za većinu ljudi to podrazumijeva (1) naučiti kako biti staložen i fokusiran (2) zadržati tu staloženost kada se pojave slike, misli, zvukovi ili tjelesni osjeti koji nas podsjećaju na prošlost (3) naučiti kako živjeti u sadašnjosti i biti posvećen ljudima oko sebe (4) ne skrivati ništa od samog sebe, uključujući i istinu o svom preživljavanju (2014: 205-6).

Trauma i otpornost u Bosni i Hercegovini

Na nekoliko sesija tokom konferencije o traumi, sjećanju i ozdravljenju u Sarajevu se raspravljalo o vezivanju za određeni narativ – ili namjernom izostavljanju dijelova priče – o vlastitoj ili zajednici neprijatelja. Tokom posjete Srebrenici/Potočarima imali smo priliku vidjeti ogromnu otpornost, ali i kontinuiranu reakciju na traumu, čuti priče koje su transformativne/transformirajuće, ali i one koje stvaraju dojam zarobljenosti.

⁸³ Rohr (2016) je to sročio ovako: "Ako ne transformiramo svoju bol, sigurno ćemo je prenijeti."

Slika 2 Ciklusi nasilja (STAR 2017)⁸⁴

Ugostilo nas je udruženje Snaga žene (pogledati poglavje 12 u ovom zborniku).

84 Ciklusi nasilja i druga vizualna pomagala dostupna su na: <http://www.emu.edu/cjp/star/toolkit/>

To su žene iz različitih etničkih grupa koje su odlučile zajedno raditi na pronalaženju mogućnosti za zaposlenje i stvaranju multietničkog prostora za pričanje životnih priča, ozdravljenje i uzajamnu brigu. Ove žene svojom reakcijom na traumu afirmiraju život. Uspjele su transformirati svoje bolne priče zahvaljujući međusobnom prijateljstvu i brizi.

Prije ukusnog domaćeg obroka sa ovim ženama, posjetili smo Memorijalni centar Srebrenica/Potočari. Na jednoj strani ceste nalazi se mezarje, kameni spomenik sa imenima ubijenih i prostor za molitvu. Na drugoj strani je napuštena fabrika pretvorena u UN-ovu bazu gdje se sklonilo hiljade ljudi koji su poslije predani u ruke neprijatelja. Jasno se osjetila bol ovog mjesto. Naš vodič nam je ispričao šta se dogodilo njegovoj porodici i bilo je teško zamisliti da osjećaj viktimizacije i gubitka ikada može prestati. U ogromnoj fabrici pretvorenoj u memorijalni centar gledali smo slike i profile počinitelja genocida, fotografije o procesu sakupljanja i identificiranja posmrtnih ostataka, kao i slike sa memorijalnih ceremonija.

Pažnju mi je privukla jedna fotografija žarkih boja. Na njoj je prikazana žena, okrenuta leđima i zrake sunca koje se probijaju kroz šumu ispred nje. U početku mi se činilo da je slika prelijepa, sjetna i topla, a onda sam primijetila da ženina stopala ne dodiruju tlo. Ona visi sa drveta.

U tom trenutku jasno sam osjetila – ništa ne pomaže. Ovo je previše. Opterećenje je preveliko. Dok su mi se oči, um i tijelo privikavali na sliku koja nije više bila privlačna već odbojna, ukočila sam se. Kada sam izašla iz fabrike shvatila sam da je snažna tjelesna bol koja me mučila proteklih dana (kao rezultat nesreće) nestala. Moje tijelo prestalo je registrirati osjećaj koji me pratio nekoliko dana i noći od mog pada. Isključila sam se.

Zašto igra? Osjećaj, sloboda, mašta i kapacitet za učenje

Očevi bijelci rekoše nam: mislim, dakle postojim. Majka crnkinja – pjesnikinja – u svakom od nas šapuće nam u snu: osjećam, dakle mogu biti slobodna.

(Audre Lorde 1984: 38)

Moralna imaginacija podrazumijeva mogućnost da se zamislimo dijelom

mreže odnosa koja uključuje i naše neprijatelje; sposobnost da priglimo paradoksalnu značajljost, što znači prihvati složenost i ne oslanjati se na dualistički polaritet; duboku vjeru u snagu kreativnog čina i želju da se njime bavimo; i prihvatanje rizika koji je neminovan kada odlučimo zakoračiti u nepoznato, van dobro poznatih granica nasilja.

(John Paul Lederach 2005: 5)

Negativno mišljenje o sebi i drugima dovodi naše tijelo i um u stanje napetosti, što onemogućava učenje. Za oporavak je neophodno da ljudi istraže i usvoje nove načine kretanja. Samo tako je moguće preuređiti nervni sistem i stvoriti nove obrasce.

(Bessel van der Kolk 2015: xv-xvi)

Osjećaji, mašta i otvorenost za nove obrasce – rad na transformaciji traume

Na akademskim konferencijama fokus je uglavnom na teoriji, mišljenju, jeziku i nastupu koji ne zahtijeva mnogo fizičkog kretanja: sjedenju (u publici), stajanju (ako ste govornik/ca), razgovaranju, teoriji, logici i ispitivanju. Međutim, reagiranje na traumu nije racionalan niti linearan proces. Stoga smo na konferenciji o traumi, sjećanju i ozdravljenju pored akademske komponente (i posjete Srebrenici/Potočarima) željeli imati i umjetničke mehanizme koji podrazumijevaju tjelesni pokret.

Ako su za transformiranje traume, ozdravljenje društva i prekidanje ciklusa nasilja potrebni kreativnost, radoznalost i riskiranje, ako je za slobodu neophodno dopustiti sebi da osjećamo, ako je za učenje neophodno istražiti nove načine kretanja, zar ne bismo onda trebali primijeniti ta saznanja u obrazovnom okruženju u kojem učimo o ovim konceptima (transformaciji traume, ozdravljenju društva i prekidanju ciklusa nasilja)? Zar nije zdravorazumski pokušati na cijelovit način iskoristiti ljudsko iskustvo i kapacitete? U nastavku ćemo govoriti o osnovnim principima obrazovanja kroz ekspresivnu umjetnost i iznijeti nekoliko primjera njenog kao i korištenja tijela u obrazovnom procesu transformiranja traume i izgradnje otpornosti, što smo pokušali uraditi i na sarajevskoj konferenciji.

Kako? Osnovni principi ekspresivne umjetnosti

Sally Atkins kaže da "umjetnost može biti metoda ispitivanja koja nam omogućava da sagledamo najvažnija životna pitanja i potražimo odgovore van granica racionalnog, linearнog mišljenja" (2014: 58). Njeno objašnjenje zasnovano je na praktičnom iskustvu bavljenja ekspresivnom umjetnošću, dok ekspert za traumu Bessel van der Kolk kaže da naš kapacitet za učenje i stvaranje novih obrazaca zahtijeva istraživanje "novih načina kretanja, disanja i djelovanja i ne može se ostvariti propisivanjem konkretnih radnji koje navodno 'popravljaju' situaciju" (2015: xv-xvi). S druge strane, John Paul Lederach, koji se bavi transformacijom sukoba, podsjeća da moralna imaginacija ovisi o našem kapacitetu za zamišljanje, radoznanost, kreativnost i preuzimanje rizika kako bismo zakoračili "van dobro poznatih granica nasilja" (2005: 5). Ekspresivna umjetnost i uključivanje tijela pomažu nam potražiti odgovore mimo sfere racionalnog i linearнog, mimo propisanih rješenja usmjerenih ka "popravljanju" i bez zapadanja u novo nasilje.

U knjizi *Sourcebook in Expressive Arts Therapy*, Atkins i Duggins Williams (2007: 21-25) sažeto opisuju osam praktičnih principa bavljenja ekspresivnom umjetnošću. Ovi principi povezani su s izgradnjom otpornosti tokom ili nakon traumatičnih događaja.

1) Imati jasnu svrhu i namjeru

Jasna namjera "jedna je od ključnih razlika između terapije kroz eksresivnu umjetnost i drugih aktivnosti koje uključuju umjetnost i ručni rad" (Atkins & Williams 2007: 21). Kada koristimo eksresivnu umjetnost za izgradnju otpornosti tokom ili nakon doživljene traume, naša namjera nije samo napraviti nešto zanimljivo ili lijepo (iako to može biti jedan od rezultata). Neke od namjera mogu biti: upotrebljavanje mašte, produbljivanje kapaciteta za radoznanost, propitivanje i kreativnost ili ponovo stvaranje osjećaja sigurnosti i povezanosti sa sobom i drugima.

2) Pripremiti materijale i fizički prostor

Prostor i materijali su važni – mogu li ljudi čuti jedni druge tokom verbalne komunikacije? Da li je moguće kretati se u prostoru (ako je kretanje neophodno)? Da li ima dovoljno prostora za umjetnički pribor (ukoliko je neophodan)? Da li

materijali djeluju zastrašujuće ili primamljivo? Kako se učesnici/e senzibiliziraju i upoznaju sa materijalima? Da li prostor stvara dojam izloženosti i ranjivosti ili pak sigurnosti i ograđenosti?

3) *Vrijeme i mjesto održavanja kreativnih radionica, pružanje sigurnosti i podrške*

Atkins i Williams spominju "odgovornost terapeuta/kinje da pazi na vrijeme i održava psihološki prostor" (2007: 22). Istu odgovornost imaju i edukatori/ce tokom procesa učenja. Kružni procesi (pogledati Pranis 2005 ili Boyes-Watson i Pranis 2014) i prostori učenja/razmjene kroz umjetnost iziskuju od moderatora/ice radionice veliku odgovornost, prisustvo i usmjerenošću na detalje. U vježbama sjedenja u krug, moderator/ica poziva učesnike/ce da sjednu u krug i omogućava svima da govore i slušaju druge. Oblik kruga koristi se u razne svrhe: rješavanje sukoba, ozdravljenje, pravda, donošenje odluka ili proslave. Slično je i sa radionicama ekspresivne umjetnosti: moderatori/ce prate set smjernica, drže se ritualiziranih početaka i završetaka i paze na svoje prisustvo tokom radionica, pokušavajući biti prilagodljivi/e i pažljivi/e. Ne bi trebalo srljati u aktivnosti ove vrste, niti ih prebrzo završavati. Ovo pravilo ne odnosi se samo na ekspresivnu umjetnost, već i na pokušaje transformiranja traume u svim modalitetima. Na primjer, prilika da otvoreno govore o svojim životnim traumama je nekim učesnicima/ama STAR obuke toliko značajna da osjećaju potrebu pružiti drugima prostor da ispričaju svoje priče. Međutim, ako održimo jednostavnu, dvosatnu radionicu sa ljudima koji se ne poznaju dobro, nećemo imati priliku otvoriti siguran prostor za stvaranje veza i druge popratne aktivnosti.

Također, stvaranje novih obrazaca nas može uvesti u prostore koji *nisu sigurni* – pri čemu pridjev "sigurno" u ovom slučaju znači uobičajeno ili poznato (iako ljudima koji su pretrpjeli traumatične događaje opasnost može biti uobičajena i poznata!). Stvaranje sigurnog okruženja za igru, maštu i istraživanje nepoznatih prostora iziskuje, baš kao i stvaranje okruženja za pričanje životnih priča, mukotrpan rad na izgradnji povjerenja i veza.

4) *Manje vještina, više senzibiliziranosti*

Nekada na radionicama ekspresivne umjetnosti učestvuju veoma vješti ljudi. Važnija od znanja i vještina je senzibiliziranost prema temi, materijalima,

vremenu i prostoru (Knill et al. 2005: 98-99). Možda možemo ovo stavljanje senzibiliziranosti ispred vještina primijeniti i u našim istraživanjima o traumi i otpornosti: da li je pametno staviti teoriju na drugo mjesto, daleko iza imperativa da traumatične situacije tretiramo sa dosta pažljivosti i brige?

5) *Primijeniti intermodalni transfer – korištenje različitih umjetničkih formi*

Nekim ljudima dobro ide crtanje, nekima ples i kretanje, dok su drugi vični govoru i poeziji ili, pak, kiparstvu. No, za većinu nas postoji polje gdje se osjećamo kao riba na suhom. Korištenjem različitih umjetničkih formi stvaramo situaciju u kojoj se "svi mogu osjećati kao početnici u nečemu ili mogu iskusiti osjećaj nelagode i neprijatnosti zbog nečega" (Atkins & Williams 2007: 23). Ljudi koji ustraju uprkos nelagodi mogu u sebi otkriti snagu za razvijanje novih obrazaca.

6) *Omogućiti iskustvo "zadubljenosti" – "decentriranje"*

Ekspresivna umjetnost dovodi nas do toga da "izgubimo osjećaj za vrijeme i prostor" (Atkins & Williams 2007: 24), tj. da dopustimo sebi potpunu zadubljenost u proces umjetničkog stvaralaštva ili predmet kojim se bavimo. Često se koristi i pojam "decentriranja" kojim se opisuje odmicanje od svakodnevnih problema i područja svijesti i uranjanje u jedan maštovit, razigran ili ritualan prostor (Knill et al. 2005: 83-85). Na praktičnom nivou ova promjena je dobrodošla jer nam dopušta da iskusimo nešto novo, ali je u teoriji ekspresivne umjetnosti ideja prelaska u granični prostor igre, mašte ili rituala – tj. daleko od svakodnevnog – ključna faza generativnog procesa. Pažljiva upotreba ovog procesa u liječenju tjelesne, umne ili duhovne traume može omogućiti otpuštanje nagomilane energije i povezivanje sa vlastitim emocijama na način koji logika i jezik ne dopuštaju.

7) *Cijeniti snagu slike i metafore*

Umjetnički proces često proizvodi slike i metaforička otkrića, kao i tjelesne osjete. Lederach kaže: "Metafore su poput živućeg muzeja resursa za rješavanje sukoba. Zahvaljujući njima počnjem, sa estetske tačke gledišta, uvažavati kontekst, proces i izazove promjene" (2005: 72). Ako damo sebi vremena za uvažavanje slika, metafora i tjelesnih osjeta, umjesto da odmah pribjegnemo tumačenju i prosuđivanju, dobijamo novi materijal za učenje i transformaciju.

8) Odgovoriti na estetsko djelo “pažljivo, autentično i s poštovanjem”

Natuđu umjetnost se može različito reagirati, ali u praksi ekspresivne umjetnosti pravilo je da “nema ocjenjivanja ni kritičke analize” (Atkins & Williams 2007: 25). Umjesto hvaljenja, kritiziranja ili tumačenja, recipijenti/ce umjetničkog djela mogu odgovoriti tišinom, zvukom, riječima ili vlastitom umjetničkom kreacijom (crtežom, plesom, pjesmom), ili opisom čulnog iskustva pri susretu s djelom. Reakcije na umjetničko djelo trebaju autoru/ici stvoriti osjećaj da ih se “čuje i vidi bez osude” (Ibid.). Ovakve reakcije pomažu nam da počnemo prihvati složenost, a to je jedna od praksi za izgradnju moralne imaginacije koju preporučuje Lederach.

Šta? Primjena principa u praksi

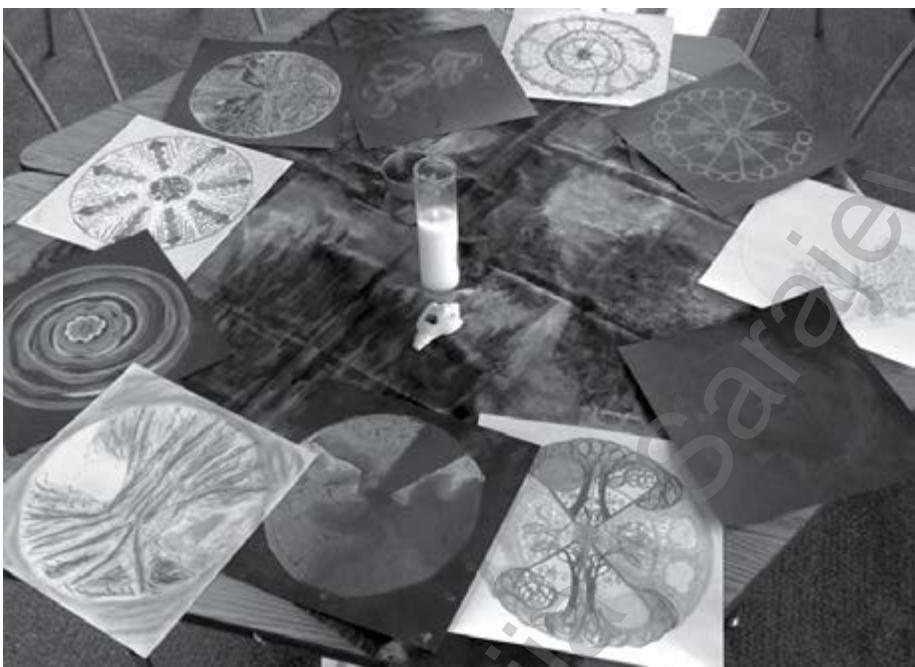
Kako se ekspresivna umjetnost i svijest o povezanosti tijela i uma koriste na polju transformiranja traume? U nastavku iznosimo primjere radionica vizualne umjetnosti, dnevnih vježbi postizanja harmonije i radionica o traumi i otpornosti tokom kojih se postiže decentriranje.

Prostor za vizualnu umjetnost

Na konferenciji u Sarajevu od jednog zida u sobi gdje su se održavale pauze napravili smo prostor za umjetničke odgovore. Pozvali smo učesnike/ce da, u pauzi između sesija, iskoriste ovaj prostor kako bi kroz pitanja ili vizualnu umjetnost reagirali na ono što su čuli. Željeli smo imati prostor na kojem je moguće napraviti male crteže, kako bismo na kraju dobili mozaik naših kolektivnih, umjetničkih odgovora. Koristili smo tri natuknice da potaknemo ljudе da učestvuju, jer smo tražili nešto drugačije od akademskog, kritičkog osvrta (Halprin 2003):

- Tjelesno: Vidim... Čujem... Osjećam u tijelu... Osjećam okus...
- Emocionalno: Osjećam...
- Mentalno: Sjećam se... Zamišljam (asocijacije, razmišljanja, osvrti – više od pukog analiziranja)

Od materijala smo osigurali pastelne bojice, krede, komadiće papira, ljepilo i smeđi papir kao pozadinu (1 m visine i 2,5 m širine) na koji su ljudi mogli zalijepiti svoje crteže (veličine 10 cm²). Malo je učesnika/ca na kraju iskoristilo ovaj

Slika 3 Mandale sa STAR obuke

prostor, možda zato što nisu navikli/e na ovakve aktivnosti, što ih nismo pozvali više puta ili što za ovu aktivnost nije određen tačan vremenski period. Također, učesnicima/ama nismo dali vrijeme i prostor da se upoznaju s prostorom i materijalima. Proces smo opisali u drugoj sobi, a ne na mjestu predviđenom za stvaranje umjetnosti. Naučili smo važnu lekciju: nećemo dobiti dobre rezultate ako naglo započnemo umjetnički proces i ne omogućimo postepeni prijelaz u sferu zaigranosti i alternativnog načina propitivanja i izražavanja. Iskustvo je moglo biti bolje da smo obratili više pažnje na sljedeće principe: jasno definirana namjera, pažljiva priprema materijala i prostora, stvaranje osjećaja sigurnosti u prostoru (Atkins & Williams 2007).

Na STAR obuci drugog nivoa učesnici/e su pravili/e mandale koristeći pastelne bojice. Imali/e su 20-30 minuta za razmišljanje u tišini i crtanje. Narednog dana učestvovali/e su u kružnom procesu gdje su jedno po jedno opisali/e kako su nastale njihove mandale i dobili estetsku reakciju od drugih. Nekoliko učesnika/ ca je komentiralo koristeći konstrukciju: "Da je ovo moj crtež, u njemu bih prepoznao/la..." (smjernice za vježbu razradila Helen Hudson, licencirana klinička socijalna radnica u Harrisonburgu, VA).

Na slici iznad prikazane su mandale koje su napravili/e učesnici/e nedavno održane STAR obuke drugog nivoa. U ovom krugu, učesnici/e koji/e do tada nisu puno pričali/e otvorili/e su se i počeli/e govoriti o svojoj emocionalnoj reakciji na umjetnička djela drugih učesnika/ca. Umjetničko stvaralaštvo i estetska reakcija doveli su do značajnijeg učešća u aktivnostima.

Harmoniziranje disanja, tjelesnih osjeta i okruženja

Tokom sarajevske konferencije svakog jutra smo odvajali nekoliko minuta da sa učesnicima/ama koji/e su stigli/e ranije vježbamo disanje i ostvarimo harmoniju sa vlastitim tijelom, drugim ljudima i okruženjem. Jedna učesnica rekla je da nikada nije doživjela nešto slično na akademskoj konferenciji te da joj je ova aktivnost puno pomogla. Jedna od organizatorica je opisala aktivnost kao "korisnu za fokusiranje... bilo je korisno započeti dan u uređenom prostoru gdje sam bila svjesna sopstvenog disanja i disanja drugih oko sebe... Vrlo korisna vježba za grupe."⁸⁵

Tokom nedavno održanog petodnevnog kursa o tjelesnim i umnim praksama za jačanje otpornosti, moderator je svakog jutra vodio vježbe disanja i praćenja tijela, a na kraju dana rađene su posebne joge vježbe za traumu. Nekoliko učesnika/ca je reklo da su počeli/e primjećivati tjelesne osjete koje su do tada zanemarivali/e, te da ih je iznenadila brzina kojom su se članovi/ce grupe povezali/e.

Pored svakodnevnih vježbi disanja i joge, jednog veoma vjetrovitog dana otišli smo u polusatnu šetnju u tišini kroz obližnju šumu. Nakon šetnje smo obratili pažnju na naša čula (dodir, zvuk i vid) i iznijeli opažanja u formi haiku poezije.⁸⁶ Učesnici/e su smatrali/e da je ova tjelesna, nerazgovorna aktivnosti u prirodi bila najbolji dio kursa.

Kratke radionice: igra i zarobljenost

Na sarajevskoj konferenciji organizirane su dvije radionice na kojima su učesnici/e mogli/e akademskoj komponenti pridodati i tjelesnu. Radionice su trajale od 60 do 90 minuta, a učešće je bilo dobrovoljno.

85 J. Funk, lična prepiska, 6. decembar 2016.

86 Haiku je kratka pjesnička forma od ukupno sedamnaest slogova sa rasporedom 5-7-5. John Paul Lederach u više je navrata pisao o haiku poeziji. Nedavno je to učinio u knjizi The Year in Haiku (2015) gdje istražuje upotrebljivost haiku poezije za izgradnju mira. Naša vježba osmišljena je prema njegovim vježbama za razvijanje liderstva u izgradnji mira.

Prva radionica: “Stvaranje novih obrazaca kroz igru”

Jedno od polazišta prve radionice je bilo pitanje Augusta Boala: “Šta je sektaštvo nego osoba – sa ljevice ili desnice – koja je mehanizirala sve svoje misli i reakcije?” (2002: 30) te van der Kolkova tvrdnja da stvaranje novih obrazaca zahtijeva istraživanje “novih načina kretanja, disanja i djelovanja i ne može se ostvariti propisivanjem konkretnih radnji koje navodno ‘popravljaju’ situaciju” (2015: xv-xvi).

Radionica je započela sporom utrkom (osoba na samom začelju pobjeđuje). Pitali smo učesnike/ce šta su primijetili/e fizički i emocionalno te čega su se sjetili/e i kakve su im stvari padale na pamet. Onda je čitava grupa (tridesetak ljudi) pokušala ostvariti tjelesnu i prostornu harmoniju. Učesnici/e su se kretali/e i istraživali/e prostor fokusirajući se na različite odlike pokreta: brzinu (brzo naspram sporo), težinu (teško naspram lagano), tok (sputan naspram slobodan) i pravac (direktno kretanje prema datom objektu ili zaobilazno lutanje kroz prostor).⁸⁷

Nakon zagrijavanja došla je na red aktivnost nazvana “Coming Out of the Jar” (izlazak iz tegle). Aktivnost je osmisnila Martha Rossi (Atkins & Williams 2007: 40), a naslov je inspiriran izjavom jedne učiteljice u vrtiću koja je uporedila prvi dolazak djece u školu sa stavljanjem leptira u teglu. U ovoj vježbi učesnici/e su otkrili/e koji su pokret ili zvuk voljeli/e kao djeca, a onda im je rečeno da namjerno prekrše naredbu “učitelja”, tj. da se igraju izlaska iz tegle. Neke od naredbi su bile: “budi miran/a”, “budi tih/a”, “djevojke moraju paziti kako hodaju”, “dječaci idu prvi”, “nemoj koristiti maternji jezik”, “dobro pazi šta govorиш ljudima koje si tek upoznao/la” i “ne obraćaj pažnju na svoje emocije”.

Druga radionica: “Zarobljenost, osjećanje i smisao za humor”

Drugog dana je grupa od deset ljudi istražila osjećaj zarobljenosti. Među polaznim tačkama bio je Knillov opis fenomenologije osjećaja zarobljenosti (2005: 78), Papadopoulosovo opažanje da političko nasilje dovodi do “rigidnih i kompluzivnih obrazaca ponašanja i djelovanja” (2005: 36) i Emersonova

⁸⁷ Ove odlike zasnovane su na analizi pokreta Rudolfa Labana.

tvrđnja da "biti traumatiziran znači živjeti u nepouzdanom i nepredvidivom tijelu" (2015: 54).

Tokom radionice usmjerili smo pažnju jedni na druge i na prostor. Ponovo smo istraživali različite odlike pokreta, dodajući nove pokrete u svakom narednom krugu, najprije uz instrukciju da primijetimo drugu osobu bez njenog znanja, a potom da ih primijetimo i da im stavimo do znanja da smo to učinili. Potom su učesnici/e u parovima raspravljali/e o situacijama u kojima su se osjećali/e zarobljeni. Nakon razmjene iskustava učesnici/e su pozvani/e da vlastitim tijelima stvore prikaz osjećaja zarobljenosti. Nakon što su sve grupe završile sa tjelesnim skulpturama i komentirale prikaze ostalih grupa, svaka osoba je pozvana da sa ostalima podijeli pokret koji za nju predstavlja oslobođenje.

Slika 4 Učesnici T. Lotter i R.A. Aúz García prikazuju osjećaj "zarobljenosti" (dopušteno korištenje fotografije).

I šta sad? Reakcije na aktivnosti ekspresivne umjetnosti sa konferencije u Sarajevu

U razgovoru sa organizatoricama konferencije do izražaja su došle različite reakcije na radionice ekspresivne umjetnosti. Za organizatoricu Julianne Funk radionice su bile značajne jer su učesnicima dale mogućnost da se povežu i izgrade međusobno razumijevanje, kao i zbog činjenice da je jedna akademska konferencija dobila neobičnu iskustvenu komponentu. Funk je rekla: "Osjećala

sam se djetinjasto dok smo se igrali i to je bilo pomalo neobično... osjetila sam bliskost gledajući učesnike konferencije, profesionalce kako se igraju, bilo je ugodno povezati se sa njima – ponašati se kao dijete pred ljudima sa kojima inače imaš profesionalan odnos imalo je neočekivan, poželjan učinak”.⁸⁸

Glavna organizatorica Zilka Spahić Šiljak opisala je radionice kao “zanimljivo i poučno iskustvo – jednostavno koristiti svoje tijelo, otkrivati kroz tjelesni pokret koliko smo zarobljeni u nekim emocijama, strahovima, normama, a da toga nismo ni svjesni”.⁸⁹ Nastavila je rekavši: “Ovo je bio dobar način da osvijestimo sve slojeve emocija i normi kojima se u životu rukovodimo. One su važne, ali nas također na neki način... sprječavaju da izrazimo svoja osjećanja i da kažemo šta bismo voljeli uraditi, a ne možemo, ne smijemo ili ne bismo trebali”.

Kao stanovnica Sarajeva koja učestvuje u globalnim akademskim, vladinim i nevladinim inicijativama, Spahić Šiljak u svom i drugim društвima radi na transformiranju sukoba i istraživanju politika identiteta. Doktorirala je na rodnim studijama, a u radu se bavi gorućim pitanjima na polju ljudskih prava, politike, religije, obrazovanja i izgradnje mira. Odgovarajući na pitanje o radionicama ekspresivne umjetnosti, spomenula je učestalu praksi potiskivanja emocija “posebno kod ljudi koji žive u poslijeratnim društвima”.

Važno je izraziti emocije... ljutnju i strah, ali nas ne uče kako da ih pravilno izrazimo. Mnogi od nas rade na izgradnji mira, pretresamo različite argumente, ali zanemaruјemo emocionalni aspekt. Na ovim radionicama spoznala sam koliko je on važan. Shvatila sam zapravo koliko toga nosim u svom tijelu i savjesti. Moramo se više pozabaviti ovim.

Na pitanje da li se kroz obuku o nenasilnoj komunikaciji (*Nonviolent Communications* – NVC) mogu pružiti strategije za izražavanje emocija, odgovorila je da je takva obuka održana, ali je fokus bio na “izražavanju riječima” i da se nije govorilo o primjećivanju emocija u tijelu.

Ovakve vježbe tjeraju nas da više razmišljamo o svojim posrednim i neposrednim iskustvima jer svi smo zarobljeni u vlastitoj traumi

⁸⁸ J. Funk, lična prepiska, 6. decembar 2016.

⁸⁹ Z. Spahić Šiljak, lična prepiska, 30. novembar 2016. Svi naredni citati dr. Spahić Šiljak preuzeti su iz ovog intervjuja.

i patnji i svemu što smo doživjeli tokom rata. Treba vremena da se sve to slegne i da razriješimo ova traumatična iskustva kada shvatimo koliko se toga nakupilo u tijelu, u mišićima. Pomislila sam da je u svakom mišiću, u svakom nervu moga tijela pohranjena trauma. Stalno jurcam unaokolo, pokušavam da postignem i uradim što više. Ovakve aktivnosti [ekspresivne umjetnosti] pomognu ti da shvatiš i sebi kažeš ‘čitavo mi je tijelo puno ovih emocija – sad znam koliko moram raditi na sebi’. Bilo bi dobro uključiti što više ovakvih aktivnosti u naš rad.

Spomenula je i komentar osobe zadužene za snimanje konferencije koja je rekla da je sve izgledalo “kao igra djece na igralištu, nije se činilo pretjerano važno”. “Upravo suprotno,” rekla je, “bilo je od velike važnosti – putovali smo u samo središte sebe, otkrili šta se sve u nama nalazi i na čemu možemo raditi kako bismo pomogli i drugima”.

Također je opisala kakav su učinak radionice imale na njene liderске i organizacione vještine: “Primijetila sam da unutar našeg tima, naše organizacije obraćam puno više pažnje na emocije drugih ljudi što jeste bio slučaj i ranije, ali sada imam puno zreliji pristup.” Napomenula je da ovakve aktivnosti mogu biti jako korisne za jačanje veza unutar tima i osnaživanje: “Pomažu ti da bolje razumiješ neke stvari i osnažuju te ne samo da bolje upoznaš svoje kolege i kolegice, već da zaista budeš tu kada im je potrebno, bez obzira na sve. I prije sam bila tu za svoje kolege i kolegice, ali sam nakon konferencije počela više razmišljati o ovim pitanjima.” Na kraju je o svom iskustvu rekla: “Bilo je osnažujuće. Pomoglo mi je da rasvijetlim šta se dešava.”

Igra: osjećati, učestvovati, stvarati i pronaći resurse

Trauma i otpornost idu ruku pod ruku. U planu i programu STAR obuke navodi se da je fizička i mentalna ranjivost tokom događaja koji stvaraju traumu posebno izražena kod ljudi koji a) ne znaju šta se dešava u njihovom tijelu kada su izloženi stresu i traumi ili b) znaju, ali tvrde da su otupjeli ili postali imuni kako bi mogli nastaviti sa životom (Fawcett 2003: 25). Za izgradnju otpornosti

neophodno je razumjeti šta se dešava u tijelu, umu i duhu tokom i nakon traumičnih događaja. Ta spoznaja omogućava nam da izgradimo zdrave odnose, stvorimo otpornost unutar zajednice i otkrijemo nenasilne pristupe prekidanju začaranog kruga nasilja.

Puko logičko i intelektualno razumijevanje i reagiranje na traumu odvodi nas u čorsokak iz više razloga. Prvo, događaji koji stvaraju traumu sami po sebi su ekscesivni i ne daju se objasniti logikom i razumom. Drugo, reakcija na traumu odvija se u zadnjem dijelu mozga – tu su naši instinkti, sjećanja i emocije, često potpuno odvojeni od dijela mozga zaduženog za jezik i logiku. Bez obzira na to šta odluči naš um, netransformirana trauma može nastaviti živjeti u našem tijelu narušavajući zdravlje i proizvodeći nepredvidivo, štetno ponašanje. Treće, ako ovu problematiku proučavamo isključivo iz intelektualnog aspekta ne možemo pristupiti svim tjelesnim, umnim i duhovnim resursima.

Učestvovanje u igri aktivira puni kapacitet našeg tijela, uma i duha, i to na način koji nam kao odraslim osobama nije blizak. Novim načinom kretanja i disanja možemo smanjiti negativnu napetost u tijelu i međuljudskim odnosima, time otvarajući prostor za učenje. Obraćanje pažnje na svoje emocije i reagiranje na njih kroz kreativnost, a ne kritičku analizu i zanemarivanje tjelesnog i emocionalnog aspekta, predstavlja novinu u praksi brojnih akademika/kinja i osoba koje se bave izgradnjom mira. Šta možemo naučiti ako dopustimo sebi da se igramo, da stupimo u kontakt sa svim stranama naše ljudskosti i da stvaramo zajedno? Sudeći po teorijskim postavkama i praktičnim iskustvima izloženim u ovom radu, odgovor na pitanje je da ćemo biti bolji u stvaranju resursa pomoću kojih možemo transformirati traumu i izgraditi otpornost u sebi i našim zajednicama.

Reference

- Adams, Tani Marilena. 2016. "How Chronic Violence Undermines Human Development, Social Relations and the Practice of Citizenship: A Framework for Public Policy, Research and Social Action." Neobjavljeni rad ustupljen autorici (februar).
- Atkins, Sally. 2014. *Presence and Process in Expressive Arts Work: At the Edge of*

- Wonder. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Atkins Sally i Lesley Duggins Williams. 2007. *Sourcebook in Expressive Arts Therapy*. Blowing Rock, NC: Parkway Publishers.
- Boal, Augusto. 2002. *Games for Actors and Non-Actors*, Second Edition. New York: Routledge.
- Boyes-Watson Carolyn i Kay Pranis. 2014. *Circle Forward*. St Paul: Living Justice Press.
- Collins Patricia Hill i Sirma Bilge. 2016. *Intersectionality*. Malden, MA: Polity Press.
- Emerson, David. 2015. *Trauma-Sensitive Yoga in Therapy: Bringing the Body into Treatment*. New York: W.W. Norton & Company.
- Fawcett, John, ur. 2003. *Stress and Trauma Handbook: Strategies for Flourishing in Demanding Environments*. Monrovia, CA: World Vision International.
- Halprin, Daria. 2003. *The Expressive Body in Life, Art and Therapy: Working with Movement, Metaphor and Meaning*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Knill Paolo, Ellen G. Levine i Stephen K. Levine. 2005. *Principles and Practice of Expressive Arts Therapy: Toward a Therapeutic Aesthetics*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Lederach, John Paul. 2005. *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. New York: Oxford University Press.
- Levine, Peter. 2015. *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Levine, Peter. 1997. *Waking the Tiger – Healing Trauma*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Lorde, Audre. 1984. *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Berkeley: The Crossing Press.
- MacNair, Rachael. 2002. *Perpetration-Induced Traumatic Stress: The Psychological Consequences of Killing*, Lincoln: Praeger /Greenwood Publishing Group.
- Papadopoulos, Renos K. 2005. "Political Violence, Trauma and Mental Health Interventions." U: *Art Therapy and Political Violence: With Art, Without Illusion*, ur. Debra Kalmanowitz i Bobby Lloyd, 35-59. London: Routledge.
- Pranis, Kay. 2005. *Little Book of Circle Processes*. Intercourse, PA: Good Books.
- Rohr, Richard. 2016. "Transforming Our Pain." Center for Action and Contemplation (pristupljeno 26. februar). <https://cac.org/transforming-our-pain-2016-02-26/>

- Strategies for Trauma Awareness and Resilience (STAR). 2017. *Training Manual*.
Eastern Mennonite Univezitet, Harrisonburg, VA, USA.
- van der Kolk, Bessel. 2015. "Foreword." U: *Trauma and Memory: Brain and Body
in a Search for the Living Past*, autor Peter Levine, xi-xviii. Berkeley: North
Atlantic Books.
- van der Kolk, Bessel. 2014. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind and Body in the
Healing of Trauma*. New York: Penguin Books.
- Yoder, Carolyn. 2005. *Little Book of Trauma Healing*. Intercourse, PA: Good
Books.

